

Kornløpene

angaaende

Opføbet i Arendal

af Documenter og Votum

af Borgerne

KORNOPPLØPET I ARENDAL 1813

Amund Pedersen

Vår 2011

Institutt for arkeologi, konservering og historie
Universitetet i Oslo

Nº 49

Forsideill.: ”No. 49” Antagelig-
vis tidligere arkivstykkeforside
(Lokalia boks 52, AAA)

KORNOPPLØPET I ARENDAL 1813

Deltagere, organisering og legitimering

Amund Pedersen

Masteroppgave i historie
Vår 2011

Institutt for arkeologi, konservering og historie
Universitetet i Oslo

FORORD

Takk til alle som vennlig har vist ualminnelig interesse for bønder og kornopptøyer på 1700- og 1800-tallet i samtale med meg de siste to årene. Først og fremst veileder Hilde Sandvik; takk for gode innspill og motiverende påtrykk. Takk til kollokviegruppa for utrettelig leselyst og formidabel innsats for å komme til bunns i ord og uttrykks rette meningsinnhold. Det har vært verdifullt å ha noen å prøve famlende ideer fremfor. En stor takk til prosjektet ”Kulturperspektiv på møte mellom embetsmenn og bønder” ved Høgskulen i Volda og Lokalhistorisk Institutt for å ha gitt meg stipend, inkludert meg i prosjektet og for å ha vist interesse for arbeidet mitt. En takk må også rettes til Aust-Agderarkivet for utlån av arkivmateriale samt kyndig veiledning. Takk til Marie for korrekturlesing, og ellers alle andre medstudenter som har bidratt med sur kaffe og spennende samtaler. Til slutt takk til Ragnhild for å ha gitt meg inspirasjon til å begi meg ut på et så stort prosjekt og motivasjon til å fullføre det.

Blindern 7. mai 2011.

INNHALDSFORTEGNELSE

FORORD	V
INNHALDSFORTEGNELSE	VII
FORKORTELSER	XI
TABELLER	XI
KART OG ILLUSTRASJONER	XI
1. EMBETSMANN, BONDE, BORGER	1
1.1 AVGRENSING OG PROBLEMSTILLING	2
1.2 "OPPRØR" OG "OPPLØP" I SAMTID OG ETTERTID	4
1.3 BONDEMOTSTAND	6
1.3.1 POLITISK KULTUR	9
1.3.2 ÅRSÅK OG LEGITIMERING	11
1.4 BØNDER I RETTEN	12
1.5 BØNDENE OG KLASSE	13
1.5.1 KLASSE I STRIDEN	14
1.6 ARENDAL 1813 I LITTERATUR OG FORSKNING	15
1.7 POSISJONERING	17
1.8 KILDER OG METODISKE UTFORDRINGER	18
1.9 HOVEDFORMÅL	20
2. AGDERBONDEN – BAKGRUNN	23
2.1 AGDER	23
2.2 SAMFUNNSGRUPPENE PÅ AGDER	24
2.3 TRADISJONER FOR BONDEMOTSTAND I ARENDAL OG NEDENES	26
2.3.1 KONFLIKTER OM HANDELSRETTIGHETER	26
2.3.2 LOFTHUSSAKEN OG TRELASTHANDELEN	27
2.3.3 KORNUDELINGEN I 1801	29
2.4 NORGE OG ARENDAL 1813	29
2.5 OPPSUMMERING	32
3. OPPLØPET	33
3.1 MØTET I RÅDSTUEN	34
3.2 UTDELING	36
3.3 ALARMEN GÅR	37
4. HVEM VAR BØNDENE?	41
4.1 HVOR MANGE?	42
4.2 UTVALGET I FORHØRSMATERIALET	43

4.3	HVOR KOM DE FRA?	44
4.3.1	FJELLBYGDENE	45
4.3.2	ÅMLI PRESTEGJELD OG FROLAND SOGN	46
4.3.3	TOVDAL OG GJØVDAL SOGN	47
4.4	ØKONOMISK BAKGRUNN	48
4.4.1	JORDAVGIFTSMATRIKKELEN	49
4.4.2	HUSHOLDSSYKLUSEN	51
4.4.3	SELVEIERE	52
4.5	SOSIAL POSISJON	53
4.5.1	BÆRAAS-BRØDRENE	53
4.5.2	TOLV GUNDERSEN HILLESTAD	53
4.5.3	ALV KITTELSEN ULDAHL	54
4.5.4	EVEN OLSEN OLAND OG HERLOFSENS LISTE	55
4.5.5	TORJUS OLSEN ØSTENAAE	55
4.5.6	OLE OLSEN SPARRISAAS	55
4.6	OPPLØPSHISTORIE	56
4.7	OPPSUMMERING	60
5.	ARENDAL BYS REPRESENTANTER	63
5.1	BYEN	63
5.2	BYFOGD BERGS FORKLARING	64
5.2.1	GRENSESETTING	65
5.3	BYFOGDFULLMEKTIG NICOLAY JÆGERS FORKLARING	67
5.4	KJØPMANN MORTEN KALLEVIGS FORKLARING	68
5.5	BRØDRENE DEDEKAMS FORKLARINGER OG HANDLINGER	69
5.6	DE MILITÆRES BESKRIVELSER	70
5.7	OPPSUMMERING	72
6.	ORGANISERING OG LEGITIMERING	73
6.1	METODISKE UTFORDRINGER VED BEHANDLING AV KOMMISJONSARBEIDET	73
6.2	MOBILISERING GJENNOM ORGANISERING	75
6.2.1	FØR OPPLØPET – PLAN OG RYKTER	76
6.2.2	MOBILISERING	77
6.2.3	ORGANISASJON OG LEDELSE	79
6.2.4	HANDLINGSMOBILISERING GJENNOM SOLIDARITET	80
6.2.5	LEGITIMERING I ETTERKANT	81
6.3	ALLMUEN	82
6.4	KVINNENES ROLLE	83
6.5	FORHOLDET MELLOM GRUPPENE	84
6.5.1	FELLES LEGITIMERINGSBEHOV	85
6.6	OPPSUMMERING	86
7.	RETTSBEHANDLINGEN	89
7.1	KOMMISJONSARBEIDET	89
7.1.1	SAKSGANGEN	90
7.1.2	SPØRSMÅLENE	91

7.1.3	KOMMISJONSDOMMEN	93
7.2	OVERKRIMINALRETTSAKEN	93
7.2.1	AKTOR	94
7.2.2	DEFENSOR	94
7.2.3	DOMMEN	97
7.2.4	ANKEN	99
7.3	BØNDER OG EMBETSMENN	100
7.4	OPPSUMMERING	100
8.	OPPSUMMERING OG KONKLUSJON	103
8.1	PROBLEMSTILLINGENE	103
8.2	HYPOTESE OG METODE	105
KILDER		111
UTRYKTE KILDER		111
	AUST-AGDERARKIVET (AAA)	111
	STATSARKIVET I KRISTIANSAND (SAK)	111
	RIKSARKIVET (RA)	112
TRYKTE KILDER		112
INTERNETT		113
LITTERATURLISTE		115
OPPSLAGSVERK		115
ANNEN LITTERATUR		115
VEDLEGG		119
TABELLER		119
KART		120

FORKORTELSER

AAA – Aust-Agderarkivet

RA – Riksarkivet

SAK – Statsarkivet i Kristiansand

TABELLER

Tabell 1: <i>Antall gårder involvert i forhørene</i>	s. 47
Tabell 2: <i>Alderssammensetning i forhørsmaterialet</i>	s. 52
Tabell 3: <i>Oversikt over antall deltagende bønder fra forskjellige sogn</i>	vedlegg
Tabell 4: <i>Alderssammensetning i forhørsmaterialet, alle aldre</i>	vedlegg

KART OG ILLUSTRASJONER

Kart 1: Utsnitt av Pontoppidans kart over det sydlige Norge 1785	s. 21
Kart 2: Tovdal	vedlegg
Kart 3: Gjøvdal	vedlegg
Kart 4: Arendal 1814	vedlegg
Kart 5: Arendals oppland	vedlegg
Ill. 1: Fra Arendal Batteri, ca. 1800	s. 37
Ill. 2: Arendal før brannen i 1863	s. 40
Ill. 3: Nicolay Jæger	s. 67
Ill. 4: Morten Kallevig	s. 68
Ill. 5: Anders Dedekam	s. 69
Ill. 6: ”Prospækt af en kiøbmand som slaar en Pige mæd Riis”	s. 72

1. EMBETSMANN, BONDE, BORGER

Om morgenen tirsdag den 29. juni 1813 stod Even Halvorsen Bæraas opp og gjorde seg klar for turen til Arendal. I huset hadde han en sulten familie, og alt de hadde å klare seg med var ”Bark, Mose og en liden Portion Meel”.¹ Avlingen den foregående høsten hadde slått feil på grunn av elendig vær, og hans eneste håp var at det fantes korn i Arendal; enten hos kjøpmennene eller i det kongelige kornmagasinet. Even fikk med seg broren Aslak de åtte milene det var fra gården i Åmli til byen. Etter at de hadde gått en og en halv mil traff de et reiseselskap som kom fra Gjøvdal lenger oppe i landet. De var ute i samme ærend.²

Byfogden i Arendal, Niels Berg, forfattet samme morgen et brev til provideringskommisjonen i hovedstaden Christiania. Han var meget bekymret over den tiltagende mengde bønder som hadde drevet ned til byen de siste dagene. Tallet måtte snart være flere hundre. ”Drevne av hungersnød til det yderste”³ dro de fra kjøpmann til kjøpmann for å spørre etter korn, men kjøpmennene hadde sagt at de ikke hadde mer korn enn ”hvad de selv høyligen behøver”⁴ for seg og sine. Nå hadde bøndene også begynt å banke på byfogdens dør. Byen hadde store forsyningsproblemer etter at engelskmennene hadde blokkert Skagerrak, og i de lyse, stille vårnettene var det vanskelig å smugle kornskuter forbi de engelske oppsynsskipene. I tillegg til bøndene som nå krevde forsyninger hadde byen fra før av mange trengende arbeidsfolk. Det var også mange strandsittere i området og på øyene rundt Arendal som var avhengige av forsyninger fra byen. Byfogden befant seg i en klemme. Han hadde blitt lovet kornforsyninger fra magasinet i Kristiansand, men var usikker på om han kunne stagge den urolige stemningen som hadde spredt seg i byen inntil ladningene skulle ankomme om en ukes tid. Han hadde dog lagt merke til at mye av bøndenes aggresjon var rettet mot kjøpmennene, og det var jo tross alt kjøpmennene bøndene handlet med og som pleide å ha korn til salgs.⁵

¹ Even Halvorsen Bæraas forklaring. Kommissjonsprotokollen (Lokalia boks 53, AAA).

² Even Halvorsen Bæraas forklaring. Kommissjonsprotokollen (Lokalia boks 53, AAA).

³ Brev fra Kornutdelingskomiteen i Arendal, ved byfogd Niels Berg (Provderingskommissjonen 1811–1814, RA).

⁴ Udtag fra møte i Arendal Byes Rådstues Protocol (Lokalia boks 54, AAA).

⁵ Gustav Sætra, *Embetsmann, Bonde, Borger*, Hovedoppgave i historie, Universitetet i Bergen 1980.

Kjøpmann Hans Dedekam hadde allerede avvist flere bønder med beskjed om at det ikke var korn å få tak i hos ham. Han og hans to brødre Peder og Anders Dedekam var velbeslåtte kjøpmenn i Arendal. De hadde vokst opp og inn i et handelshus som hadde holdt et stramt grep om trelasthandelen i byens oppland i årtier. Familien hadde gjort seg rike på denne handelen. Slik stod de i forbindelse med distriktets bønder, som var de som eide skogen og felte trærne. Bøndene arbeidet også på Nidelva som tømmerfløtere og tømmermerkere for Dedekam-ene, spesielt gjaldt dette bøndene i Åmli og Gjøvdal. Mange bønder stod i stor gjeld til Dedekam etter flere år med dårlige avlinger og handel på kreditt. Inntil fellesfløtinga ble innført etter Lofthussaken på 1780-tallet, hadde staten med vekslende hell forsøkt å regulere den tilnærmede monopoldriften Dedekam drev på Nidaråvassdraget. Dedekam-ene fortsatte å holde kontrollen over fellesfløtingas styre.⁶

Alle disse elementene foranlediget kornoppløpet i Arendal 30. juni og 1. juli 1813. Personene som er nevnt ovenfor skulle også komme til å stå sentralt i begivenhetene som utspant seg da embetsmenn og borgere støtte sammen med bønder og allmue i bygatene disse dagene like ”etter Plougaanden var tilendebragt”⁷ i 1813.

1.1 AVGRENSING OG PROBLEMSTILLING

Opprør og oppløp betegner ikke en normalsituasjon, men heller en kritisk og prekær situasjon. Under opprør og oppløp blir aktørene satt under press, mens handlinger, utspill og reaksjoner blir satt på spissen. Enkeltpersoner kan bli utfordret til å utføre handlinger de ellers ikke ville være kapable til å gjøre eller som de under en normalsituasjon helst ville unngått. Utspill begått i affekt kan ha et mye sterkere meningsinnhold utenfor den gitte situasjonen, mens kraftige og voldsomme reaksjoner fra myndighetene ikke oppnår de samme symboleffektene når de fremstår som uunngåelige. Symboler, verdier og idealer blir satt på prøve.

På den annen side skaper en slik situasjon muligheter. Det åpnes et nytt rom for aktørene å handle i. Kritikkk kan ytres i mengdens gråmelerte mørke uten frykt for represalier, mens kollektive handlinger kan utføres uten konsekvenser for den enkelte. Utsagn som ellers hadde vært forbeholdt den private samtale mellom fortrolige kan nå det offentlige rom. Allianser kan bekreftes eller brytes, og nye kan oppstå. For en stund. En slik situasjon kan også åpne for at myndighetene iverksetter sine evige trusler og sitt sanksjonsapparat. For observatører kan et opprør anskueliggjøre hvilke maktstrukturer som ligger latent i det gitte samfunnet og hvilke

⁶ Sætra 1980, s. 143ff.

⁷ Domsprotokoll 18/11 1807 – 6/6 1810 og 1/9 1813 – 28/5 1817 (Overkriminalretten 1807 – 1817, RA).

som utfordrer disse. Forholdet mellom samfunnsgruppene vil stå i ett klarere lys, ja selve samfunnsgruppene vil tre klarere frem.

Denne midlertidigheten betegner fordelene og betenkelighetene ved å velge å skrive om *ett* opprør eller oppløp. Jeg har allikevel valgt å avgrense denne studien tematisk og til å behandle kornoppløpet i Arendal 30. juni og 1. juli 1813. Der det blir nødvendig vil jeg trekke inn hendelser som skjedde både i forkant og i etterkant av oppløpet. Jeg vil trekke linjer tilbake til tidlig på 1700-tallet, da handelssystemet ble konsolidert som en del av den nye byen Arendals privilegier. Den siste gangen hendelsen dukket opp i kildematerialet er 20. desember 1817 da den endelige supplikken med søknad om benådning fra de dømte ble avslått. Jeg vil følge noen av aktørene sporadisk en liten stund etter dette, men supplikken kan betegnes som sluttpunktet for denne studien.

De siste årene har forskningsmiljøet i Norge og ved universitetet i Oslo avstedkommet så vidt mange oppgaver og artikler om bondeopprør og -motstand på 1700- og starten av 1800-tallet, at en studie av ett oppløp vil kunne forholde seg til en mengde enkeltstudier og sammenfatninger som gir denne studien muligheter til å bli belyst fra flere vinkler. Samtidig kan den forhåpentligvis reflektere litt tilbake på det arbeidet som allerede er gjort. Det finnes altså rikelig med komparasjonsmuligheter med lignende studier, som også utfyller hverandre. Sigurd Sande fullfører i skrivende stund en masteroppgave som skal ta for seg myndighetenes håndtering av en rekke oppløp som skjedde våren 1813. En slik tilnærming vil ikke bli vektlagt i denne oppgaven, selv om oppgavene uunngåelig vil måtte ha enkelte møtepunkter.⁸ Flere av masteroppgavene som omhandler opprør og oppløp har fokusert på nettopp myndighetenes repertoar og reaksjonsmønster. Her kan nevnes oppgaver om strilekrigen i 1765 av Thomas Ewen Slettebø, og om Lofthusreisinga i 1786–87 av Ingrid Fiskaa.⁹ Jeg vil på min side rette blikket nedover i samfunnspyramiden og se på *bøndenes* repertoar, hvem de var og hvordan de legitimerte og organiserte seg.

Knut Mykland har argumentert for at oppløpet i Arendal i 1813 var rettet mot kjøpmennene og deres kornlager, og ikke mot embetsmenn og staten.¹⁰ I forlengelsen av dette har Gustav

⁸ Sigurd Sande, Masteroppgave, Universitet i Oslo 2011. (ikke publisert)

⁹ Ingrid Fiskaa, *Statsmakta og Lofthusreisinga: styresmaktene si handtering av allmugereisinga i Nedenes og Bratsberg 1786–87*, Masteroppgave Universitetet i Oslo 2009; Thomas Ewen Slettebø, *"først, som rettfærdig Dommer at straffe, og siden, som en mild Fader, at forlade": Det dansk-norske eneveldets håndtering av Strilekrigen i Bergen 1765*, Masteroppgave, Universitetet i Bergen 2007.

¹⁰ Knut Mykland, *Bondeoppløpene på Agder våren og sommeren 1813*, i *Vår barndoms Have*, Vest-Agder Fylkesmuseum, Kristiansand 1996, s. 40.

Sætra antydde at oppløpet kun var en av flere spontane aksjoner for å skaffe mat.¹¹ Denne studien vil ta utgangspunkt i en hypotese om at det var bønder fra det øverste sjikt i lokalsamfunnet både sosialt og økonomisk, som gjorde oppløp i Arendal, og at oppløpet kan plasseres som en del av en større maktkamp om politikk og ressurser i området. Hovedproblemet som vil bli drøftet gjennom studien er; *hvem* var bøndene som deltok i oppløpet? En del av svaret på dette ligger i hva slags bakgrunn bøndene hadde. Denne bakgrunnen omfattet ikke bare hvilken økonomisk og sosial posisjon de enkelte deltagerne hadde, men også hvilke tradisjoner det fantes for opprør, oppløp og politikk i området rundt Arendal. Kan disse tradisjonene knyttes opp mot oppløpet i 1813? Hvordan påvirket disse faktorene samhandlingen mellom aktørene både innad i bondegruppen og på tvers av samfunnsgrupper, og hvordan organiserte og legitimerte bøndene sine handlinger? En viktig del av studien vil bli å se på hvordan bøndene og deres handlinger ble vurdert av samtiden. Hvilke sammenhenger var det mellom matmangel, fattigdom og privilegiepolitikk?

I kapittel 2 vil jeg gjennomgå opprør- og oppløpstradisjonene på Agder og i Arendals nærområde og jeg vil se på hvem som deltok i disse oppløpene. Jeg vil også trekke frem vesentlige punkter som forklarer konteksten oppløpet i Arendal utspant seg i. Kapittel 3 er viet oppløpets hendelsesforløp.

1.2 ”OPPRØR” OG ”OPPLØP” I SAMTID OG ETTERTID

På 1700-tallet fantes det et skille mellom hvordan myndighetene brukte betegnelsene ”opprør” og ”oppløp”. Historikere har siden brukt begge begrepene, men har også innført andre begreper som ”uroligheter”, ”reisning” og ”bondeopposisjon”.¹² ”Opprør” tar opp i seg alle opprørslignende situasjoner og har vært brukt som et samlebegrep i forskningen. Begrepet er likevel ladet og ikke alene godt nok til å anskueliggjøre bredden i bøndenes aksjonsrepertoar. Jørn Sandnes skiller mellom åpen og latent bondemotstand, og mener at tiden for de store bondeoppstandene i Norge og Norden ebbet ut på 1500-tallet.¹³ Oppstandene hadde grobunn blant annet i misnøye med utenlandske styringsmyndigheter. Fra og med enevoldstiden (1660) fikk misnøye og motstand form av supplikker og petisjoner til kongen, og opposisjon skjedde i det skjulte.¹⁴ Denne latente motstanden har av historikere blitt

¹¹ Gustav Sætra, Norske bondeopprør på 1700-tallet, en trussel mot den dansk-norske helstaten?, *Historisk tidsskrift* 77, 1998, s. 312.

¹² Jørn Sandnes, Bondeopposisjonen i Norden ved utgangen av middelalderen og i tidlig nytid i Sølvi Sogner (red.), *Rapport 2. Normer og sosial kontroll i Norden ca. 1550–1850*, Oslo 1994, s. 46.

¹³ Sandnes 1994 s. 54 og 58.

¹⁴ Steinar Imsen, Bondemotstand og statsutvikling i Norge ca. 1300 til ca. 1700, *Heimen* 17, 1990(2), s. 81f.

betegnet som ”hverdagsmotstand” eller rett og slett ”bondemotstand”. Åpent opprør ble strengt forbudt og en sterkere lydighetskultur var forventet. Uttrykt i Christian Vs Norske Lov av 1687 6-4-3:

Hvo, som gjør noget Oprør, samler, eller værver, Folk inden, eller uden Lands, gjør Stæmpling enten med Indlændiske, imod Kongen, eller Kongens offentlige Fiender enten med Raad, eller Daad, bistaar, være lige Straf undergiven.¹⁵

Med en slik begrepsforståelse var opprør å regne for en systemkritisk anlagt handling, som gikk utover enkeltsaker. Myndighetene brukte ”opprør” for å legitimere å slå ned på uroligheter. Hendelsen i Arendal ble av de involverte fra dag en omtalt som et ”oppløp”, og allerede nå kan det fastslås at oppløpet i Arendal ikke kan defineres som et opprør, verken i samtidens eller nåtidens forståelse.

Andre opptøyer har blitt betegnet som ”tumult” som også var et distinkt begrep på 1700-tallet, men hva ble definert som en ”tumult” og hva ble definert som et ”oppløp”? En samtidig kilde, et svar fra redaktør og jusprofessor Schlegel på ”En skrivelse til Udgiveren om Opstands Retmæssighed”, trykt i det juridiske tidsskriftet *Astræa* i 1798, hjelper oss på vei:

Naar man vil skielne imellem **Opstand** (seditio f. insurrectio) og **Oprør** (rebellio), maa Forskiellen efter almeengyldige Grundsætninger ligge deri, at de, der gjøre Opstand have materiell Ret og allene formell Uret, hvorimod Oprører’ne have saavel materiell, som formell Uret d.e. de gribe til Vaaben, uagtet Souverainen har Misbrugt sin Magt til deres Undertrykkelse. Da Souverainen har den juridiske Formodning for sig, saa antages af de borgerlige Domstole med Føie, at Insurgenterne tillige er Oprørere. Majestets-Forbrydelse (crimen læsæ majestetis) er ethvert Attentat mod den høieste Regiering eller Staten, enten det begaaes af een eller flere, enten det skeer hemmeligt eller aabenbart. Opstand og Oprør forudsætte derimod, efter Talebrugen, at hele Folket eller en Deel af samme udøve aabenbare Voldsomheder, mod de konstituerede Autoriteter. **Tumult** (tumultus) finder Sted, naar flere Borgere modsætte sig Øvrighedens Befalinger uden planmæssig hensigt at omstyrte Constitutionen, eller sætte de Magthavende udaf Regieringens Besiddelse. Denne Mangel af Plan og Overlæg gjør den mindre strafværdig og tillige langt mindre farlig. [mine fremhevninger]¹⁶

Schlegel definerer her opprør som en programmert bevegelse med basis i ønske om en annen maktbalanse eller en utskifting av myndigheter. Derimot fremstår oppstand som en spontan reaksjon hvor deltagerne har materiell rett, altså at de savner mat eller opplever annen urettferdighet, uten at de har funnet en form som myndighetene kan godta. Oppstand slik det er beskrevet her er det som ligger oppløpet nærmest. Oppløpet i Arendal var muligens planlagt – det vil bli diskutert – men ikke systematisert som en kritikk mot myndighetene. Det var samtidig legitimert i kravet om kornutdeling. Alle aktørene var enige om det. Tumult virker, om mulig, enda mer spontant og blir for vagt til å definere hendelsene i Arendal.

¹⁵ http://www.hf.uio.no/iakh/forskning/prosjekter/tingbok/kilder/chr5web/chr5_06_04.html. ”lige Straf” referer her til straffen for majestetsfornærmelse, som var ”den højre Haand af hannem levendis afhuggis. Kroppen parteris og læggis paa Stægle og Hiul, og Hovedet med Haanden sættis paa en Stage”.

¹⁶ J.F.W. Schlegel, Et svar på en skrivelse til Udgiveren om Opstands Retmæssighed, *Astræa* 1798, s. 95–96.

Astræa var et filosofisk-politisk skrift og reflekterte ikke nødvendigvis domstolenes tolkninger,¹⁷ men disse definisjonene er allikevel til god hjelp når man skal se på hvordan samtiden vurderte bøndernes handlinger.

Schlegel definerer ikke begrepet ”oppløp” eksplisitt, men aksjoner lignende oppløpet i Arendal; en kornaksjon i Stavanger i 1764, samt Strilekrigen og deler av Lofthusreisinga, ble omtalt som oppløp i reskripter som ble sendt ut fra myndighetene i København på 1700-tallet.¹⁸

1.3 BONDEMOTSTAND

Flere forskere har lagt vekt på at opprør og oppløp blant bønder og andre forutsatte et lederskap og at opprørslignende situasjoner ikke oppstod ut av luften, men var basert på erfaringer og tradisjoner for motstand blant bønder. Til dels har disse antagelsene vært ideologisk basert, som hos Halvdan Koht. Dels har disse vært teoretisk basert, som hos den engelske historikeren E.P. Thompson, og antagelsen er ofte basert på undersøkelser av flere hendelser og med et større tidsperspektiv.¹⁹ Denne studiens kapittel 4 vil undersøke aktørenes bakgrunn og deres oppløpstradisjoner med utgangspunkt i ett utvalgt oppløp. Aktørenes økonomiske og sosiale posisjon vil bli undersøkt, samt at deres erfaringer fra opprør og oppløp vil bli holdt opp mot kapittel 2s gjennomgang av opprør- og oppløpstradisjonene på Agder. Endelig vil funnene bli holdt opp mot studier av andre opprørslignende hendelser.

I tillegg til de nevnte masteroppgaver er det skrevet flere monografier over enkelte opprørere og oppløp på 1700-tallet i Norge. En tradisjon som ble skapt i 1842 med Henrik Wergelands *Almuestalsmanden Christian Jensen Lofthuus samt Almue-Urolighederne i 1786 og 87 i Nedenes Amt*;²⁰ ble fulgt opp av Georg Sverdrups avhandling *Lofthusbevægelsen*²¹ fra 1917. Gustav Sætra skrev også om en del av Lofthussaken i sin hovedfagsavhandling *Embetsmann, bonde, borger* i 1980.²² Lofthusreisinga, som den også er blitt kalt,²³ reiste seg innenfor

¹⁷ Dag Michalsen, ”Grændseskillet imellem Trykkefrihed og Trykkefrækhet” – Johan Frederik Wilhelm Schlegel, *Astræa* og trykkefrihetens grenser i Sandvik (red.) *Demokratisk teori og historisk praksis*, Scandinavian Academic Press, Oslo 2010, s. 210.

¹⁸ Fr. Aug. Wessel-Berg (red.), *Kongelige Reskripter, Resolutioner og Collegial-Breve for Norge i Tidsrummet 1660–1813, Register og Anhang*, bind 4, 1841–1847.

¹⁹ Eksempler på slike er: Halvdan Koht, *Norsk bondereising*, Aschehoug, Oslo 1926; Edward P. Thompson, The Moral Economy of the English Crowd, i *Past & Present*, bind 51 1971; Knut Dørum, Hvordan kullbøndene seiret i striden med Bernt Anker, *Historisk tidsskrift* 85, Oslo 2006.

²⁰ Henrik Wergeland, *Almuestalsmanden Christian Jensen Lofthuus samt Almue-Urolighederne i 1786 og 87 i Nedenes Amt*, Opptrykt i *Samlede Skrifter*, bind 4, Steenske Forlag, Oslo 1926.

²¹ Georg Sverdrup, *Lofthusbevægelsen*, Grøndahl, Kristiania 1917.

²² Gustav Sætra, *Embetsmann, Bonde, Borger*, Hovedoppgave i historie, Universitetet i Bergen, Bergen 1980.

samme geografiske område som deltagerne i Arendalsoppløpet kom fra. Mot slutten av 1700-tallet og begynnelsen av 1800-tallet kan det spores en tendens i mot flere matopptøyer grunnet i hungersnød og krig, og Emma Elisabeth Horneman skrev i 1995 om *det tumultuariske Optrin i Bergen i 1814*.²⁴ Hornemans hovedfagsoppgave berører en del av de samme problemstillingene som denne oppgaven vil gjøre. I tillegg til å undersøke bakgrunnen for opptrinnet ved bruk av flere teorier, har hun en empirisk del som blant annet redegjør for den geografiske spredningen av deltagerne, samt deres andel av det totale innbyggerantallet i sognene de kom fra. Horneman analyserer et kvantitativt omfattende forhørsmateriale i den forstand at det var over 800 personer som ble avhørt, mens 401 personer ble tiltalt og 335 ble dømt.²⁵ Etter oppløpet i Arendal ble i underkant av 80 personer avhørt, mens sju ble tiltalt og fem dømt. I motsetning til i Bergen ble forhørsprotokollene og en rekke tingsvitner bevart etter oppløpet i Arendal, noe som gir muligheten for en nærmere undersøkelse av hvordan bøndene organiserte og legitimerte sine handlinger. Det åpner for mange sammenligninger mellom resultatene fra undersøkelsene; et betimelig spørsmål vil være hvorfor det er så stor forskjell i forholdet mellom antall avhørte og antall dømte i Arendal og i Bergen. Over halvparten av de avhørte ble tiltalt i Bergen, mens i Arendal ble under en tiendedel tiltalt, selv om hendelsene var veldig like både i form, antall og innhold. En del av vitnesbyrdene i etterkant av oppløpet i Arendal tyder også på at aksjonene hadde et likere antall deltagere enn man blir forledet til å tro ved å se på hvor mange som ble forhørt, 800 i Bergen og under 80 i Arendal. Hvem ble utelatt i Arendal og hvorfor?

Klassikeren i norsk forskning på bondemotstand, og den første syntesen, er Halvdan Kohts *Norsk bondereising* fra 1926.²⁶ Undertittelen *fyrebuing til bondepolitikk* forklarer Kohts hovedtese. Han beskriver klassene i det norske samfunn som i stadig og nærmest kontinuerlig konflikt med hverandre. Disse konfliktene og hendelsene, mener han, er en forutsetning for at bøndene vant innflytelse i rikspolitikken utover på 1800-tallet. Han gjennomgår en hel mengde hendelser som han karakteriserer som bondeopprør og motstand mot øvrigheten helt fra 900-tallet og frem til 1814, hvorigjennom bøndene konsoliderte seg som en gruppe med politisk talent og politiske ambisjoner, på tross av at øvrigheten stort sett vant frem i enkeltsaker. Tittelen *Norsk bondereising* henspiller ikke bare på bøndene som reiste seg mot øvrigheten, men er også en allegori over bøndenes klassereise fra undertrykt til deltagende i den styrende maktelite. Årsaken til at bøndene kunne stille så sterkt på stortingene på 1830-

²³ Halvdan Koht brukte denne betegnelsen i Koht 1926.

²⁴ Emma Elisabeth Horneman, *Det tumultuariske Optrin, Bergen 1814*, Hovedfagsoppgave, Universitetet i Bergen 1995.

²⁵ Horneman 1995, s. 18.

²⁶ Halvdan Koht, *Norsk bondereising*, Aschehoug, Oslo 1926.

tallet og fremover kunne forklares gjennom erfaringene og de organisasjonskunnskapene de hadde fått og utviklet gjennom dette stadige presset ovenfra. Koht tilkjenner også en marxistisk tilnærming når han plasserer bøndene som den undertrykte part i den klassiske marxistiske konfliktmodellen.²⁷

Senere tids norsk forskning på bondemotstand har tatt tak i et av poengene til Koht, bøndenes organisasjonserfaring og -talent, gjennom blant annet å se på det man kan kalle bøndenes hverdagsmotstand og skjult opposisjon. Denne forskningens resultater kan karakteriseres som en mellomposisjon mellom to forklaringsmodeller som har stått mot hverandre i norsk forskning på forholdet mellom bønder og øvrighet i tidlig nytid. I opposisjon til konfliktmodellen, som beskriver forholdet mellom bøndene og de andre samfunnsgruppene som konfliktfylt og bøndene i stadig kamp mot øvrigheten, står harmonimodellen som legger vekt på at samarbeidet mellom bønder og embetsmenn tross alt var preget av pragmatisme og få konflikter.²⁸ Knut Dørum inntar denne mellomposisjonen i en artikkel om kullbøndene i Østfold som gjennom uthaling, leveransenekt og andre sabotasjeaksjoner, seiret i striden mot verkseier på Moss Jernverk Bernt Anker. En strid som hadde pågått gjennom nesten hele 1700-tallet, men som toppet seg i tiårene før 1800, hvor bøndene ønsket å minske graden av tvangsarbeid. Dørum mener at bøndene i verkets sirkumferens utnyttet det handlingsrommet som lå mellom det som stod i loven og det som ble sanksjonert av myndighetene. Handlingsrommet ble hele tiden utsatt for press, og posisjonene beveget seg til stadighet. Bøndene hadde i løpet av mange år og gjennom flere konflikter spesialisert seg på å manøvrere nettopp dette rommet, og gjennom disse erfaringene utviklet en *politisk kultur*. Dørum bruker bøndenes sabotasjeaksjoner, som for eksempel leveransenekt, til å vise hvordan bøndene utfordret myndighetene. Det gikk historier om bønder som ikke hadde levert kull til verket på 50 år. Dette var ulovlig, men forsyningsnekt ble, med enkelte unntak, aldri sanksjonert.²⁹ Slik skaffet bøndene seg politiske erfaringer.

Koht legger vekt på det politiske lederskap og trekker frem bygdearistokratiet som utviklet seg på 1700-tallet. Etter at den store nordiske krig var over i 1720, oppstod det en ”nyvokster” hvor bøndene gjennom økonomisk fremgang og utvikling av egne kulturelle særtrekk, konsoliderte en indre rollefordeling som var nødvendig for å drive politisk lagspill. Slik rustet de seg for den forestående klassekampen og kampen om hegemoniet i den

²⁷ Koht 1926, s. 5, 12f.

²⁸ Knut Dørum, Hvordan kullbøndene seiret i striden med Bernt Anker, *Historisk tidsskrift* 85, Oslo 2006, s. 405f.

²⁹ Dørum 2006, s. 419.

fremvoksende nasjonen.³⁰ Knut Dørum forklarer derimot denne prosessen med at bøndene, fra starten av 1700-tallet, vant organisasjonserfaring og innflytelse ved at de gradvis ble assimilert inn i den lokale maktutøvelsen, blant annet gjennom deltagelse i sogne- og veikommisjoner og i fattigstyre. Klimakset i Dørums fremstilling er – til dels i likhet med Koht – formell politisk innflytelse for bøndene fra og med formannskapsloven i 1837. I følge Dørum ble bøndene – selv om det ikke alltid førte til at de fattet beslutninger i tråd med embetsmennenes ønsker – invitert inn i maktstyrelsen.³¹ Andre historikere har påpekt hvordan bøndene også knyttet forbindelser med embetsmannsstanden gjennom fadderskap og giftemål.³²

Begge fremstillingene forutsetter – om enn i ulik grad – en viss autonom maktstruktur blant bøndene lokalt. Der Koht sterkt foreskriver en egen kulturell, politisk og til dels økonomisk egenrådighet hos bøndene, tar Dørum til orde for maktstrukturer som i større grad flettes inn i hverandre. Disse teoriene trenger allikevel ikke være motstridende da de tar utgangspunkt i forskjellige virkemidler og arenaer for å utøve politikk. Pragmatisme har blitt fremhevet som bøndenes credo, og man kan tenke seg at opprør og oppløp ble benyttet de gangene det har vært formålstjenlig. Denne studien skal se på om de bøndene som deltok og som var sentrale aktører under oppløpet i 1813, kan sies å falle inn under det Koht beskriver som bygdearistokrater, og som Dørum kaller den lokale maktelite.

1.3.1 Politisk kultur

”Uppror er en politisk handling”,³³ skriver den svenske historikeren Karin Sennefelt i sin doktoravhandling om Dalupprøret i Sverige i 1743. Bøndenes marsj fra Dalarna til Stockholm, for å protestere på at generalene som meningsløst hadde latt bondesoldater død i krigen mot Russland ikke ble straffeforfulgt, endte på Norrmalmstorg hvor opprørerne ble slaktet ned. Gjennom å se på handlingsmønstrene til bøndene før, under og etter en opprørs-situasjon rekapitulerer hun de forskjellige fasene i dette opprøret, og bruker de som utgangspunkt for å forstå opprør prosessuelt. Vi skal komme nærmere tilbake til disse fasene senere, men her kan vi dvele litt ved Sennefelts definisjon av politisk kultur.

³⁰ Koht 1926, s. 190ff.

³¹ Knut Dørum, Opprør eller legitim politisk praksis? Kommunalisme og folkelige aksjoner i Norge ca. 1750–1850 i Hilde Sandvik (red.) *Demokratisk teori og historisk praksis*, Scandinavian Academic Press, Oslo 2010.

³² Arnfinn Kjelland, *Fadderskap som sosial relasjon* Notat 16/10, Høgskulen i Volda 2010; Atle Døssland, *Embetsmenn, bønder og fadderskap i Hosanger sokn 1750–1854* Notat 20/10, Høgskulen i Volda 2010.

³³ Karin Sennefelt, *Den politiske sjukan. Dalupprøret 1743 och frihetstida politisk kultur*, Gidlund, Hedemora (Uppsala) 2001, s. 19.

Politisk kultur består av de normer, värderingar och symboler som omger, samt de praktiker som används i, den politiska interaktionen. Detta gäller interaktionen mellan överhet och undersåtar och inom lokalsamhället eller centralmakten. Denna interaktionen kan vara konfliktladdad eller ske i full samstämmighet. Det som är viktigt att poängtera är att politisk interaktion inte är bunden till de politiska institutionerna utan kan ske på en mängd olika arenor och sätt.³⁴

Bøndene utviklet både en tanke om hvordan man kunne påvirke makten og et aksjons-repertoar gjennom sin stadige kontakt med myndighetene. Dette repertoaret inneholdt alt fra hverdagsmotstand til åpent opprør. Emma Horneman kaller dette opprørstradisjoner og viser til flere opprør og aksjoner i Bergensområdet i tiden før 1814. Hun trekker blant annet frem Strilekrigen.³⁵ Gustav Sætra på sin side kaller disse tradisjonene for oppskrifter, og slik setter han handlingsmønstrene i system. Bøndene viste et utstrakt organisasjonstalent ”som ikke er så ulikt dagens”,³⁶ mener han, både ved måten de appellerte til kongen og myndighetene, og ved måten de i etterkant av aksjoner samordnet vitnemålene sine i rettsprosessen.³⁷

Opprør, oppløp og hverdagsmotstand er politiske handlinger, men også kollektive handlinger. En tanke om at bøndene opererer samlet i gruppe mot verkseieren eller samlet i et opprør mot enkelte embetsmenn som under Lofthusreisinga forutsetter en felles identifikasjon, et felles mål og felles interesser. *Formering av konsensus* kaller Sennefelt fasen i et opprør hvor disse dannes og identifiseres.³⁸ Knut Dørum viser heller til en langvarig kamp hvor interessene er mer konstante. Den politiske kulturen innebefatter individuelle og kollektive interesser og maktforhold som styrer handlingsmønstrene innenfor handlingsrommet aktørene opererte.

I likhet med Dørums eksempel om kullbøndene, trengte ikke konsensusen å formeres blant bøndene i Arendals oppland mot Arendalsborgerne, den var allerede definert gjennom interessefellesskapet, og det blir derfor interessant hvordan bøndene forvaltet dette fellesskapet. Før man kan handle samlet som pressgruppe må rollene og den indre justisen i gruppen være fordelt. Politikken på mikronivå, innad i bygda og innad hos bøndene må ligge som en nødvendig forutsetning for at de kan manøvrere politikk på makronivå. Jeg vil derfor også legge i politisk kultur-begrepet det spillerom og de rollene de gir *hverandre* i dette spillet om makten. Kapittel 6 i denne oppgaven vil ta for seg hvordan bøndene organiserte seg under oppløpet. Hvem utkrystalliserte seg som ledere, og ble noen ofret som sydebukker? Det samme kapittelet vil også se på hvordan bøndene legitimerte seg og sine handlinger før, under og etter oppløpet.

³⁴ Sennefelt 2001, s. 18. Her viser hun videre til forskere som Eva Österberg, Harald Gustafsson, Lynn Hunt og Nicolas Demertzis.

³⁵ Horneman 1995, s. 87.

³⁶ Sætra 1998, s. 303.

³⁷ Sætra 1998, s. 303.

³⁸ Sennefelt 2001, s. 27f.

1.3.2 Årsak og legitimering

Hvis man i tillegg til Sennefelts påstand om at opprør er en politisk handling, legger som premiss at også hverdagsmotstand og oppløp kan regnes som politiske handlinger, og gjennom dette innrømmer aktører uten beslutningsmyndighet en plass i det politiske spillet, vil det også bli viktig å skille mellom og identifisere interessepolitikk og verdipolitikk. Knut Dørum skriver om bønder som forvaltet en interesse i sitt møte med borgerne. De hadde en lang repertoarliste av handlinger og virkemidler som de brukte i den politiske kampen for å verne om sine interesser som i størst grad knyttet seg til økonomiske betingelser.³⁹ Tilstrekkelig ressurstilgang til mat var en viktig interesse. Matmangel og hungersnød kan også derfor betegnes som en *nødvendig* årsak til oppløpet i Arendal, men som den engelske historikeren Edward P. Thompson har vist er ikke sult og nød en *tilstrekkelig* årsak til opprør (riot) og opptøyer. Han peker på at slike aksjoner utføres kollektivt, og at man må se på hvordan handlingene blir påvirket av gruppens kultur, skikker og dømmekraft.⁴⁰ Thompson beskriver en moralsk økonomi, hvor allmuen i England på 1600- og 1700-tallet mente at myndighetene og samfunnet hadde et moralsk ansvar for å holde prisene nede i nødsperioder, blant annet ved kornutdeling eller ved å slippe til de fattige først på markedet.⁴¹

Halvdan Koht har forklart oppløpsbølgen på slutten av 1700-tallet med at bøndene etter lengre tid med fremgang materielt og økonomisk plutselig ble dratt ned i fattigdom og elendighet av uår, krig og dårlige økonomiske tider.⁴² Jørn Sandnes argumenterer videre med at det ikke var byrdene i seg selv som utløste motsand, men hvordan byrdenes legitimitet ble oppfattet av bøndene.⁴³ Periodevis matmangel og svekket ressurstilgang førte ikke bare til regelrett sult, men også til en svekket levestandard for de gruppene som vanligvis ville klare seg fint. Disse gruppene kunne oppleve en midlertidig nødssituasjon som en trussel mot deres verdighet.⁴⁴ Aktørene forklarte ofte sine handlinger med henvisning til hungersnød. Marthe Glad Munch-Møller peker på at allmuen, under kornaksjonen i Dypvåg i 1801, viste frem barkebrød for å definere en nødskontekst som kunne legitimere en i utgangspunktet ulovlig aksjon.⁴⁵

³⁹ Dørum 2006 s. 422f.

⁴⁰ Edward P. Thompson, The Moral Economy reviewed, i *Customs in Common*, Merlin, London 1991, s. 262f.

⁴¹ Edward P. Thompson, The Moral Economy of the English Crowd, i *Past & Present* bind 51, 1971, s. 95.

⁴² Koht 1926, s. 190f.

⁴³ Sandnes, Jørn, Norsk bondemotstand i hundreåret etter reformasjonen, *Heimen* 16, 1989, s. 91. Om opprør på 1500-tallet.

⁴⁴ Det som har utløst eldreopprør og eldresaken i dagens Norge (2000-tallet) er kravet om en *verdig* alderdom. At enkelte eldre må sove på dobbeltrom, og at de må legge seg til tider styrt av sykehjems personaltilgang og økonomi truer jo ikke den enkeltes eksistensgrunnlag, men det er det *uverdige* i situasjonen som skaper engasjement og som opprører.

⁴⁵ Marthe Glad Munch-Møller, *Med plikt til å redde sine liv – Hungersnød og protest i Dypvåg 1801*, Mastergradsoppgave, Universitetet i Oslo 2010, s. 59.

Her banker Thompson på døra. Som et ledd i en tanke om den moralske økonomien som skulle sørge for distribusjon av eksistensminimum til de som trengte det, kunne det også være nødvendig å peke på *noen* som årsak til at matmangelen eller nøden oppstod. Det kan derfor under sultopptøyer være nyttig å lete etter ressurssterke grupper som får sin verdighet truet, når spørsmålet om hvem deltagerne er skal diskuteres, og når deres handlinger skal forklares. Dette vil jeg komme nærmere inn på i kapittel 6. Kapittel 5 på sin side er viet embetsmennenes og borgernes syn på oppløpet. Hvordan vurderte de legitimiteten i bøndenes handlinger?

1.4 BØNDER I RETTEN

Bøndene opptrådte også i retten. I kapittel 7 skal jeg se på hvordan den samtidige domsmyndigheten vurderte de enkelte aktørene og deres handlinger, og hvordan de vurderte samspillet mellom embetsmenn, bønder og borgere. I dette kapittelet skal jeg også redegjøre for kommisjonsarbeidet og diskutere saksgangen i retten.

Det norske bondesamfunnet i tidlig moderne tid var et rettsamfunn. Vanlige bønder var vant med å bruke rettssystemet for å løse konflikter. Tingordningen, som rettssystemet var bygd rundt, var meget gammel og hadde tradisjoner minst tilbake til vikingtiden.⁴⁶ Selv om bøndene hadde mistet en del av både den formelle og praktiske styringen av tingordningen til sentralforvaltningen gjennom 16- og 1700-tallet, håndterte de omgangen med myndighetene spissfindig. Gustav Sætra peker på akkurat det når han holder frem en kildevurderingsutfordring:

Vi har de fleste historikeres syn på at bøndene var kongetro.(...) implisitt at bøndene ikke hadde evne til å organisere opprør(...) Ut i fra kildene har historikerne tilsynelatende sine ord i behold. Men ville det ikke vært på plass med en mer kritisk holdning til kildene? De fleste kildene skriver seg jo fra rettsforfølgelsen etter et opprør. Da gjaldt det for de tiltalte bøndene å minimalisere sin egen medvirkning. Strategien var at de hadde vært "alle som én mann". Og selvsagt hadde ikke opprøret rettet seg mot kongen. At bøndene forklarte seg slik, var naturlig. Embetsmennene hadde jo nøye forklart dem hvilken straff det var for opprør og majestetskrenkelse.⁴⁷

Bøndene hadde god innsikt i hvilke svar som var de riktige.

En teori som har vært brukt for å forstå oppløp på 1700-tallet er "transcript"-teorien til professor ved Yale University og sosialantropolog James C. Scott.⁴⁸ Scott har laget begreps-

⁴⁶ Norsk Historisk Leksikon, s. 70.

⁴⁷ Sætra 1998, s. 300f.

⁴⁸ Av blant andre Slettebø 2007; Gustav Sætra, Kornet og kampen om Norge i Erik Christensen *et. al* (red.), *Nordjylland under Englandskrigen 1807–1814*, Aalborg Universitetsforlag, Aalborg 2009.

paret "public transcript" og "hidden transcript", for å vise på hvilken måte underdanige samfunnsgrupper deltar i maktspeilet. I asymmetriske maktforhold, hvor den ene parten ikke har midler eller mulighet til å opponere er det mest pragmatiske å spille med.⁴⁹ Som Sætra påpeker brukte bøndene det *språket* de hadde lært av embetsmennene. Dette ga ikke nødvendigvis uttrykk for deres egentlige mening eller interesse, men snarere den som var mest formålstjenlig og i samsvar med regimets ideologi. Scott kaller dette spillet for "the public transcript". Dette ordskifte vil skjule maktstrukturene fordi reglene i spillet er nøye innarbeidet, og enhver misnøye og motstand vil måtte vike fordi det ikke er i noen av partenes interesse at disse kommer frem. Derimot i "the hidden transcript" - alt som blir sagt utenfor rekkevidden av myndighetenes kontroll - kommer misnøye og uenigheter for dagen. Dette "hidden transcript" kan være en viktig arena, for eksempel ved mobilisering til opprør og aksjon, som vi skal komme tilbake til, men er også vanskelig å få øye på for observatører. En opprørsituasjon kan være en situasjon hvor reglene i "the public transcript" blir brutt, og hvor "the hidden transcript" blir åpent kjent for myndighetene og observatører. Denne moralen ble her en av reglene i spillet Scott har kalt "the public transcript", og videre kunne et brudd på dette ansvaret legitimere opptøyer fra allmuen, altså regelbrudd fra motparten. Den viktigste innvendingen til denne teorien er at mange av de historiske eksemplene til Scott er hentet fra slaveridiskurs, samt at feltarbeidet hans foregikk i Indonesia på 1970-tallet hvor bøndene stod i et mer leilendingslignende forhold til overklassen enn det bøndene i Norge gjorde på 1700-tallet.⁵⁰ Jeg vil diskutere Scott nærmere i forbindelse med behandlingen av rettsmateriale i kapittel 7.

1.5 BØNDENE OG KLASSE

Bøndene hadde altså enkelte identifiserte felles interesser, men kan man kalle bøndene i 1813 for en *klasse*? Synet som mener at bøndene gradvis fikk innpass i lokal forvaltning, forutsetter at enkelte bønder – og gjerne storbønder – fikk utvidet sitt maktområde og vanskeliggjør bruken av klassebegrepet for å definere bøndene. I prosessen bøndene gikk gjennom for gradvis å oppnå makt falt flere grupper i fra, blant dem husmennene, og interessefelleskap kunne vel så ofte – i hvert fall i enkeltsaker – oppstå mellom embetsmann og bonde. I Kohts skildring av bøndenes rolle i klassekampen i norsk historie legger han vekt på at en klassereising krevde et lederskap, og det er blant disse bøndene med nyvunnen makt han

⁴⁹ James Scott, *Domination and the arts of resistance : hidden transcripts*, Yale University Press, New Haven 1990.

⁵⁰ James Scott, *Weapons of the Weak. Everyday forms of peasant resistance* Yale University Press, New Haven 1985. Her redegjør han for feltarbeidet sitt.

finner dem.⁵¹ Og akkurat i oppløpshandlingen, og i den felles fortvilelsen matmangel kan skape, hvor de innøvde replikkene bare blir tomme skall og rollespillet blir utålelig, er det at skottene tettes med felles sak og felles identitet.

1.5.1 Klasse i striden

Flere syntesedrivende undersøkelser har vært nødt til å forenkle begreper og idealtyper for lettere å operasjonalisere sine undersøkelser. I en sammenfatning av det han kaller bondeopprørene på 1700-tallet tar Gustav Sætra i bruk et situasjonsbetinget klassebegrep. Med henvisning til Koht lar han begrepet bonde omfatte hele bygdesamfunnet; fra utenbys borgere til husmenn og strandsittere, fordi de i *striden* var én klasse.⁵² I denne studien vil det være hensiktsmessig å tilstrebe en bruk av mer presise begreper og idealtyper. Bygdesamfunnet på 1700- og 1800-tallet besto av en hel rekke forskjellige grupper; bønder, husmenn, tjenestefolk, strandsittere, håndverkere, handelsmenn, skipperbønder, storbønder, fjellbønder, kystbønder, lensmenn og så videre. Eierskapsforholdet til produksjonsmidlene hos disse gruppene var forskjellig og som helhet passer de ikke inn i et marxistisk klasseskjema. Oppløp og opprør må forstås gjennom de menneskene som skapte det. Ved å legge alle inn i samme kategori risikerer man å skygge over viktige årsaks- og virkningsforhold, som kan identifiseres i samspillet og rollefordelingen mellom de forskjellige gruppene i bondesamfunnet, men også i deres forskjellige valg av aksjonsmetode. I denne oppgaven vil jeg ta i bruk samtidens kategoriseringer og se på hva som karakteriserte de forskjellige gruppenes deltakelse under oppløpet. Jeg vil bruke begrepet bonde om de fleste aktørene i oppløpet, mens ”allmue” vil referere til de andre uprivilegerte gruppene i by- og bygdesamfunnet der det ikke har vært nødvendig å presisere ytterligere. Ellers vil jeg forholde meg til privilegiesamfunnets kategorisering mellom embetsmenn, bønder og borgere.

Mobiliseringsprosessen kan kanskje allikevel forstås ved bruk av et klasseperspektiv. Sætras hovedpoeng gjenkjennes hos den engelske historikeren E.J. Hobsbawm som argumenterer for at allmuen (peasants) i tidlig nytid hadde ”low classness”, i motsetning til for eksempel den senere arbeiderklassen som hadde ”high classness”, men at behovet for å formulere felles interesser presset allmuen inn i klasselignende situasjoner. Det oppstod ”transitional situations” da allmuen ble presset til å drive politikk, skriver han.⁵³ Jeg skal diskutere dette

⁵¹ Koht 1926, s. 209.

⁵² Sætra 1998, s. 303–304 (selv kaller han det *uttrykket* bonde).

⁵³ E.J. Hobsbawm, Peasants and Politics, i *Journal of Peasant Studies* bind 1, 1973, s. 5. Med ”classness” mener Hobsbawm: ”in the sense that a great deal of its politics can be directly derived from its specific relations to the means of production”.

nærmere i kapittel 6, men den forståelsen som Hobsbawm gir oss med at bøndene i pressede situasjoner opptrer og oppfatter seg ”klasseaktig”, er nyttig. Et slikt begrep kan også være nyttig i forståelsen av bøndenes de facto handlinger i det det skaper et skille mellom politikken som formeres innad og politikken som kommuniseres utad i bondegruppen. Konventikkelplakaten av 1741 og 5. juli 1765-forordningen om forbud mot ansamlinger var nettopp forsøk på å stoppe indre agitasjon og formering av kommunikasjonslinjer, og formaliserte myndighetenes frykt for organisering av bøndene.

1.6 ARENDAL 1813 I LITTERATUR OG FORSKNING

Oppløpet i Arendal våren 1813 har etter hvert fått en fyldig historiografi, selv om ikke alle bidragene har vært like grundige eller vitenskapelige. Etter en opprydning i forbindelse med flytting av fylkesmannens kontor i Arendal i 1944 dukket det plutselig opp noen nedstøvede papirer innerst i ett værelse i fylkesmannsboligen. Disse papirene viste seg etter noe om og men å være en hel del konsepter og dokumenter i forbindelse med et oppløp i Arendal i 1813. ”en hendelse (...) som knapt noen eller i hvert fall svært få kjenner til”, kunne lokalavisa *Agderposten* melde.⁵⁴ En lokal historielærer fikk i oppdrag å tolke disse dokumentene som var skrevet med gotisk håndskrift og en ny dimensjon av byens historie så ut til å være avdekket. Avisartikkelen forteller om en revolt av bønder bevæpnet med ”våpen, geværer, økser, ljåer, greiper osv.” som angrep borgerne, hvorav femti i etterkant ble innbrakt til festningsarbeid i Kristiansand. Dokumentene som ble funnet hos fylkesmannen i 1944 er senere samlet i ett arkivstykke på Aust-Agderarkivet, katalogisert sammen med kommisjonsprotokollen, og inneholder blant annet Kronprins Christian Fredriks ordre om nedsettelse av undersøkelseskommisjonen.⁵⁵ Historien fremstår omtrentlig og noe overdrevet – journalisten har vel ønsket å presentere en sensasjon – og er i beste fall livlig fantasi løselig basert på virkelige hendelser. Fortellingen som ble presentert i avisa var riktignok spennende, men om læreren og journalisten hadde tatt en titt i byhistorien som ble skrevet til byens 200 års-jubileum i 1923 hadde de oppdaget at historien var langt fra ukjent og boka hadde gitt opplysninger om både detaljer til historien, en riktigere handlingsgang, samt kildehenvisninger.

⁵⁴ *Agderposten* 23. desember 1944.

⁵⁵ Christian Fredriks ordre om nedsettelse av undersøkelseskommisjon (Lokalia boks 53, AAA).

”Det kom til sørgelige scener i Arendal”,⁵⁶ skrev Roar Tank i sitt bidrag til denne boka *Arendal – fra fortid til nutid*, fra 1923, og siktet til at den fortvilte mengde under oppløpets heteste time tok i bruk hugg og slag mot enkelte av byens borgere. Tank har hatt tilgang til kommisjonsprotokollen med avhørene av byens embetsmenn, og teksten hans gir oss et raskt innblikk i hendelsene stort sett gjennom øynene til kjøpmann Morten Kallevig. Tank fant ”det voldsomme utbrud[s] umiddelbare årsak i den saareste og sørgeligste hunger”,⁵⁷ selv om han antyder at det er mulig å se ”stemninger her som gaar tilbake til motsætninger mellem kjøbmændene og landdistriktets beboere”.⁵⁸ Han vurderte hendelsen som enkeltstående uten vidtrekkende årsaker eller konsekvenser.

Historien dukket opp igjen i 1984. Under en avisartikkel i *Agderposten* behandler Gustav Sætra hendelsen med overskriften ”By mot land – mann mot mann”, kaller det et opprør, og setter det i nasjonal sammenheng med hendelsene flere steder i Norge i 1813.⁵⁹ I likhet med Tank knytter han an til at oppløpet har en sammenheng med motsetningene mellom bønder og borgere i området, og da gjennom erfaringer fra Lofthussaken. Han utvikler disse teoriene i en artikkel i *Historisk Tidsskrift* i 1998. Her omtales oppløpet som ”knappt noe mer enn spontane aksjoner for å skaffe mat”.⁶⁰ Valget av aksjonsform kan allikevel settes inn i en større samtidskontekst, og valget forklares ved at bøndene gjennom erfaring var vant til å ty til aksjoner for å drive frem sine interesser. Sætra beviser dette blant annet ved å trekke frem at Lofthusreisinga og Arendalsoppløpet hadde enkelte felles ledere. Dette argumentet er det grunn til å stille spørsmålstegn ved, og som vi skal se senere var kontinuiteten blant embetsmenn og borgere like utslagsgivende for begivenhetene som kontinuiteten blant bøndene.

Knut Myklands bidrag til *Årbok for Vest-Agder Fylkesmuseum* 1996, basert på et foredrag Mykland selv holdt sommeren 1989, er det grundigste bidraget til historiografien om oppløpet i 1813. I teksten ”Bondeoppløpene på Agder våren og sommeren 1813”, nevner han oppløpet som ett av tre oppløp på Agder dette året. De to andre fant sted i Kristiansand og var lignende aksjoner tematisk og forløpsmessig. Kampen stod i hovedsak mellom bønder og borgere, men kun i Arendal ble det ytt voldshandlinger, og Mykland mener det kan skyldes at Byfogd Berg var eneste sivile embetsmann tilstede og at det var vanskelig for han å mediere mellom

⁵⁶ Roar Tank *Arendal under enevældet 1660–1814* i Fredrik Scheel (red.), *Arendal fra fortid til nutid* Gyldendalske forlag, Kristiania 1923, s. 386.

⁵⁷ Tank 1923, s. 386.

⁵⁸ Tank 1923, s. 386.

⁵⁹ *Agderposten* 23. februar 1984.

⁶⁰ Sætra 1998, s. 312.

borgere og bønder.⁶¹ Mykland introduserer oss også for den unge Jonas Anton Hielm som ble oppnevnt som forsvarer for bøndene i Overkriminalretten. Hielm forsvarte bøndene i kraftige ordelag, og gikk inn for full frifinnelse. Han legitimerte bøndenes handlinger med bakgrunn i hungersnøden, og argumenterte med at bøndene var nødstilte da de aksjonerte. Dessuten mente han at borgerne hadde skapt ”Elefanter af en Myg”.⁶² Aktoratets påstand, mente han, var ikke proporsjonert i forhold til forseelsen.

Alle disse behandlingene har brukt borger Morten Kallevigs vitnesbyrd fra 1813 som utgangspunkt for oppbyggingen av den narrative strukturen. I 2005 ble det sågar satt opp et teaterstykke – et historisk spel – i Arendal kalt ”det store kornopprøret”. Manuset var basert på de nevnte bearbeidelser. Ifølge resepsjonene stykket fikk var det ikke ”historisk korrekt” og lite tyder på at handlingsgangen ble fulgt til prikke, men begivenheten viser til fulle hvilken symbolkraft denne hendelsens mytologi fremdeles har i denne studiens samtid.⁶³

1.7 POSISJONERING

Dette oppløpet er altså skrevet om tidligere, men ikke behandlet i det omfang en hovedfags- eller mastergradsoppgave gir muligheten til. I denne oppgaven vil jeg gjennomgå handlingsforløpet – Morten Kallevigs vitnesbyrd vil også her bli en viktig kilde – men bøndenes, de militæres og embetsmenns oppfatning av situasjonen vil også være sentrale kilder. Det vil også bli plass til en lengre analyse av disse gruppenes handlinger før, under og etter oppløpet, og gruppenes egne vurderinger av disse.

Der Emma Horneman i sin oppgave om opptrinnet i Bergen i 1814 ønsker å finne ut *hvorfor*,⁶⁴ ønsker Karin Sennefelt å finne ut *hvordan*⁶⁵ bøndene fra Dalarna gjorde opprør i 1743. Jeg ønsker å finne ut *hvem* aktørene var; Hvem det var som gikk i konflikt, hva slags bakgrunn de hadde og om dette oppløpet kan være basert på tidligere erfaringer og konflikter, slik enkelte tidligere har antydnet.⁶⁶ Denne studien vil til tider bevege seg på mikronivå. Jeg vil utforske de enkelte bøndenes bakgrunn og diskutere hvilke maktstrukturer som opererte mellom bøndene internt og eksternt ut mot embetsmenn og borgere. I enkelte situasjoner vil

⁶¹ Mykland 1996, s. 39f.

⁶² Gjengitt hos Mykland 1996, s. 42.

⁶³ *Agderposten* 18. juni 2005, s. 54–55.

⁶⁴ Horneman 1995.

⁶⁵ Sennefelt 2001, s. 24–26.

⁶⁶ Mykland 1996; Sætra 1984; Sætra 1998; Tank 1923.

det bli nødvendig å ta i bruk et klasseperspektiv. Hva var det som holdt bøndene sammen og hva splittet dem?

Steinar Imsen har gjort en aktørundersøkelse av aktørene i Bolt- og Gråbeinopprørene i 1420- og 1430-årene. Den viste at samtlige av aktørene kunne sies å tilhøre lokalsamfunnseliten.⁶⁷ Gustav Sætra har også samlet en liste hvor han har gjengitt hvilken sosial bakgrunn supplikantene i forbindelse med en del oppførte i Arendal på 1700-tallet var oppført med.⁶⁸ En lignende oversikt finnes over involverte bønder i saken mot Lofthus.⁶⁹ Disse oversiktene vil bli brukt i denne studien. I skrivende stund foreligger det ingen systematisk aktøranalyse av matoppføyene på starten av 1800-tallet, og følgelig ingen av oppløpet i Arendal i 1813. Denne studien vil bli den første som gransker et slikt oppløp på individnivå.

1.8 KILDER OG METODISKE UTFORDRINGER

Gjennom studien vil jeg løpende diskutere kildeutfordringer og metodiske valg etter hvert som de dukker opp. Imidlertid vil jeg umiddelbart redegjøre for noen av de overgripende valg jeg har foretatt, samt gi noen tekniske opplysninger om kildene.

Oppgavens hovedkilde er rettsforhørene etter oppløpet, som befinner seg på Aust-Agder-arkivet. 78 bønder, 7 allmuesmenn, 16 embetsmenn og 15 borgere ble avhørt, hvorav to kvinner. Samlet er dette et lavt antall i forhold til oppløpets totale antall deltagere og er i så måte best egnet for kvalitativ analyse. Jeg vil allikevel, i kapittel 4, nyttiggjøre noe av materialet i kvantitativ sammenheng. Jeg vil blant annet behandle lagdelingen i bonde-samfunnets basert på begge tilnærmingemetoder. Det begrensede utvalget reiser en del spørsmål, men for å fylle ut informasjonen som kan hentes fra rettsforhørene har jeg, igjen i størst grad i kapittel 4, gjort utstrakt nytte av lokalhistorisk litteratur. Denne er blitt brukt både for å gjenskape lokale maktstrukturer og hierarkier, men også til å løfte frem informasjon om enkeltdeltagere i oppløpet; både bønder, embetsmenn og borgere. Jeg har også gjort egne arkivsøk etter pantebøker, tingbøker, kommisjonsprotokoller, brevmateriale, skattematrikler og annet som kan gi informasjon om lokalsamfunn og enkeltpersoner. Bind nr. fire i *Åmli – ætt og heim*, er i skrivende stund ikke utgitt, noe som har skapt enkelte utfordringer med

⁶⁷ Steinar Imsen, *Norsk bondekommunalisme, : fra Magnus Lagabøte til Kristian Kvart* bind 1, Tapir, Trondheim 1990, s. 184.

⁶⁸ Gustav Sætra, *Skutehandelen i Nedenes. Kampen om liggedagsordningen og Nedenes-privilegiene i Bäck, Kalle (red.) Skog och brännvin*, Universitetsforlaget, Oslo 1984, s. 336–338.

⁶⁹ Gustav Sætra, *Fra bondeledere til fanger i Agder Historielag Årsskrift* nr. 72, 1996(3).

hensyn til kunnskap om de gårder og bygdelag som hører til den delen av Åmli dette bindet dekker. Problemer knyttet til rettsforhør som kildetype vil bli diskutert i kapittel 6.

Å se det globale gjennom det lokale er et velkjent argument. Gjennom å rekapitulere lokale strukturer og handlingsmønstre kan man gi et bidrag til forståelsen av samfunnsutviklingen og de prosesser som styrer utviklingen, i tillegg til å gjenkjenne og prøve mer allmenne teorier på empiriske forhold. Fire av de embetsmennene som er nevnt i denne oppgaven og som på forskjellig nivå kom i kontakt med bøndene som enkeltpersoner og oppløpet som handling, skulle komme til å delta på Eidsvollsforsamlingen våren 1814.⁷⁰ Med seg i bagasjen på veien til Eidsvoll hadde de med seg erfaringer fra møte med bøndene, enten man velger å definere disse møtene som politikk eller ikke. Gjennom den lokalhistoriske tilnærmingen håper jeg også å kunne bidra til nærmere forståelse av en av mytene i Arendal bys historie. Kapittel 3 er blant mine bidrag til denne historien.

I kapittel 3 redegjør jeg for hendelsene under oppløpet, formulert som et narrativ. Historien har vært fortalt tidligere i flere forskjellige versjoner, men ikke med det detaljnivået og den presisjonen som jeg har hatt mulighet til med denne studien. Utvalget disse studiene har brukt for å rekapitulere hendelsesforløpet har i stor grad vært basert på en eller få borgerkilder. Dette er forståelig – borgernes beskrivelser er mer omfattende og dialogbaserte – og min gjenskaping bærer også preg av det. Allikevel har bøndenes versjon fått slippe til mer enn i tidligere studier, og den ekstensive bruken av bøndenes forklaringer i kapittel 4 og 6 gjør at jeg mener balanseforholdet mellom de forskjellige forklaringene er ivaretatt.

Jeg har også hatt et ønske om at kapittel 3 skal fungere løsrevet fra resten av oppgaven da dette er en fortelling som kan interessere lesere utenfor den målgruppen som vanligvis leser en masteroppgave i historie. For å øke tilgjengeligheten, har jeg blant annet valgt å spare diskusjonen om kildegrunnlaget til kapittel 4, 6 og 7. Det er flere utfordringer knyttet til en slik tilnærming. Først og fremst er det *min* tolkning av kildene som gjenstår som det ferdige narrative. Jeg har gjort mitt utvalg og ikke latt leseren vurdere flere motstridende kilder. Det er allikevel jeg som har hatt tilgang til og lest alle forhørene og vurdert hvilke som har mest plausibelt meningsinnhold. Kapittelet er belagt med fotnoter, og den observante leser har mulighet til å følge med på hvilke forklaringer de forskjellige utdragene er basert på.

⁷⁰ Dette gjelder distriktslege Alexander Møller (Arendal), sogneprest Grøgaard (Nedenes), verkseier Jacob Aall(nedenes), sorenskriver Thomas Bryn (Råbyggelaget). I tillegg satt stiftsoverrettsassessor Lorentz Lange på det 1. overordentlige Storting i nov. 1814, mens defensor Jonas Anton Hielm var representant fra Smaalenene på en rekke Storting fra 1830-årene.

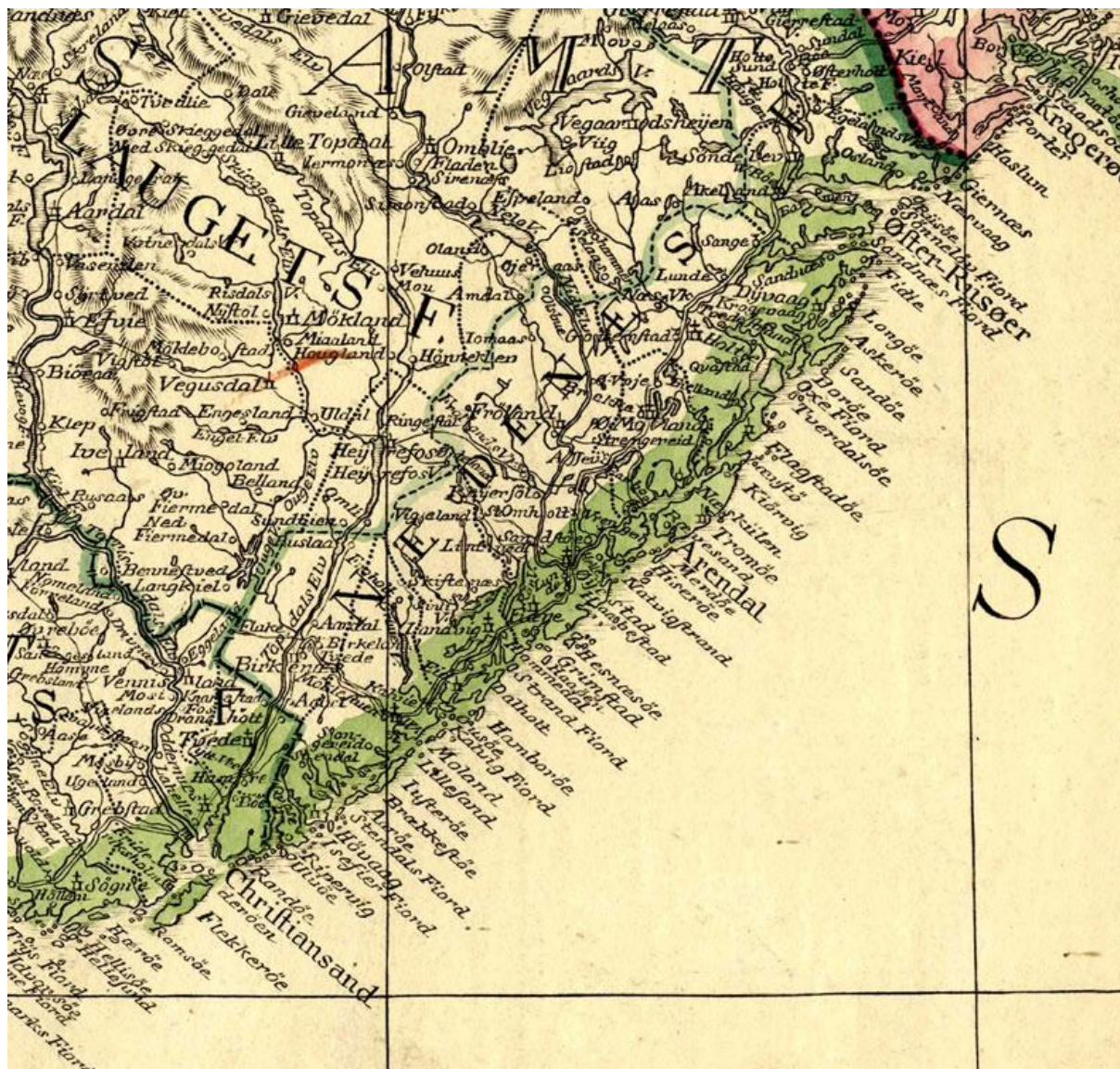
Jeg har valgt å bruke illustrasjoner i oppgaven der de kan bringe ytterligere kunnskap til tema og problemstilling.

1.9 HOVEDFORMÅL

Hovedmålet med denne oppgaven er å avdekke hvem bøndene som deltok i oppløpet i Arendal 1813 var. Dette ønsker jeg å gjøre gjennom å se på en del økonomiske og sosiale kriterier, samt se på hvordan bøndene legitimerte sine handlinger, og hvordan de organiserte seg.

Oppløpet oppstod ikke løsrevet fra tid og rom, og først skal vi se litt på hvilken kontekst oppløpet utspant seg i.

Kart 1: Utsnitt av Pontoppidans kart over det sydlige Norge 1785

Kilde: http://da2.uib.no/pontopkart/Pkart_oversikt.htm (Lest: 31/1–2010)

2. AGDERBONDEN – BAKGRUNN

I dette kapitlet skal jeg ta for meg en rekke av forutsetningene for oppløpet i Arendal i 1813. Først vil jeg gjennomgå handels- og maktstrukturen knyttet til byen, før jeg vil gi en fremstilling av opprørs- og oppløpstradisjonene som fantes i distriktet. Deretter vil jeg vise hvilken situasjon bøndene og styresmaktene befant seg i denne nødsvåren. Til sammen dekker disse faktorene *nødvendige* forutsetninger for at oppløpet kunne inntreffe.

2.1 AGDER

Bøndene langs Agders kyst hadde god kunnskap om og lang erfaring med skutehandel, både på egne skuter og med utenlandske skipper som ankom langs kyststripa. På grunn av de naturgitte forutsetningene, skinn og steinete jord i tillegg til et kupert terreng, var det ikke mulig å drive storskala jordbruk og import av korn ble en viktig forsyningsfaktor lokalt. I 1825 importerte bøndene på Agder nesten dobbelt så mye korn pr. innbygger som i resten av landet.⁷¹ Bøndene som holdt til nærmest kysten, drev egen handel på Danmark hvor de importerte korn, ost, smør og andre fødevarer, mens innlandsbøndene også fikk varer over heia fra Setesdalen, eller fra Østlandet og Rogaland. Utover på 15- og 1600-tallet etablerte bøndene handel med hollandske handelsmenn som først og fremst var interessert i eiketømmeret som vokste helt ut i sjøkanten.⁷²

Kyststripa ble etter hvert tømt for tømmer, og handelsmennene måtte gjøre hogg dypere inn i skogene for å hente tømmer. Behovet meldte seg for bedre infrastruktur, og med dette også et kapitalbehov. Dette behovet kunne stilles av borgere, og i 1662 fikk byborgerne privilegert monopol på trelasthandelen.⁷³ De første ladestedene hadde oppstått og ganske fort kom kjøpstedene. Den økonomisk og handelsmessige egenrådigheten bøndene i distriktet hadde opparbeidet seg fikk sin første utfordring ved grunnleggelsen av kjøpstaden Christianssand

⁷¹ Gustav Sætra, *Markedsøkonomi i Agders bygder 1650–1850*, i Tranberg, Sprauten (red.) *Norsk bondeøkonomi 1650–1850*, Det Norske Samlaget, Oslo 1996(2), s. 67.

⁷² Sætra 1996(2), s. 69.

⁷³ Sætra 1996(2), s. 69.

(Kristiansand) i 1641. Kristiansand var ingen etablert handelsplass fra tidligere, men med sin beliggenhet rett ved utløpet av Otra, fikk byen en naturlig plass som en sentralisert utskipingsplass for blant annet tømmer. Den nye byen fikk også en sterk statlig militær stilling i tillegg til en viktig administrativ rolle lokalt. Med dette fikk distriktet et politisk tyngdepunkt i Kristiansand. Handelsregimet som fulgte med kjøpstadstatusen kom i konflikt med det etablerte uoffisielle handelssystemet lokalt. Privilegiene til å drive kjøp og salg ble tildelt borgerne i den nye byen, alle borgerne i Nedenes ble pålagt å flytte til Kristiansand, og all annen handel ble forbudt eller underlagt strengere kontroll.⁷⁴ I følge det merkantilistiske handelssystemet den oldenborgske helstaten forfektet ble også handel på England og Holland sterkt fortollet, og ”innenlands” handel på Danmark ble tildelt særlige fordeler.

Ladestedet Arendal lenger øst i landsdelen fikk kjøpstadstatus i 1723, og ble med det også en by med privilegier og regulert handelsvirksomhet. Dette førte staten enda et hakk nærmere bøndene i Nedenes og Råbyggelaget som var de omkringliggende sorenskriveriene. Bøndene i dette området drev etter gammel sedvane egen handel på Danmark. De såkalte Nedenesprivilegiene som bøndene i området nøt godt av skrev seg fra tiden før opprettelsen av kjøpstedene og kom under press fra de nye byborgerne fra første stund. En av rettighetene i Nedenesprivilegiene bøndene og allmuen i og i bygdene rundt Arendal forfektet, var liggedagsordningen. Denne ordningen var en rett allmuen og de fattige i Nedenes hadde til å handle korn og matvarer i store kvanta i de første åtte dagene skuter lå til kai i kjøpstaden. Etter disse åtte dagene skulle skipperne kun selge til borgerne. Liggedagene, som skulle sikre mat og korn til de fattigste, hadde blitt praktisert i uminnelige tider og hadde blitt formalisert og nedskrevet av Stattholder Gyldenløve i et reskript av 1688. Dette reskriptet beskrev også allmuens rett til å skipe tømmer til Danmark på egne, såkalte, sandskuter, og laste disse med korn til eget bruk på vegen hjem. Det knytter seg mange uroligheter og oppløp til praktiseringen av denne ordningen.⁷⁵

2.2 SAMFUNNSGRUPPENE PÅ AGDER

Knut Mykland legger vekt på at det under urolighetene i Norge våren 1813 var bøndene og kjøpmennene som var i konflikt.⁷⁶ Kjøpmennene hadde i løpet av 1700-tallet steget frem som en gruppe med makt og midler, blant annet gjennom borgerbrevene og privilegiene som fulgte disse. Embetsmennene, på sin side, hadde i løpet av dette århundre blitt mer rendyrket i sitt

⁷⁴ Sverre Steen, *Kristiansands historie 1641–1814*, Oslo 1941.

⁷⁵ Sætra 1984 304f.

⁷⁶ Mykland 1996, s. 29.

virke, mest på grunn av høyere lønninger og større arbeidsbelastning. Tradisjonelt hadde også embetsmennene deltatt i handel og annen virksomhet ved siden av embetsgjerningen, men når de nå, ved starten av 1800-tallet, stod uten store næringsmessige interesser, fikk de en mer uavhengig rolle i forhold til både kjøpmenn og bønder. Embetsmannstanden var i likhet med borgerstanden i stor grad selvrekutterende.⁷⁷

Det er blitt hevdet at bøndene stod i en relativt fri stilling i sitt forhold til embetsmenn og kjøpmenn.⁷⁸ Dette kan også sies om bøndene på Agder. På grunn av nærheten til både sjøen og de rike innlandsressurser – først og fremst tømmer – hadde Agderbonden utviklet kjennskap og avhengighet til flernæringsbruk. Bøndene herfra hadde gjennom lange tider drevet skutefart og handel på Danmark og Europa, og hadde opparbeidet seg særretter og privilegier. I tiden før 1813, og helt siden Arendal ble kjøpstad i 1723, hadde myndighetene jevnlig forsøkt å innskrenke handlingsrommet til bøndene ved å inndra flere av disse særrettene. Dette hadde ført til jevnlig konflikter og uroligheter mellom bønder og kjøpmenn i regionen. I sitt forsvar av Nedenes-privilegiene gikk agderbøndene flere ganger ut i åpen konflikt.⁷⁹ Bakgrunnen til konfliktene er i tråd med Halvdan Kohts påstand om at bøndenes mål oftest var å forsvare gamle sedvaner og skikker.⁸⁰

Det er allikevel grunn til å tro at det foregikk utstrakt samarbeid og at det eksisterte et slags lojalitetsbånd mellom embetsmennene og bøndene i regionen, mener Mykland.⁸¹ Han påstår at selv ikke en bitter strid som Lofthusreisinga kunne føre til at dette båndet røk. Selv om Kristian Lofthus ble dømt, var myndighetene lydhøre overfor bøndenes krav. Bøndene så på kongen i København som deres garantist for rettferdighet: "(...) bare kongen fikk kjennskap til overgrep mot sine undersåtter, ville han straffe de skyldige og gi de undertrykte sin støtte".⁸² Sætra har påvist at det også pågikk samarbeid mellom borgere i landsdelen og bønder under Lofthusreisinga.⁸³ Kanskje kunne bøndene tillate seg å drive politiske aktiviteter fordi de følte at de var likere enn det systemet ga dem anledning til å være. Mange av bøndene hadde sterke næringsinteresser og pleide nødvendigvis mye omgang med både kjøpmenn og embetsmenn. Kristian Lofthus selv, er et godt eksempel på de glidende klasseskillene. Han var selv storbonde på Lofthus, og hadde sterke handelsinteresser i blant annet tømmer-

⁷⁷ Øystein Rian, *Maktens historie i dansketiden*, i Makt- og demokratiutredningen 1998–2003. Oslo 2003, s. 244f.

⁷⁸ Mykland 1978, s. 50, 56; Sandnes 1989, s. 90.

⁷⁹ Sætra 1984, s. 304.

⁸⁰ Koht 1926, s. 3.

⁸¹ Mykland 1978, s. 56.

⁸² Mykland 1978, s. 51.

⁸³ Gustav Sætra, Lofthusreisinga og følgene 1786–1797 i Berit Eide Johnsen og Gustav Sætra (red.), *Kristian Lofthus og hans tid – Artikler fra historisk sommerseminar*, Høgskolen i Agder 1998(2).

næringen. Lofthus stod bak den mest kjente oppstanden på Agder i tidlig nytid, men han stod ikke bak den eneste.

2.3 TRADISJONER FOR BONDEMOTSTAND I ARENDAL OG NEDENES

Mange av urolighetene på Agder og i Arendal var like mye grunnet i maktkamper om handelsrettigheter, som de var folkelige opptøyer, og skriver seg fra opprettelsen av en myndighetsstyrt handels- og privilegiestruktur.⁸⁴ Slike knivinger foregikk også ved grunnleggelsen av Kristiansand i 1641.⁸⁵ Et annet kjennetegn er at sammenstøtene ofte fikk uttrykk som ”oppgjør” mot utvalgte embetsmenn eller borgere. ”Klubbehæren” som reiste seg i Setesdalen i 1540 og skulle ”reise menig mann ok gaa all verden over” er den mest myteomspunne opprørshandlingen på Agder.⁸⁶ Mest interessant i denne sammenheng er allikevel maktkampene som foregikk med bønder og allmuen på landet mot borgerne i byene på 1700-tallet. Embetsmennene falt ofte i en mellomposisjon. Det var liggedagsordningen som oftest kom under press i Nedenesprivilegiene.

2.3.1 *Konflikter om handelsrettigheter*

De første tumultene i byen inntraff allerede i mars 1725, kun to år etter at Arendal fikk kjøpstadstatus. Byens nye borgere hadde lagt merke til at det var en vidstrakt handel mellom allmuen i området og skipperne som lå til kai i byen. De noterte seg også at allmuen fikk handle i små kvanta, stikk i strid med premissene for liggedagsordningen. Da borgerne konfronterte allmuen med dette regelbruddet kom det til sammenstøt, men allmuen bøyd av da reglene ble lest opp for dem.⁸⁷ Borgerne fikk gradvis medhold fra sentralt hold for sitt handelsregime lokalt i Arendal. Allmuens hovedargument var at byens handelspatrisiat ikke var bemedlede nok eller mange nok til å lagerføre nok korn til å forsyne Arendal og området rundt. Allmuen pekte også på deres sedvanerett. Borgerne legitimerte også sine handlinger rettslig, men da med henvisning til kongelige reskripter. Dessuten argumenterte borgerne med at de som hadde skrevet klagebrevne og supplikkene slett ikke var fattige bønder eller allmue, men snarere velsituerte borgere med tilholdssted utenfor Arendals grenser. Borgerne ønsket derfor at liggedagsordningen skulle forstås dit hen at den kun skulle gjelde Arendals beboere. Dette var vanlig praksis i resten av landet, mente borgerne. Denne uenigheten førte

⁸⁴ Sætra 1984, s. 335.

⁸⁵ Steen 1941, s. 64.

⁸⁶ Koht 1926, s. 69f; Reisinga endte hos futen Stig Bagge i Kvinesdal, hvor bøndene ble anholdt og overmanna.

⁸⁷ Sætra 1984, s. 308.

til nye sammenstøt i 1737 og i 1752. Det siste avstedkom et omfattende rettsoppgjør i etterkant. En antatt hovedmann ble, av en kommisjon med bånd til Arendals borgerskap, dømt til døden, mens andre involverte ble dømt til titalls års straffearbeid.⁸⁸

Disse stridighetene kan leses mer som en konflikt mellom by og land, enn som en konflikt mellom sosiale klasser, mener Gustav Sætra.⁸⁹ Kommisjonens dom etter hendelsene i Arendal i 1752 var knusende. Kommisjonen, som besto av embetsmenn, kan i stor grad knyttes til borgerskapet i Arendal, og dommen kan tolkes som et ønske fra byens borgere om å slå ned på egenrådigheten distriktets allmue var vant til å forfekte. Allmuen ble beskyldt for å drive majestetsfornærmelse da de tolket pålegg fra kongen på sin egen måte. Da saken kom opp i Overhoffretten i 1756 ble det vist en mer nyansert holdning, og de anklagede fikk sine straffer mildnet. Overhoffretten avviste borgernes anklage, og hovedmannen Kristen Gregersen slapp dødsstraff. Embetsverket på statlig plan var ikke like villige til å løpe arendalsborgernes ærend. Reskriptet kunne tolkes på flere måter. Senere samme år fikk allmuen i Arendals oppland igjen rett til å handle på skutene i 8 dager.⁹⁰

Benådningen av Kristen Gregersen kan også tolkes som et uttrykk for at Overhoffretten, i Kongens sted, hadde behov for å spille på lag med bøndene og legitimere seg og sin institusjon ved å opptre som en ”mild fader” overfor bøndene. Dette samsvarer med hvordan kongsmakten opptrådte blant annet under strilekrigen.⁹¹ Den mildere behandlingen Gregersen fikk av kongens menn på riksplan, kan gi argumenter til oppfatningen Knut Mykland og andre forfekter, nemlig at embetsmennene ofte stod på lag med og var lydhøre overfor bøndene og allmuen.⁹²

2.3.2 *Lofthussaken og trelasthandelen*

Lofthusreisinga brakte med seg en kritikk av lokale embetsmenn som ikke skjøttet embetene sine etter god skikk. En måte embetsmenn kunne sørge for ekstra inntekter var ved å avgiftsbelegge tjenester de utførte ved å ilegge såkalte sportler. Opprørerne mente blant annet at embetsmennene tok seg altfor høy betaling for disse tjenestene og utnyttet sin posisjon og bøndenes avhengighet til å kreve mange ekstratillegg. Lofthusreisinga var allikevel mangefasettert, utløste mange utgreininger og ga politisk rom for at flere konfliktbarrierer ble

⁸⁸ Sætra 1984, s. 331.

⁸⁹ Sætra 1984, s. 335.

⁹⁰ Sætra 1984, s. 332.

⁹¹ Slettebø 2006, s. 132.

⁹² Dørum 2006, s. 405.

synlige og kunne bli konfrontert. En av disse stridene, som er interessant for denne studiens tema og problemstilling, var striden mellom trelasthandlerne i Arendal og bøndene i byens oppland som var avhengige av å fløte tømmer på Nidaråvassdraget. Tømmeret var den viktigste næringen i bygdene i Østre Råbyggelaget og bøndene byttet tømmeret mot kontanter, men også direkte mot handelsvarer som trelasthandlerne tilbød. Dette førte til at mange bønder stod i et gjelds- og kredittforhold til trelasthandlerne. Tiårene 1770 og 1780 førte også med seg dårlige avlinger og gjeldsbyrden økte i takt med disse. Kredittvarer var mye dyrere og handelsmennene krevde ofte at bøndene skulle ta imot unyttige varer som brennevin og tobakk for at de skulle få lov til å handle på kreditt. De største trelasthandlerne hadde også sørget for en tilnærmet monopolsituasjon for de største aktørene gjennom sin forvaltning av vassdraget. Alt tømmeret på side- og bielvene i Østre Råbyggelaget og Bratsberg (med unntak av Tovdalsvassdraget) måtte gjennom Nidelva med utløp i Arendal for å kunne ende opp ved en kjøpstad eller ladeplass. Monopolistene hadde proppet elva med tømmer, latt være å åpne vasene som oppstod og generelt obstruert uttaksmulighetene fra elva, slik at omløpstida for tømmeret fra hogst til ferdig salgsvare i byen kunne være mangfoldige år. Dette førte til at kun de kapitalsterke aktørene som hadde mulighet til å vente på tømmeret ble reelle aktører. Resultatet av denne dårlige forvaltningen var at tømmeret lå og råtnet i elva og var nærmest ubrukelig da det kom frem. Det gav en lav pris på tømmeret, som igjen gikk utover bøndene som måtte øke kredittene sine hos kjøpmennene. En av de største trelasthandlerne i Arendal var handelshuset Dedekam.⁹³

Bøndene klaget dette inn for stiftamtmann Moltke, og her stod bøndene i interessefelleskap med de mindre trelasthandlerne i byen, som også var berørt av monopolsituasjonen. Moltke gav bøndene og de mindre trelasthandlerne medhold og utover på 1790-tallet ble det resolvert flere løsninger på problemet. Det ble blant annet opprettet en fellesfløtingskomite som skulle sørge for fri handel på elva. Dedekam-familien pleiet allikevel sterke interesser i området, blant annet ved å bemektige seg kontroll over fellesfløtingas ledelse, samt å gjeninnføre bomavgifter og andre sovende ordninger som det å kreve å få utbetalt støtelønn, en rett de hadde hatt siden 1735, men ikke i særlig grad nyttiggjort.⁹⁴

⁹³ Gustav Sætra, *Embetsmann, Bonde, Borger*, Hovedoppgave i historie, Universitetet i Bergen, Bergen 1980 oversikt 3, s. 26.

⁹⁴ Sætra 1980, s. 143. Støtelønn var en erstatning for den skade tømmeret gjorde på laksefisket, som familien Dedekam(!) hadde rett til å få utbetalt.

2.3.3 Kornutdelingen i 1801

Under Lofthusreisinga 1786/87 hadde bøndene flere ganger stormet Arendal med krav om å få utdelt korn, og det var byens ferske byfogd Niels Berg de henvendte seg til.⁹⁵ Berg stod også sentralt i en hendelse som inntraff noen år senere. Det hadde vært hungersnød hele våren 1801 og allmuen truet med opptøyer og med å ta saken i egne hender da Berg avgjorde å beslaglegge to kornskuter som lå til kai i Arendal. Berg besluttet å gjøre dette for at ikke ”lade Almuen faa det Slette meget Farlige Exempel, at den selv raader og bestyrer Øvrighedens Forhold”.⁹⁶ Det er allikevel ikke helt utenkelig at allmuen fikk den erfaringen, at om de bare presset hardt nok kunne de i hvert fall påvirke i noen forhold. Dessuten kunne allmuen legitimere aksjonen med hungersnøden som rådet denne våren. En erfaring som ikke kom til å bli unik i årene fremover. Uår og krig førte Norge og Agder inn i en tid med matmangel og nød.

2.4 NORGE OG ARENDAL 1813

Uåret 1812 hadde vært det verste i manns minne i Norge. I enkelte landsdeler hadde store snømengder ikke sluppet våronna til før i juni. Blant annet i Trøndelag kom den første nattefrosten allerede tidlig i august, og ”det svage Haab man endnu været om kornhøstens haabelige Udfald (..), aldeles er tilintetgjort ved den Natten mellom 6. og 7. September indtrufne strænge Frost”.⁹⁷ Situasjonen var ikke særlig bedre andre steder i landet.⁹⁸ Rapportene som kom inn til Rentekammeret og Provideringskommisjonen kunne fortelle at på Hedemarken hadde frosten også kommet i slutten av august og at ”den forøgedes i September”, hvilket førte til at man ble ”nødt til i hast at opskiære det (..) frosne Korn, og en i omtrent 6 Uger vedvarende Regn og Slud forhindrede næsten Alle fra at faae dette slette Korn vel bierget”.⁹⁹ Selv i begynnelsen av november var ikke alt kornet i hus, mens det stod på marken, slimet og grønt og ble mer og mer fordervet. Presten i Lesja – fjellbygda der kornet ofte frøs – Peder Alstrup Jordhøg gav uttrykk for bekymringen og den prekære matsituasjonen dette førte til. Kornet hadde fått ”betydeligt Skade, saa at hvis der ikke fra andre Stæder kan føres Korn her saa troer jeg ikke andet end at et betydeligt antal af dette Folk maae døe af

⁹⁵ Gustav Sætra, *Fra opprør til revolusjon? Agder på 1700-tallet*, i *Vår barndoms Have*, Vest-Agder Fylkesmuseum, Kristiansand 1996, s. 12.

⁹⁶ Munch-Møller 2010, s. 29.

⁹⁷ Brev fra Inderøens Fogderi 4/9-1812, Innrapportering om høstens utfall (Rentekammeret inntil 1814. Realistisk ordnet avdeling, RA).

⁹⁸ Mykland 1978, s. 240.

⁹⁹ Brev fra Hedemarkens Amtskontoir 11/12-1812, Innrapportering om høstens utfall (Rentekammeret inntil 1814. Realistisk ordnet avdeling, RA).

hunger.” Og han gav ord til stemningen som rådet i landet; ”Der er stor Sorrig og Bedrøvelse blant Folket. Jammeren er ubeskrivelig.”¹⁰⁰

Hungersnøden rammet også Agder og ble også her omtalt som ”rædselsfuld”.¹⁰¹ Informasjon som kornutdelingskommiteen i Arendal satt med tegnet heller ikke et lystig bilde av situasjonen i distriktet. I et møte i Arendal bys rådstue den 30. juni 1813 kunne komited medlem og borger Jens Møller forsikre ”at den Nød som Almuen paaberaaber Sig ikke bør drages i Tvivl”, og at ”Uddeling af Magasinet er det eneste Rednings Middel” for flere tusen familier i området.¹⁰² I de lokale avisene ble det diskutert oppskrifter på lav (Islandsk mose) og andre næringssubstitutter,¹⁰³ samtidig som stattholderskapet gikk ut med oppfordring til borgerne i byene om at ”Tarvelighed er een af de første Borgerpligte”, og at de måtte huske at av ”hver Mundfuld Du nyder mere end Du og Dine behøve, berøves din lidende Medborger!”.¹⁰⁴ På Agder og i de indre østlandsområdene spesielt, var poteten kommet i bruk, uten at dette var nok til å avhjelpe den håpløse situasjonen.¹⁰⁵ Selv i gode år var de norske bøndene avhengig av kornimport. Agderbøndene hentet stort sett kornet sitt fra Danmark, enten selv eller fra danske skipper i landsdelens havner. Men våren 1813 lå sandskutene i opplag på begge sider av Skagerrak. Fiendens skip patruljerte kysten og truet enhver som trosset blokaden som den engelske marine hadde satt opp, med fangenskap i prisonen. Den brennende krigssituasjonen hadde også ført til overoppheting av den nasjonale økonomien, og en hyperinflasjon. For å betale de stadig løpende krigsutgiftene økte den danske staten hastigheten på myntpressa og stadige devalueringer førte til at prisene på det lille kornet som var å få kjøpt, steg til høyder mange bønder ingenlunde hadde mulighet til å imøtekomme. En ”gylden tid” som hadde vart helt siden napoleonskrigenes start rundt århundreskiftet, med oppgangstider spesielt i trelastsalget, ble avløst av økonomisk kaos og stagnasjon.¹⁰⁶ En forordning av 23. mai 1812 som forsøkte å begrense importen av forbruksvarer fra England, førte til engelske mottiltak og bortimot full stans i salg av tømmer på England. England hadde blokkert Skagerrak før, og satte nå i gang ny blokade av Skagerrak og klippte med det over livlina for den norske allmuen. Kornet fra Danmark uteble.

¹⁰⁰ Brev fra Lesja Præstegield nov. 1812, Innrapportering om høstens utfall (Rentekammeret inntil 1814. Realistisk ordnet avdeling, RA).

¹⁰¹ Brev til Hofman-Bang, Aalls danske kornforhandler dat. 26. juli 1813, i Sverre Steen(red.), *Breve fra slekten Aalls arkiver 1738–1905*, Dreyer, Oslo 1948, s. 189.

¹⁰² Utdrag fra møte i Arendal Byes Rådstues Protocol (Lokalia boks 54, AAA).

¹⁰³ *Christianssands Adressekontoirs efterretninger* nr. 52, 30. juni 1813.

¹⁰⁴ *Christianssands Adressekontoirs efterretninger* nr. 50, 23. juni 1813.

¹⁰⁵ Sætra 1996(2), s. 68.

¹⁰⁶ Knut, Mykland, Kampen om Norge, *Norges historie* bind 9, Cappelen, Oslo 1978, s. 112f.

I mai 1813 ankom Prins Christian Fredrik Norge som landets nye stattholder, med klart mandat om å avhjelpe den håpløse forsyningssituasjonen den norske delen av helstaten hadde havnet i. Det hadde allerede tidlig i krigsårene blitt nedsatt en sentral provideringskommisjon i Christiania med underkommisjoner i stiftene. Et av tiltakene provideringskommisjonen hadde iverksatt var å pålegge kjøpmennene å levere en viss andel av sine innkjøp til sentrale kornmagasiner. Til en viss grad hadde man lyktes å forsyne det nordlige Norge over Russland, blant annet med korn fra Arkhangelsk,¹⁰⁷ men Sørlandet og Østlandet var avhengig av korn fra Danmark.¹⁰⁸ Så snart han var ankommet startet den nye stattholderen innhenting av rapporter fra hele landet for å kartlegge situasjonen og matbehovet. Jacob Aall, som var verkseier på Næs Jærnverk rett nord for Arendal, var en av dem kronprinsen kontaktet. Aall kunne gi inngående opplysninger om forholdene i landsdelen og hadde gjennom sitt virke ansvar for kornforsyningen til sine arbeidere på jærnverket, og han pleide gode kontakter for kornhandel i Danmark. Christian Fredrik klaget i et brev til Aall over at allmuen i Nedenes hadde fått en forholdsmessig stor andel korn per innbygger, da trangen var stor over hele landet. Kronprinsens kritikk ble imidlertid tilbakevist av Aall; han pekte på at topografien i Agder gjorde at landsdelen var spesielt utsatt når korntilførselen uteble.¹⁰⁹ Den lave selvsbergingsgraden kan også skyldes at Agderbøndene gjennom de gode tidene på slutten av 1700-tallet hadde satset ressurser og krefter i skipsbygging, tømmersalg og andre næringer som hadde trukket dem lenger vekk fra naturalhusholdet enn i andre landsdeler.

Våren 1813 ble kjennetegnet av uroligheter flere steder i Norge.¹¹⁰ Bølgen av opptøyer startet på Toten 22. februar hvor bønder tvang fogden sin til å levere ut korn fra det offentlige kornmagasinet. 31. mars måtte byfogden i Molde dele ut 200 tønner korn i frykt for at sulten skulle drive situasjonen ut i lovløse tilstander, mens det i Trondheim i april og mai var en rekke sammenstøt mellom borgere og embetsmenn på den ene siden og bønder på den andre. Det finnes også rapporter om uroligheter i Kristiansund¹¹¹ og i Bergen.¹¹² Agder ble heller ikke forskånet, og i løpet av mai forestod allmuen flere oppløp i Kristiansand med krav om utdeling av korn. Her vant også frykten for større uroligheter og allmuen ble tilkjent omkring 400 tønner korn. I månedsskifte juni/juli stod Arendal for tur, og Knut Mykland beskriver

¹⁰⁷ Brev fra Tromsø Prestegjeld des. 1812, Innrapportering om høstens utfall (Rentekammeret inntil 1814. Realistisk ordnet avdeling, RA).

¹⁰⁸ Ståle Dyrvik, *Mellom Brødre*, Aschehous Norgeshistorie b. 7, Ascheoug, Oslo 1996, s. 109.

¹⁰⁹ Referert i brev til Christian Fredrik fra Jacob Aall i Steen (red.) 1948, s. 190.

¹¹⁰ Mykland 1996, s. 29f.

¹¹¹ Mykland 1996, s. 29.

¹¹² Mykland 1978, s. 244.

dette oppløpet som det mest dramatiske våren 1813.¹¹³ Mykland behandler også disse oppløpene i Cappelens norgeshistorie fra 1978, og mener at

De var i slekt med lofthusreisinga og med den haugianske vekkelsen. De var ikke rettet mot konge eller regjering, men mot de herskende klasser i Norge, mot embetsmennene og fremfor alt mot kjøpmennene, som de mistenkte for å ha gjemt bort korn i håp om å få høyere priser senere. Visitasjon av kjøpmenns lagerhus var det store felleskravet for bøndene¹¹⁴

2.5 OPPSUMMERING

Etableringen av nye handelsstrukturer på 1700-tallet førte til mange konflikter i området rundt Arendal. Spesielt spørsmålet om hvordan Nedenes-privilegiene og liggedagsordningen skulle tolkes, avstedkom flere stridigheter. Spesielt oppløpssituasjonene i 1725, 1735 og 1752 kan knyttes opp mot disse stridene. Lofthusreisinga, som var mer systematisk anlagt, hadde også en klangbunn i forholdene i trelasthandelen. Disse konfliktene sto i hovedsak mellom bønder og kjøpmenn, mens embetsmennene ble satt til å megle mellom partene. I hovedsak stod embetsmennene på kjøpmennenes side, men unntakene var mange, og spesielt der interessen til flere samfunnsgrupper var berørt kunne embetsmennene stå på allmuen og bøndenes side. Kornutdelingen i 1801, hvor byfogden beslagla kornskip til utdeling for allmuen kom etter trykk fra allmuen. Det første halvannet desenniet av 1800-tallet var preget av krig, kalde klimatiske forhold og hungersnød. Uåret 1812 og den påfølgende hungersnøden våren 1813 var den mest intense. Beskrivelsene av nøden kom inn fra hele landet og myndighetene arbeidet på spreng med å skaffe kornvarer, men den engelske blokaden av Skagerrak obstruerte dette arbeidet betraktelig. Arendal og området rundt var også hardt rammet. Bygdene rundt byen og Nidaråvassdraget hadde satset hardt på tømmerhandelen og bøndene stod i et gjeldsforhold til kjøpmennene i byen, og da det i slutten av juni 1813 begynte å bli tomt i de fleste matskap, begav bøndene seg mot byen.

Nå skal vi igjen møte brødrene jeg introduserte i innledningen, Even og Aslak Bæraas. Nå et stykke på veien til Arendal, rett etter at de hadde møtt laget fra Gjøvdal.

¹¹³ Mykland 1996, s. 31.

¹¹⁴ Mykland 1978, s. 246.

3. OPPLØPET

Allerede tidlig på turen må Even og Aslak Bæraas ha skjönt at det var noe i gjære. Ikke lenge etter at de hadde truffet reisefølget fra Gjøvdal, støtte de på Torjus Olsen Østenaas og Ole Olsen Dale fra Tovdal ”der ligeledes gik i samme Ærend til Arendahl”.¹¹⁵ Sammen reiste de mot byen. Brødrene bestemte seg imidlertid for å forlate reisefølget og overnatte hos Bernhard på Blødekjær for å fortsette videre inntil byen neste morgen.¹¹⁶ Det vrimlet av folk og bønder i gatene da Even og Aslak kom til Arendal tidlig om morgenen onsdag 30. juni 1813. De så mange sambygdinger fra Åmli, men også bønder fra Froland, Austre Moland, Øyestad, Mykland og Tromøya blant mengden.¹¹⁷ Alle var, i likhet med brødrene, i byen for å spørre etter korn, og enkelte hadde reist over ti mil fra de innerste fjellbygdene i Råbyggelaget. Mange hadde allerede ligget i byen flere dager, og stemningen begynte å bli amper og utålmodig. Dagen i forveien hadde byfogden gitt etter for bøndenes krav om at de skulle få innsisere kjøpmennenes kornkamre. Der hadde de med selvsyn fått erfare at det ikke fantes noen forsyninger å snakke om.¹¹⁸ Selv om det gikk et rykte rundt blant bøndene om at kjøpmennene gjemte bort en del korn,¹¹⁹ vendte de seg nå mot byfogden og krevde at han tok affære og åpnet det kongelige magasin i Arendal.

Det hadde vært utdelt korn fra magasinet hele denne nødstunge våren,¹²⁰ men utdeling krevde foranstaltninger og tillatelse av provideringskommisjonen i Christiania.¹²¹ De siste ukene hadde Arendal også fått noe korn fra Kristiansand og Risør, men det var allerede utdelt, og byfogden hadde forfattet et nytt brev til provideringskommisjonen og bedt om å få tillatelsen sendt tilbake med ekspressbud.¹²² Han hadde også sendt brev til fogdene i distriktet med beskjed om at de måtte hindre folk i å dra til byen forgjeves. Dette var muligens av omsorg for bøndene, men også ”for at forebygge Almuens Forsamling og Opløb eller muelige

¹¹⁵ Even Halvorsen Bæraas forklaring. Kommisjonsprotokollen (Lokalia boks 53, AAA).

¹¹⁶ Even Halvorsen Bæraas forklaring. Kommisjonsprotokollen (Lokalia boks 53, AAA).

¹¹⁷ Bønder fra disse sognene finnes i forhørsmaterialet (Lokalia boks 53/54, AAA).

¹¹⁸ Utdrag fra møte i Arendal Byes Rådstues Protocol (Lokalia boks 54, AAA).

¹¹⁹ Schouboes følgeskriv, sak 2522 - 1817, pakke 26 (2. departement for justissaker, journalsaker, RA).

¹²⁰ Regnskapsbilag over kornrestanser og pengelån (navnelister), 1813–1816, Regnskap Nedenes Amt (Finansdepartementet, 3. revisjonskontor 1808-1840, RA).

¹²¹ Byfogd Bergs rapport. Kommisjonsprotokollen (Lokalia boks 53, AAA).

¹²² Brev til Provideringskommisjonen, sak 2704, (Provideringskommisjonen 1811-1814, RA).

sammenrottelse”.¹²³ Innefra byfogdens kontor virket situasjonen uoversiktlig og truende. Han var redd situasjonen skulle utarte, og nå truet bøndene med å bryte seg inn i huset hans for å få ham i tale, og for å presse ham til åpne kornmagasinet. Bøndene ytret at om de ble nektet korn, ville de ”bryte ind hvor der findes, uden forskynd, at om de end straffes derfor med Døden, kunde de ligesaamed døe paa denne Maade, som fulle isynd”.¹²⁴ De var i en desperat situasjon og ville risikere både fengsel og dødsstraff for å skaffe mat til seg og sine familier.

Mens bøndene raste utenfor, innkalte byfogden alle byens borgere til et hastemøte i rådstuen. Han lyktes i å stagge bøndene i en time slik at borgermøtet kunne arbeide for å finne en løsning. Men bøndene ble værende rundt huset og borgerne måtte kjempe seg frem til byfogdens hus gjennom en skare bønder. Da borgerne endelig kom inn stod ”gangen næsten fuld af Almuesfolk”.¹²⁵

3.1 MØTET I RÅDSTUEN

Da møtet omsider kom i stand, var alle borgerne enige om at situasjonen var prekær og snart ute av kontroll. Tidligere samme dag hadde byfogden forfattet en plakat som skulle henges opp i Arendal og som skulle informere bøndene om at det ”fremdeles gøres (.). alt mueligt for at afhielpe Nøden”, og hvor bøndene ble bedt om å ”oppebie den ventede tilladelse som maaske snart vil indløbe”.¹²⁶ Byfogden hadde ikke rukket å henge opp plakaten, og nå trodde han ikke at allmuen ”ved fornufttalning fra hans side kan tilfredsstilles”.¹²⁷ I møtet antydte han muligheten for å slå ned urolighetene med de militære styrker byen hadde til rådighet. Dette ble imidlertid sterkt frarådet av kommanderende for de samme styrkene, Kaptein Kuur og Stadshauptmand Isak Leth. Soldatene besto av gutter som var sambygdinger med den tilstrømmede allmue, og det å sende soldatene i mot ”sin egen Broder, Familie eller Fader”, kunne få ”følger ligesaa skrækkelige som uborgerlige”.¹²⁸ Det forekom dem heller ikke ”forsvarligt eller passende at stille Militair Commando imod Allmuens Opløb, som ikke sker af nogen andre skel og grund end den yderligste Nød”.¹²⁹ I referatet fra møtet kan man også lese om borgere som var sterkt bekymret for den generelle orden og rolighet.

¹²³ Kopi av brev til fogd Kreidal og fogd Bull i Utdag fra møte i Arendal Byes Rådstues Protocol (Lokalia boks 54, AAA).

¹²⁴ Utdag fra møte i Arendal Byes Rådstues Protocol (Lokalia boks 54, AAA).

¹²⁵ Morten Kallevigs forklaring (1). Forhør 23-24. Juli 1813 (Lokalia boks 54, AAA).

¹²⁶ Kopi av plakat i Utdag fra møte i Arendal Byes Rådstues Protocol (Lokalia boks 54, AAA).

¹²⁷ Utdag fra møte i Arendal Byes Rådstues Protocol (Lokalia boks 54, AAA).

¹²⁸ Utdag fra møte i Arendal Byes Rådstues Protocol (Lokalia boks 54, AAA).

¹²⁹ Utdag fra møte i Arendal Byes Rådstues Protocol (Lokalia boks 54, AAA).

Det andre alternativet som ble overveid og som borgermøte til slutt falt ned på, var å komme bøndene i møte og å åpne det kongelige kornmagasin, selv uten tillatelse fra de nødvendige myndigheter. Det var bedre å forestå en kontrollert utdeling, mente man, enn at allmuen skulle tømme hele magasinet. Allmuen hadde også truet med å ta saken i egne hender, og under møtet kom det stadige rop og beskjeder utenfra om at de ikke ville vente. Magasinbestyrer Thomle gikk så motvillig med på å gjennomføre åpning av magasinet. Bestyreren kunne også informere om at magasinets beholdning bestod for det meste av rug, men også av en del hvete, bygg, erter og gryn. En utdeling ville koste omkring 2 måneders rasjoner for byens militære garnison. Den 29. juni 1813 hadde skipper Ellingsen med sluppen ”Speculationen” brakt 400 våger tørrfisk til byen.¹³⁰ For å skåne magasinets skrinne forråd, tilbød Morten Kallevig og et par andre å stille et parti av denne tørrfisken til rådighet for utdelingen. Utdelingen av kornsedler skulle starte med det samme.

Under møtet hadde underfogd Juell og politibetjent Rathke hatt sin fulle hyre med å holde bøndene fra å storme inn i rådstuen. Seks bønder hadde fått lov til å overvære borgermøte slik at de kunne underrette de andre om utfallet av forhandlingene, mens resten skulle vente utenfor.¹³¹ Men én bonde ville ikke gi seg så lett, han ”greb Deponenten [Juell] i Brystet og ville tvinge Sig ind”,¹³² men de to herrene fikk overmannet ham og kastet ham ut. Ikke lenge etterpå fikk de et bud fra Madam Mads Andersen, som drev krambod i byen, om at det hadde kommet en ”Fieldmand derind som ville tiltvinge Sig Brændeviin”.¹³³ Hun trengte politiassistanse og begge to stormet Madammen til unnsetning som kunne peke ut denne fjellmannen, som viste seg å være samme bonde som de akkurat hadde kastet ut av byfogdens hus. De gikk bort til ham der han stod sammen med to andre og de sa at dersom han ikke roet seg måtte de arrestere ham. ”Ja, prøv om I tør!”, svarte han ”trodsig”.¹³⁴ Stemningen i byen var betent og uoversiktlig. Denne bonden, som hadde kalt seg for Michel Midtstue, ble senere samme dag gjenkjent av Juell. Det var Even Bæraas.

¹³⁰ Innrapportering til Provideringskommisjonen 29. juni 1813. Kopibok, Sak 1174 (Provideringskommisjonen 1811-1814, RA).

¹³¹ Byfogd Bergs rapport. Kommisjonsprotokollen (Lokalia boks 53 AAA).

¹³² Underfogd Juells forklaring (11). Forhør 23-24. Juli 1813 (Lokalia boks 54, AAA).

¹³³ Underfogd Juells forklaring (11). Forhør 23-24. Juli 1813 (Lokalia boks 54, AAA).

¹³⁴ Underfogd Juells forklaring (11) og Hans Dedekams forklaring (6). Forhør 23-24. Juli 1813 (Lokalia boks 54, AAA).

3.2 UTDELING

Kjøpmann Kallevig og Borgerkaptein Anders Dedekam skulle forestå utdelingen. Allmuen hadde vist tilfredshet ved beslutningen om å åpne magasinet og hadde samlet seg ved byens nye teater – Komediehuset – hvor utdelingen skulle skje. Anders Dedekam forkynnte så borgermøtets beslutning om at alle skulle få utdelt 2 notting korn pr. person i familien, i tillegg til litt tørrfisk. Kallevig forklarte:

Saasart almuen hørte dette oppstod der en Mumlen mellom dem, og Aslak Halvorsen Bæraas, Even Halvorsen Bæraas og Sveinung Knudsen Bratøen stod paa den tid nærmest, hvorpaa de løftet deres Hænder i vejret, og med det samme saa man en Mængde hænder løftet op, og raabte da ”Alle som een Mand, ingen Tørrfisk!”¹³⁵

Bonden Aslak Bæraas gav en litt annen innfallsvinkel til samme situasjon:

Anders Dedekam tilbød tillige at ville overlade dem en Quantitet Tørrfisk, og gav dem Anvisning, hvorledes denne skulde behandles, men Allmuen yttrede at de helst ønskede, blot at erholde Korn, hvilket da blev dem tilstaaet.¹³⁶

Bøndene var heller ikke fornøyd med mengden korn de skulle få utdelt, og etter en stund hentet de byfogden til Komediehuset for å få han til å tale deres sak for Dedekam og Kallevig. Byfogden ankom sammen med sin fullmektige Jæger. Etter en liten rådslagning, og mot Jægers vilje som var at de måtte ty til militær makt, fattet dette lille møte den skjebnesvangre avgjørelsen. I et siste desperat forsøk på å få bråkmakerne ekspedert fra byen med fredlige midler, ble de bortestliggende sogn – de såkalte fjellbygdene – innvilget 2 ½ notting korn pr. person.¹³⁷ Konsekvensen av denne avgjørelsen var at det ble mindre korn pr. person i de bynære bygder. Allmuen i fjellsognene skulle få utdelt sitt korn først, og håpet var formodentlig at de fleste av disse skulle være ute av byen når de oppdaget denne skeivfordelingen. Bøndene slo seg til ro med beskjeden om at de skulle få 2 ½ notting pr. person, ”eller [ble] rettere tilfredstillet”, mente fullmektig Jæger ”thi rolige blev de ikke, da de Steds gik fram med Oprørske Yttringer”.¹³⁸ Utdelingen forløp greit frem til neste ettermiddag.

Formiddagen derpå gikk utdelingen også uten problemer. Kallevig, som hadde jobbet ustanselig, kunne få avløsning og overlate ansvaret til Anders Dedekam som også fikk hjelp av blant andre sin handelsfullmektige Mads Foss og borgeren Jens Møller. Da klokken ble tre på ettermiddagen hadde alle fra Åmli og omkring førti bønder fra Froland blitt ekspedert. 2 ½ notting korn pr. person til Åmlibøndene, 1 ½ notting til de ”øverste beboere af Froland

¹³⁵ Utdrag fra møte i Arendal Byes Rådstues Protocol (Lokalia boks 54, AAA).

¹³⁶ Aslak Halvorsen Bæraas forklaring. Kommissjonsprotokollen (Lokalia boks 53, AAA).

¹³⁷ Notting var en lokal kornmåleenhet. En strøken notting var om lag 4 liter; Norsk historisk Leksikon, s. 299.

¹³⁸ Nicolay Jægers forklaring (9). Forhør 23-24. Juli 1813 (Lokalia boks 54, AAA).

Sogn”¹³⁹ og 1 notting for de nærmest beboende. Anders Dedekam la, med bekymring, merke til at bøndene som allerede hadde fått sitt korn ennå ikke hadde forlatt byen. Bøndene begynte også å bli urolige. En del av disse hadde samlet seg og ”giorde paastand at Froland sogn skulle have samme Portion, som de øvre Sogner”.¹⁴⁰ Anders Dedekam ”saae strax og hørte af deres vilde Skrig og Støjen at de stolet paa deres Magt, og ikke lod Sig tale tilbage”.¹⁴¹ Dedekam lukket straks komediehuset, avsluttet utdelingen og løp over til Kallevig for å varsle ham om at bøndene ikke var til å styre lenger. De to dro videre og fikk med seg Hans Dedekam, Jacob Ebbell og Stadtshauptmand Leth ned til byfogden. På veien hørte de alarmtrommene, signalet om at alle borgerne som var med i borgevæpningen skulle kle seg i sine uniformer. Sammenstøtet var uunngåelig.

3.3 ALARMEN GÅR

Hva som så skjedde strides kildene om, men det som er klart er at etter Anders Dedekam hadde avbrutt utdelingen og dratt fra Komediehuset, hadde bøndene for tredje gang henvendt seg til byfogden for å få ham til å tale deres sak. De stimlet sammen utenfor byfogdskontoret med krav om at alle skulle ha

Ill.1 Fra Arendal Batteri, ca. 1800 (Foss 1998)

samme mengde korn. Stemningen var oppøst og byfogden følte seg imidlertid så truet at han sendte sin fullmektig Jæger til batteriet for å beordre Kaptein Kuur til å samle jægerkorpset og la alarmtrommene lyde. På grunn av krigen med England lå det på denne tiden også tre kutterbrigger til kai i Arendal. Jæger varslet dem, og en av disse sendte ut et høyt alarmskudd. Da alarmskuddet gikk ga Allmuen fra seg ”et vild Skrig og Støjede mellom hinanden”,¹⁴² forklarte Kallevig i ettertid. Herlofsen hadde også hørt hurrarop mellom dem.¹⁴³

¹³⁹ Anders Dedekams forklaring (2). Forhør 23-24. Juli 1813 (Lokalia boks 54, AAA).

¹⁴⁰ Morten Kallevigs forklaring (1). Forhør 23-24. Juli 1813 (Lokalia boks 54, AAA) (Omblie Prestegjeld bestod av sognene Mykland (Möchland), Åmli (Omblie), Tovdal (Lille Topdahl) og Gjøvdal (Gjerredahl), hvorav de to siste var de øvre).

¹⁴¹ Anders Dedekams forklaring (2). Forhør 23-24. Juli 1813 (Lokalia boks 54, AAA).

¹⁴² Utdrag fra møte i Arendal Byes Rådstues Protocol (Lokalia boks 54, AAA).

¹⁴³ Peter Herlofsens forklaring (8). Forhør 23-24. Juli 1813 (Lokalia boks 54, AAA).

Borgerne som etter hvert kom fra Komediehuset, etter å ha vært hjemme for å kle seg i borgeruniform, klarte med møyen å karre seg vei gjennom folkemengden og frem til byfogdens hus. Stadtshauptmand Leth ropte myndig: ”Ad Veje! Gi Plads!” og var kommet helt frem til døren da han møtte knyttneven til Even Bæraas. Even grep tak i brystet på Leth, men Leth fikk akkurat kastet seg inn døren, Even mistet balansen og kom ramlendes etter.¹⁴⁴ Samme skjebne fikk Jacob Ebbell, men også han klarte med nød og neppe å karre seg inn den åpne døren med bøndene etter. Politibetjent Rathke som nå hadde kommet på innsiden slo en av bøndene over ryggen og borgerne fikk kastet Even og de andre ut igjen mens bøndene ropte: ”Nå skal Fanden tage ved dere, som har ladet Allarmtrommerne gaae!”¹⁴⁵

Even hadde en helt annen oppfatning av saken; det var brødrene Dedekam, som nå var i full mundur og kom like bak og ville inn, som begynte å slå vilt rundt seg med ”nøgne Sabler i Vejret”,¹⁴⁶ og ”vilde jage Almuen hjem”.¹⁴⁷ ”Derover blev Almuen Opbragt”,¹⁴⁸ og nå løp bøndene bort på en byggeplass og fant plankebiter, lekter og stag som de bevæpnet og forsvarte seg med.¹⁴⁹ ”Lad mig være!” skrek Hans Dedekam i det han ble ”kastet overende, sparket og slaaet”.¹⁵⁰ Han fikk reist seg et par ganger, men ble slått i hodet. Broren Anders som kom sammen med Hans ble ”kastet ned, og paa den Voldsomste Maade slaaet, stødt, spendt og træd paa” under trusler om at bøndene skulle ”slaae hver Borger ihjel og synke dem ned i Vandet”.¹⁵¹ Stadshauptmanden som hadde kommet seg inn i trygghet var vitne til mishandlingen som skjedde ”paa saadan Maade, at han ikke havde ventet at see dem igjen levende”.¹⁵² Plutselig ble det et opphold i slagsmålet, og en bonde utbrøt ”Vi skal spare Eders liv, naar I siger os hvor kornet er”.¹⁵³ Men Dedekam-ene viste ikke tegn til å vite noe om noe korn og slagsmålet fortsatte.

Hans og Anders hadde en tredje bror – Peder – som på tiden var et helt annet sted i byen, som også hadde hørt alarmskuddet. Mens Peder iførte seg sin borgeruniform, kom skipper Morten Mouritzen ”løbende og raabte til ham, at hans Brødres Liv var i Fare”.¹⁵⁴ Peder la da på sprang alt han kunne og da han kom frem til folkemengden rev han av seg vesten og

¹⁴⁴ Byfogd Bergs rapport. Kommissjonsprotokollen (Lokalia boks 53 AAA).

¹⁴⁵ Hans Dedekams forklaring (6). Forhør 23-24. Juli 1813 (Lokalia boks 54, AAA).

¹⁴⁶ Tolv Gundersen Hillestads forklaring. Forhørene i Østre Råbyggelaget (Lokalia boks 54, AAA).

¹⁴⁷ Even Halvorsen Bæraas forklaring. Kommissjonsprotokollen (Lokalia boks 53, AAA).

¹⁴⁸ Even Halvorsen Bæraas forklaring. Kommissjonsprotokollen (Lokalia boks 53, AAA).

¹⁴⁹ Anders Dedekams forklaring (2). Forhør 23-24. Juli 1813 (Lokalia boks 54, AAA).

¹⁵⁰ Hans Dedekams forklaring (6). Forhør 23-24. Juli 1813 (Lokalia boks 54, AAA).

¹⁵¹ Anders Dedekams forklaring (2). Forhør 23-24. Juli 1813 (Lokalia boks 54, AAA).

¹⁵² Stadshauptmand Leths forklaring (4). Forhør 23-24. Juli 1813 (Lokalia boks 54, AAA).

¹⁵³ Anders Dedekams forklaring (2). Forhør 23-24. Juli 1813 (Lokalia boks 54, AAA).

¹⁵⁴ Peder Dedekams forklaring (7). Forhør 23-24. Juli 1813 (Lokalia boks 54, AAA).

uniformen og kastet seg ut i slagsmålet. ”Jeg vil til Mine Brødre!”¹⁵⁵ ropte han, mens han banet seg vei mellom bøndene. Om han ikke kunne redde brødrene sine ville han i hvert fall dele skjebne med dem.¹⁵⁶ Han ble tildelt mange slag av bøndene og ropte ”Er det eders Villie at slaae Mig ihjel? Thi jeg kan ikke taale meere”.¹⁵⁷ Han fant til slutt sine forslåtte og fortumlete brødre trengt opp mot Peder Schlytters hus. Med ryggen mot veggen fikk Hans Dedekam samlet sine siste krefter og hvisket frem for bøndene at ”Mishandlingen paa dem var saa meget meer Skammelig, som de baade havde skaffet meget Korn til Egnens Forsyning og stedse havde behandlet Bønderne redelig”.¹⁵⁸ Da skar en høy stemme igjennom: ”Lad ham være: han har faaet nok.”¹⁵⁹ Det var bonden Tolv Gundersen Hillestad som sammen med Alv Kittelsen Uldal kom brødrene til unnsetning. De hjalp de tre brødrene gjennom mengden og i trygghet opp til byfogden.¹⁶⁰

Situasjonen hadde roet seg da Kaptein Kuur ankom med sin Jægerkommando omtrent samtidig med Seidelin sine bevæpnede matroser fra briggene som lå utenfor byen. Bøndene viste ingen tegn til motstand, og Kuur foretok seg ikke annet enn å avskjære bøndene fra byfogdens hus.¹⁶¹ Seidelin så heller ingen grunn til å gjøre noe annet enn å patruljere byen, da de fleste bøndene alt hadde flyktet.¹⁶² Borgerkorpset derimot var klare til kamp, og gjorde et angrep på bøndene, men bøndene flyktet heller enn å kjempe imot. Borgerne med byfogdsfullmektig Jæger i spissen fikk så omringet fem bønder ved Rolfsens Brygge. Even og Aslak Bæraas, Svennum Knudsen Bratøen, Gregers Rejersen Omdahl og Aslak Olsen Oland. Jæger noterte bøndenes navn ”uden at sige aarsagen”¹⁶³ og etter anmodning fra Sjøkaptein Seidelin lot byfogden dem gå.¹⁶⁴

I det hele tatt lot byfogden til å følge de flestes anmodninger og man skal ikke se bort i fra at det var hans egen fullmektig (og aspirerende byfogd) Jæger som stod bak at bøndene seks dager senere ble innhentet av fogden Bull i Råbyggelaget, og sendt til Arendal. De mistenkte bøndene satt åtte dager i politiarresten før de ble sendt til Odderøens Festning i Kristiansand. Her satt de i omtrent seks måneder før de ble sendt hjem i påvente av dom i saken.

¹⁵⁵ Peder Dedekams forklaring (7). Forhør 23-24. Juli 1813 (Lokalia boks 54, AAA).

¹⁵⁶ Peder Dedekams forklaring (7). Forhør 23-24. Juli 1813 (Lokalia boks 54, AAA).

¹⁵⁷ Peder Dedekams forklaring (7). Forhør 23-24. Juli 1813 (Lokalia boks 54, AAA).

¹⁵⁸ Hans Dedekams forklaring (6). Forhør 23-24. Juli 1813 (Lokalia boks 54, AAA).

¹⁵⁹ Peder Dedekams forklaring (7). Forhør 23-24. Juli 1813 (Lokalia boks 54, AAA).

¹⁶⁰ Anders Dedekams forklaring (2). Forhør 23-24. Juli 1813 (Lokalia boks 54, AAA).

¹⁶¹ Kaptein Kuurs rapport. Kopi vedlagt Forhør 23-24. Juli 1813 (Lokalia boks 54, AAA).

¹⁶² Sjøkaptein Seidelins forklaring. Kommisjonsprotokollen (Lokalia boks 54, AAA).

¹⁶³ Aslak Halvorsen Bæraas forklaring. Kommisjonsprotokollen (Lokalia boks 53, AAA).

¹⁶⁴ Sjøkaptein Seidelins forklaring. Kommisjonsprotokollen (Lokalia boks 54, AAA).

I mellomtiden hadde Stattholder Christian Fredrik satt ned en kommisjon som skulle etterforske og pådømme i saken om oppløpet. I midten av september, etter at arrestantene hadde sittet nesten to måneder i arresten på festningen ble de første avhørene opptatt. I tillegg til å avhøre arrestantene, fikk kommisjonen i oppgave å innkalle alle i en omkrets av 33 km fra byen til avhør. En rekke bønder fra de innerste bygder i Råbyggelaget helt opp mot Bratsberg, dagens Telemark, og Setesdalen ble også innkalt til avhør. Kommisjonens viktigste oppgaver var å finne ut hvorvidt dette var en koordinert og planlagt aksjon, rekapitulere om det fantes noen formenn og i så fall hvem disse var. Kommisjonen avsa dom mot seks bønder, og saken ble anket til overkriminalretten, hvor dom falt 25. mai 1817, tett på fire år etter oppløpet. Even Halvorsen Bæraas fikk til slutt seks måneders tukthusstraff, hans bror Aslak fikk fire, mens Gregers Rejersen Omdahl, Christian Pedersen Tofsland og Ole Olsen Sparsås fikk to måneder hver seg i tukthuset. Aslak Olsen Oland slapp fri for tiltale. Alle de dømte søkte kongen om benådning, uten å få gehør.¹⁶⁵

Det er dette rettsoppgjøret som har ligget til grunn for denne rekapitulasjonen og som også skal stå som hovedkilde i resten av oppgaven.

Ill 2. Arendal før brannen i 1863 (Scheel 1923)

¹⁶⁵ Benådningssøknad fra Even Bæraas m:fl., journalsaker pakke 26 (2. departement for justissaker, RA).

4. HVEM VAR BØNDENE?

Eg trur det er ei historisk røynsle at inga ny klasse greier å stri seg fram til makt, utan ho innafor seg sjølv har skapt noko av eit aristokrati, eit utval som både økonomisk og åndeleg står yver dei andre i same klassa, og som difor kan ta førarskapen i reisinga.¹⁶⁶

Halvdan Koht, *Norsk bondereising* (1926)

Bøndene hadde reist langt for å komme til Arendal. Nå skal vi møte dem i deres eget lokalmiljø. Det er gjennom de lokale enkelthendelsene at Halvdan Koht finner støtte for synet om at det var bygdearistokratiet som ledet an i bøndenes kamp mot øvrigheten.¹⁶⁷ Dette synet er med og danner grunnlaget for en hypotese om at det blant deltagerne i oppløpet i 1813 fantes bønder som tilhørte et toppsjikt økonomisk og sosialt i bygda. For hvem var bøndene som kom i konflikt med byborgerne i Arendal denne våren? Hvilken stilling hadde de økonomisk og sosialt i forhold til de andre bøndene i lokalsamfunnet, og hvordan stod de i sitt forhold til byborgerne? Hvilke konfliktlinjer stod mellom bøndene og andre i distriktet? Dette kapittelet skal ved hjelp av en del økonomiske kriterier, men også ved å se på bakgrunnen og historien til noen enkeltaktører, belyse disse spørsmålene. De økonomiske kriteriene omhandler forhold knyttet til hushold, gårdsverdi og næringsveier, mens sosiale forhold er knyttet til om man kan finne igjen aktørene som lagrettemenn, lensmenn eller i andre stillinger lokalt.

Hadde bøndene vært med i tumulter og sammenstøt tidligere? I den senere tid har forskning på bondemotstand lagt vekt på erfaringer og tradisjoner som årsak til valg av aksjonsmåte. I kapittel 2 i denne oppgaven redegjorde jeg for omfanget av oppløp og uroligheter på Agder og i Arendalsområdet. Avslutningsvis i dette kapittelet skal jeg sammenligne den sosiale og økonomiske sammensetningen av deltagere i Arendal i 1813 med sammensetningene i tidligere oppløp, og se om noen av enkeltaktørene kan knyttes til oppløp og uroligheter i området. Jeg skal begynne ved å se om det er mulig å finne ut av hvor mange det var som deltok i oppløpet.

¹⁶⁶ Koht 1926, s. 209.

¹⁶⁷ Koht 1926, s. 190f.

4.1 HVOR MANGE?

Kildene spriker noe i anslaget av det totale antall bønder som var delaktige i oppløpet. Like i forkant av oppløpet kunne borgerforsamlingen rapportere at ”Antallet af den allerede her i dag tilstrømmende Almue er fem hundrede Mand” og at antallet var stadig økende,¹⁶⁸ mens sjøkaptein Seidelin anslo antallet til femti mann da han kom til stedet, men da hadde de fleste allerede ”flygtede af Byen”.¹⁶⁹ Jacob Aall på sin side skrev, i et brev til Stattholder Christian Fredrik senere på sommeren 1813 at ”Det hele Antal udgjorde kun nogle faa hundrede Personer”.¹⁷⁰ Jacob Aall prøvde i dette brevet å avdramatisere hendelsene sterkt og mente endatil at oppløpet var ledet ”deels af Egnens sletteste, deels mest hungrige Pøbel”, og at han ”i den Kreds, hvori jeg virker, har sporet den højeste Afskye for denne vilde Fremfærd”.¹⁷¹ Som jernverkseier på Næs Verk levde Jacob Aall i tett kontakt med allmuen, han var heftig engasjert i kornforsyningen til sine arbeidere og hadde ved flere anledninger vist sympati med allmuen.¹⁷² Derfor er det grunn til å tro at Aall ønsket å underdrive antallet noe.

I slutten av august i 1813 satte stattholder Christian Fredrik ned en kommisjon ”angaaende at undersøge og paakiende den framfærd, som nogle Almuesmænd skulle have tilladt seg ved et Opløb i Arendal”, og befalte samtidig at ”samtlige i en Afstand af 3 Mile [33,9 km]¹⁷³ fra Arendahl” skulle innkalles til avhør.¹⁷⁴ Hovedtyngden av de involverte – og alle de som til slutt ble dømt – bodde lenger enn tre ”mile” fra byen. Dette viser vel at den nye stattholderen ikke hadde så inngående lokalkunnskaper, og kommisjonen valgte en annen strategi. Fjorten dager etter oppløpet hadde de fem bøndene som var blitt anholdt ved Rolfsens brygge blitt arrestert og ført til Odderøens Festning i Kristiansand. Etter at kommisjonen ble nedsatt i september foretok den forhør av de fem bøndene, som oppgav hvem de kunne huske deltok i oppløpet. Det var dette forhøret som la grunnlaget for utvelgelsen av i overkant av søtti bønder som ble innkalt til vitneavhør. Sorenskriverne Thomas Bryn i Østre Råbyggelaget og Andreas Friedrich Finne i Nedenes sorenskriveri fikk i oppdrag av kommisjonen å holde vitneavhør av bøndene i sine respektive sorenskriverier. Vitneavhørene ble holdt på særskilte sesjoner henholdsvis på gårdene Næs og Colbjørnsvig. Et forhør opptatt tre uker etter oppløpet i Arendal Rådhus, hadde også avstedkommet forklaringer fra borgere og embetsmenn. Dette forhøret blir videre behandlet i kapittel 6.

¹⁶⁸ Utdrag fra møte i Arendal Byes Rådstues Protocol (Lokalia boks 54, AAA).

¹⁶⁹ Sjøkaptein Seidelins forklaring. Kommisjonsprotokollen (Lokalia boks 54, AAA).

¹⁷⁰ Brev til Christian Fredrik dat. 14. juli 1813, i Steen (red.) 1948, s. 191.

¹⁷¹ Steen (red.) 1948, s.191.

¹⁷² Aall, Jacob, *Om Kornmangel i Norge, med hensyn på Misvæxten 1812*. – Et Døgnskrift, Christianssand 1813.

¹⁷³ Historisk Leksikon, s. 285. En ”mile” var 11,3 km.

¹⁷⁴ Christian Fredriks ordre om nedsettelse av undersøkelseskommisjon (Lokalia boks 53, AAA).

Denne prosessen førte til at det ikke bare var de mest aktive deltagerne som ble avhørt i rettsaken, altså de som ved handling hadde gjort seg bemerket, men også til at en stor andel av de avhørte kom fra de samme bygdene og sosiale klassene som arrestantene. Arrestantene kjente sine nærmeste best og kunne ikke ha kjennskap til alle de flere hundre deltagende allmuesmenn som deltok.

4.2 UTVALGET I FORHØRSMATERIALET

At kommisjonen og rettsaken tok utgangspunkt i et så lite og homogent utvalg forhørte vitner, er interessant i seg selv, da de tiltalte risikerte adskillige års festsningsarbeid. Det snevre utvalget skaper en del utfordringer også når oppløpet skal behandles i ettertid. De innkalte var i stor grad bønder, inkludert noen husmenn. Til en ekstrarett som ble satt opp i Arendal 11. juli 1814 – i etterkant av forhørene i sorenskriveriene – ble flere allmuesmenn innkalt, og det kom frem at antallet deltagende husmenn, arbeidsfolk og tjenestefolk kan ha vært noe større enn antagelser med utgangspunkt i forhørsmaterialet.¹⁷⁵ Disse allmuesmennene kom også fra et større geografisk område. Siden forhørsmaterialet fra sorenskriveriene er den viktigste og mest utfyllende kilden til hendelsene vil det allikevel ligge til grunn for det kommende. Dette trenger ikke å være noe problem, og her kan det være på sin plass å minne om en av oppgavens hovedproblemstillinger; Hvem gikk i konflikt? Og var denne konflikten basert på tidligere ”erfaringer”? I lys av disse problemstillingene vil en innsnevringen av fokus slik utvalget i forhørsmaterialet gir kunne være nyttig. Aktørene som kom frem i materialet som potensielle gjerningsmenn og vitner for myndighetene, var også de som spilte den mest aktive rollen og de som *faktisk* gikk i konflikt under hendelsene. Fortetning av aktører fra enkelte geografiske områder, som denne fremgangsmåten også førte til, kan rede grunnen for en sosial bakgrunns-undersøkelse innenfor et gitt område. Det er også rimelig å anta at bøndene som ble gjenkjent og identifisert av kjøpmennene og embetsmennene ble det fordi de var kjente fra tidligere, enten fra forretninger eller som folk de hadde vært i klammeri med før.

Bøndene er ført i forhørsmaterialet med patronymikon og gårdstilknytning, og det kan virke som om kommisjonen kun har innkalt én person fra hver gård til avhør, og dette er nesten alltid husbonden selv eller eldste sønn. Her kan det tenkes at det finnes underrapportering, og at den innkalte har stått som ”talsperson” for gården sin selv om flere derfra hadde deltatt. Dersom hovedformålet med å reise til Arendal, som bøndene selv påstod, var for å få tak i korn, var det lite effektivt og økonomisk å sende mer enn en person. Derimot, dersom

¹⁷⁵ Ekstrarett av 11. juli 1814 (Lokalia boks 54, AAA).

formålet var å gjøre leven og opptøyer var det nok fornuftig å møte mannsterke opp. Uansett hvor mange som reiste er det interessant at husbonden selv eller odelsgutten reiste den lange veien til byen, noe som kan styrke mistanken om at bøndene var ute i flere ærender enn å be om korn.

4.3 HVOR KOM DE FRA?

Bøndene i distriktet kan fordeles i to kategorier: kystbønder og fjellbønder. Aktørene opererte selv med denne inndelingen og den er nyttig i bearbeidelsen av materialet. Den administrative og juridiske ordningen i landsdelen reflekterte også denne todelingen. Nedenes, som bestod av sognene langs kyststripa, var et eget fogderi og sorenskriveri. Råbyggelaget fogderi, uten kystlinje, strakte seg fra Nedenes og opp gjennom Setesdalen til Haukeli. Nedenes og Råbyggelaget til sammen korresponderer med dagens Aust-Agder. Råbyggelaget var delt i Vestre og Østre Råbyggelag sorenskriverier.¹⁷⁶ Med unntak av Vegårdshei, Gjerstad og Evje, kom fjellbøndene i denne oppgaven fra hele Østre Råbyggelag sorenskriveri.

Som antydnet er det grunn til å tro at de fleste av de bøndene som ble innkalt til forhør tilhørte samme krets og nettverk, og Kaptein Kuurs bemerkning kan tyde på at utvalget var representativt. Han skrev om saken ”i Anledning af Landalmuens Tilstrømming af flere hundrede Mennesker, hvor af de fleste vare af Østre Raabøygdelaugets Distrikt og Omblie Præstegjeld”.¹⁷⁷ I kildematerialet finnes det også spredte beretninger om bønder fra et stort geografisk nedslagsfelt, men den klart største konsentrasjonen fantes i Åmli Prestegjeld. I likhet med Kaptein Kuurs observasjoner, peker de fleste uttalelsene fra forhørene også mot at hovedtyngden av deltagerne i oppløpet kom fra dette prestegjeldet. Så langt gir dette et forbeholdent medhold til forhørsutvalget gjort av kommisjonen. Åmli Prestegjeld tilsvarte dagens Åmli og halvparten av Froland kommune, og innbyggerne i Tovdal (Lille Topdahl), Gjøvdal (Gjerredahl), Åmli (Omblie), Mykland (Möchland/Mygland) sognet hit. En del bønder kom fra Froland, mens det også finnes vitnesbyrd som indikerer deltagere fra tilstøtende sogn som Austre Moland, Øyestad, Fjære og Herefoss. I tillegg finnes noe enkeltrepresentasjon fra byen (Arendahl) og kystsognene, deriblant Tromøya. De bøndene selv karakteriserte som fjellbønder var de som bodde i Åmli, Tovdal og Gjøvdal, mens bygdene nærmere byen som Froland, Mykland, Herefoss og Austre Moland stod i en slags mellomposisjon i forhold til fjellbøndene og kystbøndene.

¹⁷⁶ Norsk Historisk Leksikon, s. 119f.

¹⁷⁷ Kaptein Kuurs Rapport. Kommisjonsprotokollen (Lokalia boks 54, AAA).

Kystbøndene var minst utsatt for konjunktorene i matforsyningen og hungersnød. Selv om de hadde gjennomsnittlig mindre gårder og mindre åkerlapper,¹⁷⁸ hadde de alltid muligheten til å spe på et slunkent matskrin med fiske. De hadde også mulighet til å ta på seg arbeid og oppdrag i byen i tillegg til gårdsbruket. Kystbøndenes omgang med byborgerne ble ofte knyttet i vertikale bånd, da kystbonden ofte var prisgitt byborgerne for å få arbeid og matforsyninger. Nærheten til byen gav dem et fortrinn i forhold til fjellbøndene da det gjaldt informasjonstilgjengelighet, noe som gjorde dem i stand til å handle med kjøpmennene i Arendal da de visste at det var korn å få kjøpt.

Den tilnærmete monopolsituasjonen i tømmerneringa hadde presset mange fjellbønder til å handle på kreditt til høyere priser. Før telemarksveien ble bygget på 1850-tallet var veien til byen lang og kronglete og en reise var ressurskrevende og kunne by på farer som rovdyr og landeveisrøvere.¹⁷⁹ Derfor var det vanlig å reise flere sammen til byen og det var ”Skik og Brug at der man boer eller de andre, naar flere var til Byen fra et Bøygdelaug, (...) [måtte] blive til Selskabet ere færdige”.¹⁸⁰ En tur var ressurskrevende og måtte planlegges. Vendereis med uforretta sak var mer problematisk for fjellbøndene enn kystbøndene.

4.3.1 Fjellbygdene

Bøndene i Østre-Råbyggelaget befant seg på starten av 1800-tallet i en situasjon hvor de i mindre grad enn tidligere var selvforsynt. Tømmerhandelen hadde vært lukrativ, men – sorenskriveren Lars Hess-Bing kunne i 1809 melde om dens bakside – ”Den store Fordeel, Bønderne have havt ved Skovernes Udhuugning af Tømmerlast, har meget standset Jordens Dyrkning, hvilket nu, da Afsætning under Krigen mangler, forsilde in sees”.¹⁸¹ En stor del av bøndenes jorder måtte brukes til å dyrke høy til hestene som skulle brukes i skogen. Dessuten var jorden skrin, mager og trengte stor tilførsel av gjødsel. Bøndene hadde gjort seg avhengige av korn fra kjøpmennene i byen uansett dårlige eller gode avlinger.¹⁸²

Tømmer var den viktigste handelsvaren i fjellbygdene, og gjennom denne handelen hadde fjellbøndene et gjensidig avhengighetsforhold til byborgerne og kjøpmennene. Fjellbøndene hadde gjennom mange år vært utsatt for borgernes splitt-og-hersk som hadde ført til at mange

¹⁷⁸ Protokoller vedrørende jordavgift. Råbyggelaget fogderi. Deliberasjonsprotokoll. (Rentekammeret. Realistisk avdeling inntil 1814, RA).

¹⁷⁹ Olaf Salvesen, *Bidrag til Åmli Bygdehistorie*, Stavanger 1936, s. 73.

¹⁸⁰ Torjus Olsen Østenaas forklaring. Forhørene i Østre Råbyggelaget (Lokalia boks 54, AAA).

¹⁸¹ Lars Hess-Bing, *Topografiske Efterretninger angaaende Østre-Raabygdelaugets Sorenskriverie i Christianssands Stift* Agderpostens Boktrykkeri, Arendal 1926, original 1809, s. 10.

¹⁸² Hess-Bing 1809, s. 26–27.

bønder levde med en tyngende gjeldsbyrde overfor byborgerne. Gjennom distriktet rant elvene Tovdalselva, Gjøvdalselva og Nidelva som med ett unntak rant ut i Nidarosen ved Arendal, og som hadde Arendal som stoppested og utskipingssted. Noen få bønder kjørte tømmer til Østre-Riisør (Risør) på vinterføre, men de fleste stod i et forhold til Arendalskjøpmennene.¹⁸³

Unntaket her er Tovdalselva som har sitt utløp i Marvika ved Kristiansand. Knut Mykland har sluttet av dette at Tovdalsbøndene derfor fløtet tømmeret sitt til Kristiansand, og således ikke stod i et handels- eller kredittforhold til Arendalskjøpmennene. Han antyder videre at de ikke hadde like god grunn til å gyve løs på Dedekam-ene, noe som ender i et poeng; nemlig at årsaken til oppløpet gikk utover forholdet mellom den enkelte kjøpmann og bonde, og kanskje hadde en mer ideologisk undertone.¹⁸⁴ I brevet fra Torjus Olsen Østenaæ (fra Tovdal) til Dedekam-ene, skrevet etter oppløpet, finnes informasjon som tyder på at Østenaæ stod i et handelsforhold til Dedekam-ene. Han ba om kreditt fra Dedekam og skrev at da ”deres Merkekarle kommer oppover til høsten skal jeg betale med god maals last”.¹⁸⁵ Tolv Hillestad virker også godt kjent av kjøpmennene. Enkelte av bøndene må ha hatt skogområder med grenser opp mot Gjøvdal. Kan Tovdalsbøndene allikevel også ha fløtet noe tømmer på Nidaråvassdraget?¹⁸⁶

4.3.2 Åmli prestegjeld og Froland sogn

Det er bøndene fra Åmli prestegjeld, og Froland sogn i Øyestad prestegjeld, jeg vil bruke som utgangspunkt for å undersøke den økonomiske bakgrunnen til bøndene. Dette fordi flest forhørte kom herfra, og fordi det her fantes både fjellbønder og mer bynære bønder. En innrapportering om kornhøsten 1813 til provideringskommisjonen i Christiania, viser at Åmli Prestegjeld i 1813 var bebodd av 1888 personer, fordelt på 310 familier bestående av 241 bondefamilier (gaardmænd) og 69 husmannsfamilier, i tillegg til 68 innerster.¹⁸⁷

Tabell 1 viser hvor mange gårder som var representert under forhørene, hvor mange gårder det var registrert i hvert sogn i 1802/1803, samt hvor mange prosent av gårdene som dermed var involvert. Rettsmateriale er ført slik at bøndene er identifisert ved hvilken navnegård de

¹⁸³ Hess-Bing 1809, s. 17.

¹⁸⁴ Mykland 1996, s. 35f.

¹⁸⁵ Brev fra Torjus Olsen Østenaæ til Anders og Hans Dedekam, (kopi) Forhør 23-24. Juli 1813 (Lokalia boks 54, AAA).

¹⁸⁶ Fra Odalen i Hedmark vet man at bøndene på Sæter på 1700-tallet fraktet tømmer til Mangen for å fløte på Haldenvassdraget istedenfor på Glomma, som praktisk talt rant utenfor stuevindeuet. Kilde: Birger Kirkebye, *Gards- og slekthistorie Ullern sokn øst for Glomma*, Sør-Odal bygdebok bind 6, 1990, s. 347.

¹⁸⁷ Meldinger om utsæd og forventet forbruk, pakke 1 (Stattholderembetet 1810–1814, 2. kontor, RA).

bodde på, men ikke på hvilket bruk. Ved enkelte bønder har det vært mulig å rekapitulere hvilket bruk de bodde på, men siden disse funnene har vært sporadiske er de lite brukbare i en kvantitativ sammenheng. Tabellen er basert på 63 av 78 bønder fra forhørsprotokollene, hvorav 47 bønder kom fra Åmli og Froland, fordelt på 41 gårder. De overskytende femten bøndene var det ikke mulig å avgjøre hvilken gård tilhørte.

Tabell 1: Antall gårder involvert i forhørene

Sogn	Gårder involvert	Gårder totalt	Andel (%)
Tovdal	4	12	34
Gjøvdal	6	16	38
Åmli	7	47	15
Mykland	5	39	13
Froland	19	68	28

Kilde: Jordavgiftsmatrikkelen 1802/1803, Råbyggelagets fogderi (Rentekammeret inntil 1814. Realistisk ordnet avdeling, RA); Kommisjonsprotokollen. (Lokalia boks 53, AAA).

Knut Mykland mener det er grunn til å tro at deltagerne var å finne over hele dagens Aust-Agder og at det kom bønder fra omtrent hver gård i hver bygd.¹⁸⁸ Professorens antagelse er basert på en stikkprøve fra Ytrebygd i Mykland, og dette stemmer nok for enkelte sogn og bygder. Men som tabell 1 viser kan ikke dette sies å være gyldig for hele nedslagsfeltet, selv om fjellbygdene Tovdal og spesielt Gjøvdal hadde – selv med et lavt antall deltagere – en forholdsvis høy andel av bygdenes gårder involvert. Bygdene utenfor Åmli og Froland hadde en enda lavere andel.¹⁸⁹ Tovdal og Gjøvdal er de innerste bygdene i dagens Åmli kommune og bøndene som kom herfra var de med lengst vei til Arendal. Fra Askland, som er en av de innerste gårdene i Gjøvdal er det over åtte mil til Arendal.¹⁹⁰ Hvis man følger veien fra Askland sydover til Arendal via Froland støter man hele veien på gårder hvor det bodde bønder som gjenfinnes i forhørsprotokollene.

4.3.3 Tovdal og Gjøvdal sogn

Fogden i Råbyggelaget på den tiden, Marcus Lyng, initierte sammen med sogneprest Dürendahl i 1796 vedtaket om å opprette et bygdemagasin på gården Askland i Gjøvdal. Våren 1796 hadde vært nok en nødsår, og opprettelsen av et magasin var en viktig forsikring

¹⁸⁸ Mykland 1996, s. 34.

¹⁸⁹ Se vedlegg. Tabell 3.

¹⁹⁰ <http://maps.google.com> (Lest: 24.09.2010.). Se ellers kart i vedlegg.

for bøndene.¹⁹¹ Kornmagasinet fikk kongelig konfirmasjon 22. mars 1797.¹⁹² I 1810 holdt magasinet en beholdning av 95 tønner, 2 skjepper, 2.5 notting og 1.75 potter korn, og man kan jo spørre seg hvorfor gjøvdalsbøndene dro helt til Arendal i 1813 for å hente korn. Men magasinet var sannsynligvis tomt i juni 1813. Det var opprettet for å låne ut såkorn. Bygdemagasiner var en ordning som var under utvikling i denne perioden. Mange embetsmenn lette etter virkemidler for å unngå effekten av dårlige år og hungersnød, og opprettelsen og organiseringen av felles kornkamre var et tiltak som ble iverksatt. Gjøvdal var den eneste bygda i Østre-Råbyggelaget og Nedenes med et bygdemagasin i 1813.¹⁹³

I Tovdal og Gjøvdal deltok bønder fra 10 av 28 gårder i oppløpet. Tatt i betraktning det snevre utvalget er dette et høyt tall. Bøndene fra Tovdal og Gjøvdal kom fra gårdene Dahle, Østenaas, Hillestad, Haagedahl, Askland, Omland, Oeland og Hummedrum. Blant disse finnes gårder som blir omtalt som bygdenes beste.¹⁹⁴ Gården som magasinet stod på, Askland, kan tjene som et godt eksempel på en gård fra Gjøvdal som forsynte deltagere til oppløpet.

Fra Askland kom Jørgen Gollougsen Askland.¹⁹⁵ Han var 24 år og odelsgutt på bruket nordre Askland. Bruket ble i 1802 taksert til 225 rdlr. som var omtrent gjennomsnittsverdien på brukene i bygda. Askland besto av 11 jevnstore bruk som til sammen var taksert til 2350 rdlr. som igjen plasserte gården blant bygdas mest verdifulle.¹⁹⁶ Askland var også gården hvor bygdas kirke alltid hadde stått. Lærerne i Gjøvdal fra 1794-1840 kom alle fra Askland,¹⁹⁷ og en av dem, Even Gollougsen Askland, var etter all sannsynlighet Jørgens bror.¹⁹⁸ Ole Evensen Askland var lensmannen 1838-1858. Askland hadde gjennom tidene huset flere av bygdas fremste menn og beboerne kan med det plasseres i det øvre sosiale sjikt.¹⁹⁹

4.4 ØKONOMISK BAKGRUNN

Lee Soltow har brukt Jordavgiftsmatrikkelen fra 1802/1803 til å måle ulikhetene på landsbygda i Norge i perioden, og talt seg frem til at de 14 prosent gårdene med høyest verdi var verdsatt til over halvparten av de sammenlagte verdiene, eller sagt med andre ord: 1/7 av

¹⁹¹ A.O. Øverland, *Norges Bygdemagasiner* Kristiania 1913, s. 702.

¹⁹² Hess-Bing 1809, s. 37.

¹⁹³ Øverland 1913, s. 702.

¹⁹⁴ Torgils Hodne, *Åmli - Ætt og Heim* bind 1 og 2, Bygdeboknemda Åmli, Kragerø 1977/1981.

¹⁹⁵ Jørgen Gollougsen Asklands forklaring. Forhøret i Østre Råbyggelaget forklaring (lokalia boks 54, AAA).

¹⁹⁶ Protokoller vedrørende jordavgift. Råbyggelaget fogderi. Oppebørselregister. (Rentekammeret. Realistisk avdeling inntil 1814, RA).

¹⁹⁷ Salvesen 1936, s. 19; Åmli skule regnskapsprotokoll (Åmli kommunearkiv, AAA).

¹⁹⁸ Hodne 1981, s. 152.

¹⁹⁹ Salvesen 1936, s. 19.

gårdene var verdt like mye som den resterende 6/7-delen.²⁰⁰ Denne undersøkelsen baserer seg på et landsgjennomsnitt, men det er grunn til å tro at det var ulikheter internt mellom bøndene i Østre Råbyggelaget også. Jeg har selv undersøkt denne matrikkelen, og brukt denne for å se på den økonomiske bakgrunnen til bøndene.

4.4.1 Jordavgiftsmatrikkelen

Matrikkelen skriver seg fra en ny jordavgift som skulle innføres dette året. Alle gårdene måtte takseres og arbeidet ble utført av en kommisjon bestående av eligerte menn fra distriktet, deriblant Jacob Aall og sogneprest Dürendahl. Komiteen vedla en topografisk beskrivelse av distriktet. I likhet med andre kilder, kan komiteen fortelle om tømmerhandelens avgjørende rolle i denne ellers skrinne landsdelen. Skogverdiene er tatt inn i beregningen av gårdenes verdi. Dersom ikke alle inntekstmuligheter ble beregnet, kan det ligge en feilkilde her, men komiteen forsikret i alle fall leseren om at alle næringsveier ble talt. Mindre næringer som man ikke kunne forvente økonomisk utbytte av, som fiske fra elvene, ble ikke talt.²⁰¹ Man kan også se for seg at bøndene var tilbakeholdne på å opplyse den reelle verdien på gården sin av frykt for å måtte betale mer skatt. Da jeg er interessert i forholdet mellom verdiene på gårdene, fører trolig ikke denne praksisen til et for stort avvik. Siden jeg kun har undersøkt protokollene for Nedenes og Råbyggelaget som er de aktuelle sorenskriveriene med tanke på min oppgave, vil jeg ikke kunne si noe om gårdenes økonomiske verdi relativt sett på landsbasis.²⁰² Allikevel mener jeg det kan være nyttig å vurdere i hvilke økonomisk sjikt gårdene lå relatert regionalt og lokalt.

Som nevnt er det ofte én person pr. gård som ble innkalt til forhør. Jeg har derfor tatt utgangspunkt i gårdene de navngitte bøndene kom fra. Deretter har jeg holdt disse opp mot jordavgiftsmatrikkelen og sett på den takserte verdien til disse gårdene relativt til andre gårder i samme sogn. Hvilken gård bonden tilhørte kunne plassere vedkommendes hushold i forhold til lokale makt- og relasjonsforhold, slektskap og inngifte. Der det har vært mulig har jeg også funnet frem til verdien på bruket den enkelte bonde selv har drevet og holdt disse opp mot andre bruk.

²⁰⁰ Lee Soltow, The Distribution of Real Estate Among Norwegian Farmers in 1802 i *Historisk Tidsskrift* 57, 1978, s. 239.

²⁰¹ Protokoller vedrørende jordavgift Råbyggelaget fogderi. Deliberasjonsprotokoll. (Rentekammeret. Realistisk avdeling inntil 1814, RA).

²⁰² Protokoller vedrørende jordavgift Råbyggelaget fogderi. Oppebørselregister. (Rentekammeret. Realistisk avdeling inntil 1814, RA).

En gjennomgående tendens i materialet er at bøndene som deltok i oppløpet kom fra gårder som er oppført blant de med høyest verdi i den da ti år gamle jordavgiftsmatrikkelen. I Tovdal kom bøndene fra Tvedt, Haagedahl, Hillestad og Østenaas som alle er blant disse gårdene. Alle bøndenes bruk er mulig å identifisere og var verdsatt fra 500-800 riksdaler. Kun sju av 29 bruk i Tovdal var verdsatt til 500 rdlr. eller høyere, og minst fire av dem hadde altså representanter tilstede under oppløpet i Arendal.²⁰³

I Gjøvdal var det 52 bruk på 15 gårder. Her hadde brukene en litt lavere gjennomsnittsverdi, på 269 rdlr. pr. bruk. Medianen er på 250 rdlr. Fem av bøndene er identifisert og bodde på bruk som var verdsatt fra 225-600 rdlr. Det var kun Gunder Taraldsen (620 rdlr.) på Oelstad og Even Nielsen (650 rdlr.) på Jørresland som hadde bruk i Gjøvdal som var verdsatt høyere enn 600 rdlr (disse var ikke med i oppløpet).²⁰⁴ Her virker ikke tendensen så sterk som i Tovdal, men allikevel befinner bøndene seg over gjennomsnittet.

Gjennomsnittlig taksering av Myklands gårdsbruk var 264 rdlr., samtidig som medianen lå på 250 rdlr. De fleste Myklandsbøndene som finnes igjen i forhørsmateriale kom fra bruk med en høyere verdi enn dette. Halvor Tellefsen Bæraas' bruk, for eksempel, var taksert til 460 rdlr. Halvor var far til to av hovedpersonene i oppløpet og i denne studien, Even og Aslak Bæraas. Det var kun 17 av i alt 178 bruk som var taksert høyere enn dette, deriblant presten Dürendahls prestegård og deltagende bønder som Knud Olsen Simonstad og John Giermonæs' bruk. Husmennene er ført sammen med gårdsbrukene, og teller blant de 178 brukene. I Åmli sogn er tendensen den samme.

For Froland er matrikkelen ført litt annerledes. Husmennene er ført for seg selv, som umatrikulerte bruk. Froland hadde 134 bruk fordelt på 68 gårder i tillegg til 64 husmenn. Verdien på brukene til de forhørte bøndene spriker fra 200-700 rdlr. som også i de fleste tilfellene var over gjennomsnittet i dette sognet (Gjennomsnitt: 265, Median: 200).

I 1816 ble det utskrevet en ny takst i forbindelse med en skatt som skulle betales inn til opprettelsen av Norges Bank samme år. Denne gangen skulle takseringen utføres av en kommisjon bestående av bønder. Denne takseringen bekrefter funnene i Jordavgiftsmatrikkelen på den måten at det er de samme gårdsbrukene som er taksert høyest. Knud Olsen Simonstad og John Giermonæs, måtte også her betale mest skatt. Bønder som Aslak Olsen

²⁰³ Protokoller vedrørende jordavgift. Råbyggelaget fogderi. Oppebørselregister. (Rentekammeret. Realistisk avdeling inntil 1814, RA).

²⁰⁴ Protokoller vedrørende jordavgift. Råbyggelaget fogderi. Oppebørselregister. (Rentekammeret. Realistisk avdeling inntil 1814, RA).

Oland, som ble tiltalt i etterkant av oppløpet, og Halvor Bæraas finnes også langt opp på lista.²⁰⁵

4.4.2 Husholdssyklusen

I Jonas Lindströms doktoravhandlingen *Difference and Distribution*²⁰⁶ fra Uppsala Universitet fra 2008, ser han på sammenhengen mellom reproduksjonssystemet og lagdelingen i bondesamfunnet og følger gårder og hushold over perioden 1620-1820. Han identifiserer deres plass i et firdelshierarkiet. Resultatene hans viser at et husholds verdi på et gitt tidspunkt kunne ha like mye med livssykluser å gjøre som med hvilken gård det hørte til. Med dette menes at et hushold som nylig var etablert ikke hadde like stor verdi som det hadde når det var på topp i sin syklus, som ofte inntraff da husbond og kone var godt voksne med voksne nok barn til å delta i verdiskaping. Deretter kunne et hushold miste sin verdi etter hvert som barna flyttet ut og kårfolket kunne noen ganger ende opp som innerster.²⁰⁷ Lindström mener dette igjen kunne gi utslag i sosial stilling. Han viser at mobiliteten i samfunnet var stor innenfor et livsløp og innenfor et bygdesamfunn, og at sosial og økonomisk stilling ikke bare ble målt etter hvor man kom fra, men også hvor i livssyklusen man var. Slik individualiserer han den sosiale stillingen, og setter fokus på reproduksjonssystemet som en av forklaringene på hvordan maktforholdene var justert i samfunnet. Det kan i forlengelsen av dette være interessant å se på alderen til de som deltok i oppløpet i Arendal. Var de som deltok i oppløpet i en spesiell fase i livet som gjorde at de agerte? Kanskje var det en overvekt av unge menn som hadde et ungt hushold å forsørge og som derfor ikke var så godt rustet for sult og nødsperioder, eller var deltagerne velsituerte eldre bønder som hadde ressurser og en sosial stilling som gav dem mot til å stå opp for det de mente var deres rett?

En nærmere titt på alderssammensetningen av Åmlibøndene som finnes i forhørsmaterialet kan gi visse indikasjoner. Tabell 2 viser at av de bøndene som oppgav alderen sin var andelen unge menn fra 18-30 størst. Alle de tiltalte tilhørte denne kategorien og sammensetningen kan være et resultat av at kommisjonens utvalg har blitt påvirket av at det var arrestantenes – de tiltalte – utsagn som lå til grunn for hvem som skulle innkalles. De andre aldersgruppene var også godt representert og tabellen viser ingen annen tendens enn at antallet er noe synkende jo eldre bøndene blir. Det er allikevel få bønder man vet alderen på og derfor kan tilfeldigheter få store utslag.

²⁰⁵ Skatteligning for Risland tinglag 1816–1826 (Åmli Sokneprestkontor, SAK)

²⁰⁶ Jonas Lindström, *Difference and Distribution, stratification and the system of reproduction in a Swedish peasant community*, Historica Upsalaensis 2008.

²⁰⁷ Lindström 2008, s. 204.

Tabell 2: Alderssammensetning i forhørsmaterialet

Alder	Antall
17-30	16
31-40	15
41-50	12
51+	9

Kilde: Forhørene i Østre Råbyggelaget (Lokalia boks 54, AAA)

Usikkerheten det lave utvalget gir kan gjøre det fristende å brette opp tallene enda mer og se på de forskjellige sogn. I sammensetningen av bønder og deres alder basert på sogn tegner det seg et bilde som kan styrke antagelsen om at organiseringen og mobiliseringen var nettverksbasert. Fem av sju personer fra Gjøvdal var mellom 21 og 25 år, mens alle representantene fra Tovdal var menn i slutten av 30-årene. En annen slående faktor i det unge innslaget i forhørsmaterialet, er gifteraten. Gifteraten på menn 20-29 år i Åmli prestegjeld var i 1801 på 12,5 %.²⁰⁸ Inngåelse av ekteskap og etablering av hushold krevde økonomiske ressurser. Av 10 i denne alderskategorien som oppgav sivilstand under forhørene var seks gift eller enkemenn, altså en andel på 60 %. Aslak Olsen Oland, som var den av de tiltalte som ikke ble dømt, giftet seg allerede som 20-åring.²⁰⁹ Selv om det var et stort innslag av unge bønder under oppløpet, hadde mange av disse unge sterke nok økonomiske muskler til å gifte seg.

4.4.3 Selveiere

I sin bearbeidelse av jordavgiftsmatrikkelen kommer Soltow også med en annen oppdagelse. Under halvparten av den mannlige arbeidsstyrken på landsbygda i Norge i 1802 eide ikke eget gårdsbruk.²¹⁰ I Nedenes og Råbyggelaget var det rundt 40 prosent som ikke eide sitt eget bruk. Under forhørene etter oppløpet i Arendal sa 17 av 26 bønder som oppgav eierforhold at de eide gårdsbruk. Dette gir en andel på 60 % av forhørte bønder som eide egen gård. De resterende 9 oppgav at de var husmenn. En kikk på bøndenes etternavn viser også at 51 av 65 bønder som oppgav sitt etternavn, oppgav et navn som henviser til en matrikkelgård, og ikke et plassnavn.²¹¹ Denne metoden kan ikke alene brukes til å bekrefte hypotesen, men den kan stadfeste en tendens i materialet som indikerer at bøndene i forhørsmateriale var blant bondesamfunnets øvre sjikt.

²⁰⁸ 1801-telling for 0929 Omblie (www.digitalarkivet.no – lest: 04.05.2011).

²⁰⁹ Egil Fiane, *Froland IV*, Froland bygdeboknemnd, Kragerø 1991, s. 66. Aslak var den eneste i utvalget fra Froland.

²¹⁰ Soltow 1978, s. 239. Soltow bruker formuleringen "had farms of their own" om det empiriske begrepet "gaardmænd", og inkluderer således ikke husmenn.

²¹¹ Jamført mot jordavgiftsmatrikkelenes gårdsinndeling.

4.5 SOSIAL POSISJON

I det følgende skal jeg se litt nærmere på enkeltpersoner som deltok i oppløpet, og vurdere hva man kan si om deres sosiale stilling. Jeg har valgt ut aktører som kjennes igjen fra hendelsesforløpet, samt at jeg vil se på noen av de som ble dømt og noen av de som kan kalles ledere. Disse aktørene var fremtredende under oppløpet og i neste kapittel skal jeg også se nærmere på hva slags rollefordeling bøndene hadde i mellom seg under hendelsene.

4.5.1 Bæraas-brødrene

Even og Aslak Bæraas var de to som av myndighetene ble ansett som formennene. Bæraas gård var, som jeg har vist i det foregående, en av de høyest takserte i sognet. Even var 24 år gammel, mens broren Aslak var 27.²¹² Even var alt gift med Oslaug Olsdtr., døpt i Mykland Kirke og konfirmert i Østre Moland Kirke av prest Dürendahl. Dürendahls etterfølger Moss skrev i 1817 om brødrene

Aslach Halvorsen [har] den almindelige Dom for Sig som øm og veltænkende. – Broderen Even Halvorsen skal vist nok have et hidsigt Temperament – et farlig Attribut i fristende Tilfælde – men som jeg aldrig har hørt har afstædkomet her i Sognet, handlinger, der fortjener almuens Uvillie.²¹³

Det kan altså virke som om i det minste Aslak hadde opparbeidet seg et godt rykte i ettertid. I august 1828 ble han oppnevnt til ligningsmann da man skulle samle inn penger til lærerlønn i Tovdal.²¹⁴ Kanskje hadde han arvet det gode ryktet. Faren til Bæraas-brødrene Halvor Tellefsen Bæraas var en mye brukt lagrettemann.²¹⁵ Lagrettemenn var lokalsamfunnets representanter på tingene og var meddommere sammen med sorenskriveren i enkelte saker. Lagrettemennene var betrodde i bygda, og betegnelsen ble betraktet som en hedrende tittel.²¹⁶

4.5.2 Tolv Gundersen Hillestad

Tolv Gundersen Hillestad hadde en sentral rolle i oppløpet og han var en av de to bøndene som førte Dedekam-ene i sikkerhet under voldsomhetene den siste dagen. Mye tyder også på at hans ord veide tungt på kommisjonens vektskål under forhørene, da han var den første som ble forhørt og hans forklaring ble brukt som et referansepunkt gjennom hele forhørsprosessen i Østre Råbyggelaget. Tolv var heller ikke for småkar å regne. Kildene vitner om en velholden

²¹² Kommisjonsprotokollen (Lokalia boks 53, AAA).

²¹³ Moss' presteattest, sak 2522 - 1817, pakke 26 (2. departement for justissaker, journalsaker, RA).

²¹⁴ Åmli skule regnskapsprotokoll (Åmli kommunearkiv, AAA).

²¹⁵ Tingbok nr. 24 1807-1817 (Østre Råbyggelag Sorenskriveri, SAK).

²¹⁶ Norsk Historisk Leksikon, s. 242.

mann. Han var 37 år, hadde fire barn og var en person folk i bygda henvendte seg til. Han oppgav blant annet som grunn til at han ble værende i Arendal, og ikke forføyet seg den første dagen, at en enke-kone som han var koneverge for ”med grædende Taarer anmodet [han] om at hielpe hende til noget, da hun ikke havde faaet”.²¹⁷

Hillestad hadde vært lensmannsgård i bygda fra 1600-tallet og nesten frem til Tolv kjøpte gården 18. desember 1810. Lensmann Sven Olsen hadde samme år solgt gården på grunn av et odelskrav og hadde nå tilholdssted på Ramse. Bygdas kirke lå på Hillestad og kirka eide en del skog og noe jord på Hillestads grunn. Tolv hadde måttet betale 11000 rdlr for gården og i tillegg hadde han kjøpt ut alle odelskravene som kom. I 1826 kjøpte han attpåtil ut det benefiserte godset på Hillestad. Da han døde i 1831 var skifte hans på 1543 spd., og inneholdende blant annet 31 kyr, 48 småfe, 3 hester og mye skog.²¹⁸

Tolv hadde nok en finger med i den lokale forvaltningen. Under skatteligningen i forbindelse med tinglagets bidrag til opprettelsen av Norges Bank i 1816, satt Tolv – sammen med Børuf Tellefsen Haagedahl, som også ble forhørt i forbindelse med oppløpet – som representant for Tovdal i ligningskommisjonen.²¹⁹ Tolv var også engasjert i den lokale skolen. I følge Åmli skoles regnskapsprotokoll var han en fast deltager på møtene i fra 1818-1828.²²⁰ I sitt *bidrag til Åmli Bygdehistorie* har Olaf Salvesen funnet frem til et møte som ble sammenkalt 21. oktober 1827 i Tovdal som skulle diskutere gjennomførelsen av den nye skoleloven. Møtet skulle bestemme skoletiden, husrom for skolen og læreren, samt lærerens lønn. Tolv Hillestad var oppført som lensmann Ramses medhjelper på dette møtet.²²¹ Tolv døde i 1831, før lovene om formannskapet trådte i kraft.²²² Han kunne kanskje vært en kandidat til å sitte der?

4.5.3 Alv Kittelsen Uldahl

Alv Kittelsen Uldahl var den andre bonden som hjalp Dedekam-ene unna massene. Alv eide Lille Uldahl gård, som han hadde kjøpt av sin far i 1806 allerede som 21 åring. Lille Uldahl var regnet for å være en storgård, og Alv fikk i løpet av sin tid på Lille Uldahl tre husmenn under seg. To år etter oppløpet giftet han seg og skaffet sågar sine svigerforeldre en plass å bo. Alv var kjent i bygda som mannen med den røde vesten.²²³

²¹⁷ Tolv Gundersen Hillestads forklaring. Forhørene i Østre Råbyggelaget (Lokalia boks 54, AAA).

²¹⁸ Hodne 1977, s. 127–128.

²¹⁹ Skatteligning for Risland tinglag 1816-1826 (Åmli Sokneprestkontor, SAK).

²²⁰ Åmli skule regnskapsprotokoll (Åmli Kommunearkiv, AAA).

²²¹ Salvesen 1936, s. 20.

²²² Hodne 1977, s. 128.

²²³ Knut Mykland, *Mykland – Ei bygd i Råbyggelaget – Gard, ætt, grend*, bind 2, Mykland Bygdeboknemd, Kristiansand 1970, s. 352–365

4.5.4 Even Olsen Oland og Herlofsens liste

På sommertinget i Østre Råbyggelag sorenskriveri 8. juni 1813, samme år som oppløpet, stod Even Olsen Oland som lagrettemann.²²⁴ Even var også oppført som representant i ligningskommisjonen i 1816.²²⁵ Som vi skal se senere fremsto Even som en av bøndene som holdt kontakten med kjøpmennene mens oppløpet stod på. Even hadde nok muligens en stjerne hos kjøpmennene. I Peter Herlofsens forretningsarkiv finnes en ”journal over de bedste Skove- og Handelsbønder i Oplandet 1819”. I denne listen finnes Even, men også en rekke andre bønder som hadde vært involvert i oppløpet; blant andre Aslak Olsen Oland (ikke i slekt med Even), Thyge Heldahl, Knud Gjeruldsen Dyngedal og Jørgen Gollougsen Askland.²²⁶

4.5.5 Torjus Olsen Østenaæ

”Jeg er glad at jeg er kommen fram fra de forbandede onde Mennesker som stod efter Eders Liv og var saa vonde og onde paa mig fordi jeg ville fiølge Dere i livs Stavn”, skrev Torjus Olsen Østenaæ til Anders og Hans Dedekam under en uke etter oppløpet.²²⁷ Han var redd for at han kunne ha ødelagt forholdet sitt til Dedekam-brødrene ved å delta i oppløpet mot dem, og sendte i dette brevet en uforbeholden og underdanig unnskyldning. Ved første øyekast virker ikke Torjus som bonden med retttest ryggrad. Som jeg skal vise i kapittel 6, vinglet han i forklaringene sine og lot seg tydelig presse av de andre bøndene. En del av formuleringene i brevet hans til Dedekam-ene vitner også om det asymmetriske forholdet mellom borger og bonde. Han avsluttet sitt brev med ”Jeg forbliver Deres velædelheds tjenstvillige forbundne tjener”²²⁸

4.5.6 Ole Olsen Sparrisaas

Ole Olsen Sparrisaas var en av de fem som ble innsatt til straffarbeid. I følge fangeprotokollen var han 27 år da han ble satt inn i 1818.²²⁹ Foreldrene hans drev gård og gjestgiveri i Froland, og litteraturen forteller om gode økonomiske kår på Sparsås. Gården hadde 8 kyr og 2 hester. Oles far døde i 1816, og Ole hadde ansvaret for gården og sin mor da han ble innkalt til å sone

²²⁴ Tingbok nr. 24 1807–1817 (Østre Råbyggelag Sorenskriveri, SAK).

²²⁵ Skatteligning for Risland tinglag 1816–1826 (Åmli Sokneprestkontor, SAK).

²²⁶ Journal over de bedste Skove- og Handelsbønder i Oplandet 1819. Peter Herlofsen (Forretning 91, AAA).

²²⁷ Brev fra Torjus Olsen Østenaæ til Anders og Hans Dedekam, (kopi) Forhør 23–24. Juli 1813 (Lokalia boks 54, AAA).

²²⁸ Brev fra Torjus Olsen Østenaæ til Anders og Hans Dedekam, (kopi) Forhør 23–24. Juli 1813 (Lokalia boks 54, AAA).

²²⁹ Fangeprotokoll. Innkomne fanger 1781–1823. (Kristiansand Tukthus, SAK).

straffen to år senere.²³⁰ Hans mor ble betraktet som en respektabel kone i bygden, og som følgebrev til søknaden om benådning skrev sorenskriver Astrup at moren var ”en aldrende og for hendes gode og retskafne Forhold almindelig agtet Kone, hvorfor hun nu føler sin Søns og egen Skiæbne des haardere”.²³¹ Amtmannen Schouboe følger videre opp at det er ”især den Skam Tugthuus Straf blant Almuen, medfører, som Supplicanterne meest frygte”.²³² Det var forbundet med skam og sosialt stigma og sitte på tukthuset. Ole Olsen Sparrisaas fikk dog sin gjenoppreising. Kun få måneder etter at han kom ut av tukthuset ble han viet til sin Ane Olsdr. fra Vegårshei.

Jeg vil til slutt nevne en sjuende person som ble satt i forbindelse med tiltale i denne saken. Svennum Knudsen Bratøen ble utpekt av flere som en mulig hovedmann, men hver gang han ble innkalt til forhør måtte han sende beskjed om at han ikke kunne komme fordi han var sengeliggende med sykdom. Innen saken kom til doms ble aldri Svennum forhørt, og i fangeoppteignelsen får vi vite at de egentlig skulle ha vært en til, men Svennum måtte få sin rettmessige dom. Saken kom først opp hos Arendal byfogd – vervet var nå overtatt av Nicolai Jæger – 20. april 1818,²³³ og senere i Kristiansand Stiftsloverrett høsten 1818, men forsvinner deretter fra protokollene.²³⁴ Kanskje døde Svennum innen han fikk sin dom.

4.6 OPPLØPSHISTORIE

Nå har jeg langt på vei redegjort for hvem bøndene var ved hjelp av sosiale og økonomiske kriterier, men hva slags erfaringer hadde de med oppløp og opptøyer? Som redegjort for i kapittel 2 var det gjennom 1700-tallet store uroligheter i Arendal, oftest knyttet til praktiseringen av Nedenes-privilegiene og spesielt liggedagsordningen. I 1725, 1737, 1752 og 1801 kom det til åpne konfrontasjoner mellom borgerne og allmuen, i tillegg til urolighetene rundt Lofthusreisinga i årene på slutten av 1780-tallet. Kan disse aksjonene knyttes opp mot oppløpet i Arendal i 1813?

De tre første aksjonene kjennetegnes av stor sosial spredning. Blant deltagerne var så vel fattig allmue og bønder, som høkere, kroverter og andre som ulovlig drev med borgelige sysler.²³⁵ I 1725 var det sågar en egen aksjon blant matrosene. Felles for aksjonistene var

²³⁰ Egil Fiane, *Froland IV*, Froland bygdeboknemnd, Kragerø 1991, s. 13-14.

²³¹ Astrups følgeskriv, sak 2522 - 1817, pakke 26 (2. departement for justissaker, journalsaker, RA).

²³² Schouboes følgeskriv, sak 2522 - 1817, pakke 26 (2. departement for justissaker, journalsaker, RA).

²³³ Justitsprotokoll 1812–1821 (Arendal Byfogd, SAK).

²³⁴ Justis- og Domsprotokoll nr. 4 1817–1824 (Kristiansand Stiftsloverrett, SAK).

²³⁵ Sætra 1984, s. 335–338.

motstanden mot kjøpmennenes monopolisering av handelen, spesielt kornhandelen, og frontene hardnet etter at det danske kornmonopolet ble innført i 1735. Allikevel er det mulig å skjelve et lederskap blant de mest ressurssterke i lokalsamfunnet. Kristen Gregersen Bie, som ble dømt til døden – men senere benådet – for å ha stått i spissen for opprøret i 1752, var høker og brennevinsbrenner. Det figurerte mange utenbys handelsfolk, samt selveiende bønder, i supplikkene som ble sendt inn til Kongen i forbindelse med aksjonene.²³⁶ Den fattige allmuens rolle var å møte mannsterke opp, og med hjelp av sin mengde presset de frem kravene til aksjonistene.

Gustav Sætra har kalt disse sammenstøtene i Arendal for en kamp mellom by og land, like mye som en kamp mellom sosial klasser.²³⁷ I henhold til den geografiske sammensetningen kan dette også sies om oppløpet i 1813. Sætra har gitt en oversikt over hvor de forskjellige deltagerne under oppløpene på 1700-tallet kom fra som viser at alle registrerte deltagere kom fra bygder nær byen.²³⁸ Dette var deltagere som ofte var i kontakt med kjøpmennene i Arendal. Allikevel har aksjonene mange likhetstrekk med oppløpet i 1813. Først ble flere av aksjonene utløst av høye kornpriser eller av at bønder og allmue ikke fikk kjøpt korn av kjøpmennene. I 1737 kunne ikke kjøpmennene avse noe fordi kornet var forbeholdt bruksbønder og verksarbeidere.²³⁹ Konsekvensen av dette var gjennomgangsargumentet; dersom kjøpmennene ikke kunne forsyne distriktet, kunne de heller ikke ha monopol på handelen. Da kunne bøndene likeså godt selv seile til Danmark for å handle korn. Dernest ligner disse aksjonene også i fremgangsmåte. Akkurat som i 1813 fikk oppløpene form av masseoppbud av allmuen som ved hjelp av tallstyrken truet med, eller tiltvang seg korn fra kjøpmennene. I 1752 brøt allmuen seg inn på to danske kornskuter som lå til kai i byen, og delte ut kornet. Utdelingen ble fulgt av formulerte krav til byfogden.²⁴⁰ Hvis man kan si at aksjonene og de politiske kravene ble legitimert i krav om kornutdeling, så snakker vi her om en lignende legitimeringsstrategi gjennom hele 1700-tallet, i 1801 og frem til 1813.

Lofthusreisinga, derimot, skiller seg ut ved at den ble gjennomført og legitimert på en helt annen måte. Den var mer systemkritisk anlagt og involverte større deler av embetsverk og myndigheter både på lokal- og riksplan. Det som gjør den interessant i denne sammenhengen, i motsetning til de andre oppløpene i Arendal på 1700-tallet, er det geografiske nedslagsfeltet.

²³⁶ Sætra 1984, s. 336–338.

²³⁷ Sætra 1984, s. 335.

²³⁸ Registrerte fra Søndeled, Gjerstad, Holt, Austre-Moland, Dypvåg, Flosta, Tromøy, Øyestad, Fjære, Landvik og Vestre-Moland. Alle i Nedenes sorenskriveri. Kilde: Sætra 1984, s. 336–338.

²³⁹ Sætra 1984, s. 319.

²⁴⁰ Sætra 1984, s. 327.

En del av kjerneområdene til denne aksjonen korresponderte med områdene 1813-bøndene kom fra. Spesielt gjelder dette den delen av konflikten som gikk på trelasthandelen på Nidaråvassdraget. Da Lofthus drev agitasjon i området og samlet bønder til å reise til København var han mest i områdene sør for Gjøvdal og Åmli, i Froland, Herefoss, Fjære, Lillesand m.fl. Allikevel var en av hans menn – Aslak Håbesland – på Bæraas i Åmli høsten 1786 for å samle inn underskrifter, og da kommisjonen som skulle etterforske saken ble nedsatt i januar 1789 innkalte de mange bønder fra Froland, Gjøvdal, Tovdal og Åmli.²⁴¹

Lofthusreisinga foregikk nesten 20 år før oppløpet i Arendal. Som jeg har vist var det mange unge deltagere tilstede i 1813 og derfor er det heller ikke stort sammenfall i personer som deltok i begge hendelsene, verken blant deltagere eller påståtte ledere. Even og Aslak Bæraas var ikke født en gang da Aslak Håbesland var på Bæraas i 1786. Håbesland møtte dog Even og Aslaks far, Halvor Bæraas. Han ble senere innkalt til avhør sammen med Tellef Haagedahl og Even Askland, som begge hadde sønner og nevøer tilstede i Arendal i 1813.²⁴² Selv om det ikke finnes så mange direkte koblinger mellom Lofthusreisinga og Arendalsoppløpet, var det nettopp bøndene fra blant annet Tovdal, Gjøvdal og Åmli, som stod i konflikt med kjøpmennene i Arendal.²⁴³

Bønder fra Gjøvdal var også tilstede under kornutdelinga i 1801. 14. april 1801 ble det avholdt et borgermøte hvor to allmuesrepresentanter fra hvert sogn fikk møte. Møtet skulle fatte en beslutning om hvorvidt borgerne og byfogden skulle beslaglegge en eller flere av fem tyske kornskuter som var brakt inn til Arendal. Skutene var på vei til England, men den uavklarte og forvirrende krigssituasjonen gjorde at ingen visste hvilke fullmakter man hadde med hensyn til å bemektige seg fiendens eiendom. Allmuen hadde med sitt masseoppbud og klare trusler om å ta saken i egne hender, gjort sitt krav tydelig; Beslaglegg skipene, og del ut kornet. Som representant for Frolands allmue på dette møtet var Kittel Andersen Hurv, som også var blant de avhørte etter oppløpet i 1813. Det var også representanter fra Austre Moland, Øyestad, Fjære, Landvig, Herefoss, Åmli, Tromøy, Gjøvdal og Holt. Altså flere av sognene som var godt representert i 1813. Ingenting ble bestemt i dette møtet, men byfogden avgjorde senere å beslaglegge to skuter til utdeling for allmuen. Stemningen roet seg ikke før ryktene om at galeasen ”Elsabe Maria” hadde blitt loset til havn i Dypvåg av allmuen, og folk henvendte seg dit. Byfogden fikk sterk refs fra myndighetene i København for at han hadde beslaglagt et av skipene uten tilstrekkelig godkjenning fra Stiftamtmannen, og måtte bruke

²⁴¹ Sætra 1996(3), s. 154–175.

²⁴² Sætra 1996(3), s. 154–175.

²⁴³ Sætra 1980, s. 22–23.

mye krefter i etterkant for å renske seg for en handling han mente var tvingende nødvendig med bakgrunn i nøden som herjet.²⁴⁴ Tilbake fra denne hendelsen satt nok både byfogd og bønder med en lærdom om at ingen regler var hugget i stein, og at nøden kunne unnskyldte handlinger både for embetsmann og allmue.

Altså var det ikke bare bøndene som høstet erfaringer og utviklet sin politiske kultur gjennom møte med andre samfunnsgrupper. Nedenstående eksempel forteller hvordan minne om tidligere oppløp og opptøyer kunne leve også blant embetsmenn og borger:

Eksemplet som kan trekkes frem er fra oppløpet i 1813 og omhandler bonden Wrold Hovatten. Morten Kallevig hadde lagt merke til en person som var meget delaktig i oppløpet, men som han ikke visste hva het. Kallevig ble i etterkant av oppløpet vist listen over hovedmenn byfogdfullmektig Jæger og Kaptein Ole Foss hadde satt opp. Kallevig ble som alle andre bedt om å bekrefte denne listen utifra egne erfaringer og observasjoner. Han ble så fortalt av Jæger at personen han ikke visste hvem var, var denne Hovatten. Kallevig bekreftet så denne listen med forbehold. Da Wrold Hovatten ble avhørt, benektet han all befatning med oppløpet.²⁴⁵ Dette kan stemme. Wrold het ikke Hovatten lenger i 1813. Han hadde flyttet fra Hovatten nesten 20 år før – i 1794 – og bodde på Mykland gård i Mykland sogn, sannsynligvis hos sin kones søskenbarn, og omtales derfor også i andre kilder som Wrold Tellefsen Mykland.²⁴⁶ I ettertid kom det frem at personen som Jæger hadde anført på listen var en annen, og at han skrev opp Hovatten begrunnet ”hvilken han forsikrede var en Person som ikke maatte være ubenævnt, da han stedse havde vist Sig, som en af de værste blant Almuen af Froelands Sogn”.²⁴⁷

Wrold hadde da også en historie. Da han bodde på Hovatten var han med Froelandsbøndene og arresterte fogden Dahl under Lofthusreisinga. For dette ble han i 1799, sammen med 12 andre, dømt til ett års straffearbeid på Akershus Festning, hvilket han måtte sone seks uker og en dag av.²⁴⁸ I tillegg fikk Wrold bøter på over 100 rdlr. som han måtte betale, og samme år måtte han pantsette alt han eide; gården sin, klærne han gikk i og sengetøyet han sov i for å få råd til å betale disse bøkene. Han hadde tidligere satt seg i gjeld til justisråd Smith på Froelands Verk, og her var han skyldig både arbeid og daler. På toppen av alt hadde han - for å tjene litt til å

²⁴⁴ Johan Werner Oftedal, *Af Arendals Historie Aaret 1801* Separataftryk av Vestlandske Tidende ukjent år (ca. 1920)

²⁴⁵ Wrold Hovattens forklaring. Kommisjonsprotokollen. (Lokalia boks 54, AAA).

²⁴⁶ Bl.a i , Knut Mykland *Mykland – Ei bygd i Råbygdelaget – Gard, ætt, grend*, bind 1, Mykland Bygdeboknemd, Kristiansand 1967, s. 48.

²⁴⁷ Nicolay Jægers forklaring (9). Forhør 23-24. Juli 1813 (Lokalia boks 54, AAA).

²⁴⁸ Mykland 1967, s. 48.

betale all denne gjelda - i etterkant brent brennevin ulovlig for salg. Dette ble han tatt for og fikk nye bøter. Wrold fikk til slutt lov til å sone på vann og brød, og i tilsagnet skrev fogden at Wrold var en ”yderlig forgieldet og fattig mand, med stor familie og hustrue og 6 uforsørgede børn, der befrygtelig i denne dyre og høystbesværlige høst, vilde lide nød og mangel”.²⁴⁹ Wrold endte sine dager uten gård og grunn som fattigmann som dro fra gård til gård uten fast bosted. Wrold var altså kjent for sitt oppvigleri, og kunne, sett i lys av sin fortid og sin håpløse tilstand, spille rollen som syndebukk samtidig som han var et lett offer for myndighetene. Her går også en klar linje til Lofthusstriden. Wrold var født og oppvokst på Mykland og holdt Hovatten kun fra 1783-1794.²⁵⁰ Fordi Wrold ble omtalt som Wrold Hovatten må det jo ha vært i tiden før 1794, og da høyst sannsynlig fra Lofthusstriden Wrold var kjent for Arendalsborgerne; eller hadde Jæger og Hovatten vært i klammeri tidligere, slik at Jæger her fikk en anledning til å ta igjen?

Wrolds historie sluttet ikke her. I senere studier av oppløpet i Arendal har hans tilstedeværelse blitt brukt til å bevise sammenhengen mellom Lofthusreisinga og Arendalsoppløpet. Gustav Sætra nevner Wrold eksplisitt i sin artikkel i 1984 og det er nok Wrold som blir brukt som argument for påstanden i Historisk Tidsskrift-artikkelen fra 1998 ”I Arendal hadde de ledere som også hadde deltatt i Lofthusreisinga”.²⁵¹ Men Wrold var ikke med i 1813 og var følgelig ingen leder heller. Det deltok heller ikke andre ledere fra Lofthusreisinga i oppløpet i 1813.²⁵² Derimot viser dette at Lofthusreisinga lå friskt i minne til embetsmennene og borgerne som var involvert, i 1813.

4.7 OPPSUMMERING

Det hersker en del usikkerhet om det totale antall deltagere under oppløpet, men anslag gjort under forhørene kan tyde på at det er snakk om i underkant av fem hundre personer. I tillegg kommer embetsmenn og borgere. Allikevel ble kun ca. 120 personer avhørt, hvorav 78 bønder og husmenn. Den største delen av bøndene, de såkalte fjellbøndene, kom fra Åmli prestegjeld i dagens Åmli og Froland kommuner. Disse bøndene drev med skogbruk og fløtet tømmer på Nidaråvassdraget til Arendal, hvor de stod i handels- og kredittforhold med kjøpmennene. Mange av disse bøndene hadde gjort seg avhengige av ekstern korntilgang da mye av deres dyrkede arealer gikk til forproduksjon; høy til hestene.

²⁴⁹ Gjengitt i Mykland 1967, s. 50.

²⁵⁰ Mykland 1967, s. 48.

²⁵¹ Sætra 1998 s. 312.

²⁵² Sjekket opp mot Sætra 1996(3).

Undersøkelsen i dette kapittelet viser at de fleste av bøndene som ble avhørt i etterkant av oppløpet var bønder som kom fra bruk som i jordavgiftsmatrikkelen av 1802/03 var taksert til en verdi over gjennomsnittet og medianen blant hele bygdenes bruk. Altså kom bøndene under oppløpet fra det øvre økonomiske sjikt. Bortsett fra i Tovdal gjenfinnes dog ikke bøndene i det absolutte toppsjikt. Videre viser undersøkelsen av den sosiale posisjonen, at en del av oppløpsbøndene befant seg i sentrale organisasjonsroller og maktposisjoner lokalt. Bonden Tolv Hillestad skiller seg spesielt ut, men bønder som Børuf Tellefsen Haagedahl, Poul Evensen Askland, Jørgen Gollougsen Askland var alle engasjert i skolestyret og i andre lokale forvaltningsorganer som fattigkommisjoner og ligningskommisjoner.

Flere har prøvd å forklare bøndenes innpass i rikspolitikken og relativt sterke posisjon i den nye landsstyrelsen. Halvdan Koht har pekt på bygdearistokratiet som utviklet seg utover på 16-1700-tallet gjennom økonomisk ”ny-vokster”. Enkelte bønder dro økonomisk i fra og dannet et aristokrati som ledet an i kampen mot, og gikk i konfrontasjon med, øvrigheten.²⁵³ Knut Dørums fokus har vært på bøndenes organisasjonserfaring som de fikk da de utover på 1700-tallet ble invitert til å delta i lokal forvaltning, som deltagelse i fattig- og skolekommisjoner på sognenivå.²⁵⁴

Sammenlagt bekrefter funnene i dette kapitlet langt på vei begge tilnærmingmåtene. Bøndene fra Åmli som deltok i oppløpet i Arendal i 1813 var en del av det økonomiske toppsjikt, men kanskje ikke blant de aller mest formuende bøndene. Koht trekker frem lensmennene som eksempler på bygdearistokratene, men ingen lensmenn finnes igjen i forhørsmateriale. Det gjør derimot lensmennenes medhjelpere og medlemmer i lokale kommisjoner og utvalg, og gjennom dette får Dørums teorier medhold. Bøndene som gikk i konflikt i Arendal var bønder som på lokalt plan var vel ansette, og som deltok i lokal forvaltning. Flere av disse var representert ved sine sønner. I diskusjonen rundt hvordan man skal forstå politisk kultur har Karin Sennefelt fremhevet at opprør bør ses på som politikk.²⁵⁵ I en slik forståelse; kan man si at disse bøndene brukte muligheten som oppstod i Arendal, til gjennom masseoppbud å presse gjennom sin politikk?

For å besvare dette spørsmålet må man også se på hvilke erfaringer som fantes lokalt. Erfaringer trekkes også frem som en del av utviklingen av politisk kultur.²⁵⁶ Gjennomgangen av sammensetningen og forløpet av de tidligere urolighetene og oppløpssituasjonene i

²⁵³ Koht 1926, s. 209ff

²⁵⁴ Dørum 2010, s. 84.

²⁵⁵ Sennefelt 2001, s. 19.

²⁵⁶ Dørum 2006, s. 424.

området viser at aksjonene ligner på hverandre, og at bøndene og allmuen tidligere hadde tatt i bruk lignende metoder. Spesielt kornaksjonen i 1801 ligner oppløpet i 1813, ved at bøndene brukte både masseoppbud og trussel om å ta saken i egne hender som pressmiddel. I tillegg hadde aksjonene deltagere fra de samme områdene. Kittel Andersen Hurv fra Froland deltok sågar i begge hendelsene.

5. ARENDAL BYS REPRESENTANTER

I det forrige kapittelet fikk vi et innblikk i hvem bøndene var på deres egen hjemmebane. Før vi skal se på hvordan de organiserte seg under oppløpet, må vi ta en tur tilbake til Arendal og se på hvem bøndene møtte da de kom dit. I dette kapittelet skal jeg vurdere hvordan borgerne og embetsmennene kort tid etter oppløpet vurderte bøndenes handlinger og legitimiteten i deres krav. Tre uker etter oppløpet, den 23. og 24. juli 1813, ble det, på ordre fra stiftamtmanden i Kristiansand, holdt et forhør i Arendal rådhus. Under dette forhøret ble embetsmenn og borgere, i tillegg til to arbeidsmenn, som hadde vært tilstede under oppløpet, gitt anledning til å gi sin forklaring og vurdering av hendelsene.²⁵⁷ Dette forhøret foranlediget kommisjonsnedsettelsen og rettsaken.

5.1 BYEN

Arendal hadde et aktivt borgerskap. Med sine 138 medlemmer utgjorde byen det tredje største distriktet i Selskapet for Norges Vel, etter Christiania og København, ved skipinga av byens distriktskommisjon i 1810. Fire av fem medlemmer i styret var i 1812 borgere.²⁵⁸ Blant velhavende og engasjerte kjøpmenn og borgere fantes Dedekam-familien, som hadde gjort seg rike på tømmerhandel, og kjøpmenn som Morten Kallevig som levde godt på skipsfart og krigstid. ”Det Kallevigske Palé”, en empirebygning som fremdeles bemerker seg i Arendal, ble bygget akkurat under årene 1812-1815.²⁵⁹ Arendal hadde på den annen side en liten embetsmannsstand – byfogden var den eneste sivile embetsmann²⁶⁰ – og dette kan blant annet tilskrives at stiftsadministrasjonen satt i Kristiansand, og mange av distriktets embetsmenn fikk kontorer i stiftshovedstaden. En av utfordringene i embetsgjerningen til byfogd Niels Berg var å forholde seg til nettopp denne, og balansere hvilke avgjørelser han kunne ta på

²⁵⁷ Forhør 23–24. juli 1813 (Lokalia boks 54, AAA).

²⁵⁸ Jens Johan Hyvik, En nasjonal og lokal forening. Arendal Distriktskommisjon av Selskapet for Norges Vel (1810–17), *Heimen* 42, 2005. Komiteens medlemmer var verkseier Jacob Aall, kjøpmann Peter Herlofsen, kjøpmann Ole Jacob Ebbell, kjøpmann Niels Hald og distrikslege Alexander Chr. Møller (embetsmann).

²⁵⁹ Fridtjof Foss, *Arendal Byes Historie* (original 1889-1893) Arendal Historielag 1998, s. 343.

²⁶⁰ Mykland 1996, s. 39; Tank 1923, s. 296ff. Byfogdsfullmektig Jæger fungerte også som handelsbetjent, mens de andre embedene, som for eksempel magasinbestyrer, var besatt av kjøpmenn. En sogneprest må vel tillegges.

egen hånd, og hvilke avgjørelser han måtte vente på ordrer fra skiftende stiftamtmenn.²⁶¹ Den lave statlige tilstedeværelsen i byen kunne føre til at ting ble håndtert utenfor offisielle rammer og at man var nødt til å finne egne løsninger. Det var det som skjedde i forkant av oppløpet. Det var ikke innenfor mandatet verken til byfogden eller noen andre i Arendal å åpne det kongelige magasin. Borgerne hadde flere roller i bestyrelsen av byen, og borgersamlingen presset gjennom beslutningen uten å vente på de nødvendige tillatelser fra proviseringskommisjonen som satt i stiftshovedstaden.²⁶² Dette ble i ettertid av byfogden betegnet som en helt avgjørende beslutning. Det var ytterst viktig at det var borgerne og embetsmennene som tok avgjørelsen om å åpne magasinet, og ikke allmuen. Allmuen måtte ikke erfare at de ”ved at stole på sin Mængde” kunne presse gjennom beslutninger.²⁶³ Den problemstillingen hadde byfogden nemlig støtt på før.

5.2 BYFOGD BERGS FORKLARING

Byfogd Niels Berg har i ettertid blitt skissert som en dyktig og ”bondevennlig” byfogd, og hadde under tidligere sultperioder og nødssituasjoner jobbet for gode løsninger for allmuen.²⁶⁴ Det er spesielt håndteringen av situasjonen i 1801, hvor han etter påtrykk fra allmuen beslagla kornskip for utdeling til allmuen, som har sørget for å gi ham et slikt ærerikt ettermåle. Til sammenligning valgte byfogden i Risør, Otto Munthe Tobiesen, kun noen få uker senere samme våren *ikke* å imøtekomme en lignende anmodning fra allmuen i sitt distrikt, noe som førte til at allmuen selv bemektiget seg et engelsk kornskip som lå ved Dypvåg.²⁶⁵ Byfogd Berg hadde bekledd byfogdvervet siden 1786 og hadde også stått ved roret da Lofthusreisinga stormet i byen og i distriktet.

Under oppløpet i 1813 inntok byfogden en mellomrolle mellom kjøpmenn og bønder. Han førte hele tiden kontakt med bøndene og i følge bøndene var det først da Dedekam-ene brøt inn at situasjonen kom ut av kontroll. Etter eget utsagn, før avgjørelsen om kornutdelingen ble fattet, fant Berg bøndene så hissig og kravstore at de ikke ”ved fornuftaling fra min Side kan tilfredsstilles”.²⁶⁶ Et utsagn som kan tyde på at han under andre omstendigheter hadde et fortrolig forhold til allmuen. Flere ganger under hendelsene i Arendal henvendte bøndene seg

²⁶¹ Arendalittenes aversjon mot å bli styrt fra Kristiansand er selv i dag et etablert paradigme i det offentlige ordskifte på Agder, og en av de største hinderne for sammenslåing av de to agderfylkene.

²⁶² Se note 260.

²⁶³ Byfogd Bergs rapport. Kommisjonsprotokollen (Lokalia boks 53, AAA).

²⁶⁴ Foss 1998, s. 216f; Munch-Møller, 2010, s. 28.

²⁶⁵ Munch-Møller 2010, s. 23.

²⁶⁶ Utdrag fra møte i Arendal Byes Rådstues Protocol (Lokalia boks 54, AAA).

til byfogden. Først for å få ham til å utdele korn, men også da de ønsket noen til å tale sin sak overfor borgerne som stod for utdelingen. Undersøkelsskommisjonen fikk vite at byfogden flere ganger under oppløpet hadde blitt kontaktet av allmuen og hadde blitt med dem til komediehuset hvor utstedelsen av sedler foregikk, og kommisjonen ville vite om byfogden gjorde dette under press. Det er et perspektiv som ikke finnes i rapporten til byfogd Berg. Han forklarte bøndenes adferd som saklig i så henseende. Byfogden klarte også å overtale kjøpmennene til å øke porsjonene til bøndene som kom fra Råbyggelaget og hadde lang reiseveg hjem.

5.2.1 Grensesetting

Under oppløpet inntok altså Berg en meglerrolle. Han lot bøndene entre de indre gemakker ”paa Bytings Stuen hvor nogle Almues Folk havde faaet tilladelse til at opholde Sig, for at bringe Almuen Underretning om Resultatet af den da værende Forhandling”.²⁶⁷ Samarbeid hadde tidligere vist seg som en god strategi, og han sverget til den flere ganger. Da det stormet som mest under oppløpet innkalte han et par bønder fra hvert sogn til forhandlinger, slik at de kunne ”tilkiendegive hvad deres Andragne var”.²⁶⁸ Interessant er det også at byfogden forholdt seg til bestemte bønder som talsmenn og formenn. Blant disse finnes bønder som er nevnt tidligere i oppgaven, blant andre Tolv Hillestad. Som for å understreke poenget hadde han andre bønder han ikke ville prate med. Et eksempel finnes i Kallevigs forklaring: ”Aslak Evensen [sic] Bæraas ville ogsaa gaae ind, men Byfogden trykkede ham med haanden tilbage og sagde ’Dig vil jeg ikke tale med, Du burde heller gribes!’”.²⁶⁹ Her kan man si at byfogden distingverte et lederskap da han førte forhandlinger med bøndene.

Gjennom å holde forhandlinger med dem tillot byfogden bøndene en slags politisk rolle og beveget seg med det utenfor vedtatte rammer og regler. Dette kunne også være en måte å prøve å holde handlingene og oppgjøret i etterkant utenfor rettssystemet. Oppgjøret etter 1801-utdelingen, og ikke minst rettsoppgjøret etter Lofthusreisinga – Berg var byfogd også den gangen – hadde vært lange og vonde rettsprosesser, hvor heller ikke byfogden slapp unna kritikk. Men et sted gikk grensen, selv for byfogd Niels Berg. Inntil et visst punkt kunne han tillate uroligheter og press fra allmuen, og han forklarte selv til hvilket tidspunkt han følte at situasjonen kom ut av hans kontroll.

²⁶⁷ Peter Herlofsens forklaring (8). Forhør 23–24. Juli 1813 (Lokalia boks 54, AAA).

²⁶⁸ Peter Herlofsens forklaring (8). Forhør 23–24. Juli 1813 (Lokalia boks 54, AAA).

²⁶⁹ Morten Kallevigs forklaring (1). Forhør 23–24. Juli 1813 (Lokalia boks 54, AAA).

Da det ikke var Nød, men Vold og Forbrydelse, som nu fremdrev Almuen, betænkte jeg mig ikke et Øyeblik, Paa at anvende militair Magt.²⁷⁰

Han beskrev her ettermiddagen den 1. juli, da bøndene for tredje gang henvendte seg til ham, denne gang ”for at tvinge Borgerne til at give Frolands Sogns Almue en ligesaa stor Portion”.²⁷¹ Etter en kort konferanse med borgerne Kallevig og Westergaard sendte han bud om at alarmtrommene skulle lyde, og borgerne kledde seg i sine staselige borgeruniformer klare til å forsvare byen. Det er i dette øyeblikket dette ble en hendelse som avstedkom så vidt mye kildemateriale og som gjør det mulig for oss å granske den i ettertid. Da byfogden valgte å engasjere borgerkorpset og de militære, måtte han også ansvarliggjøre de som stod bak tumultene og opptøyene. Nå var det ikke lenger mulig å unndra bøndene ansvar. Byfogden mente bøndene hadde brutt fortroligheten de hadde blitt tilgodesett med. Berg valgte allikevel en tilforlatelig handlingsmåte. Han valgte å la de mistenkte formennene gå, for slik å la ting roe seg før han aksjonerte.

At Almuens Formænd ikke paa Stædet blev hektede fandt jeg meest svarende til Tingenes Tarv, for Øyeblikket, da Lovens Straf alltid Staar deraaben og man veed deres Opholds Stæd, de venter en Regnskabs Dag, og de vil vel heller ikke vente den forgiæves.²⁷²

I følge andre kilder var dette også etter anmodning fra Kaptein Seidelin, kommandøren over soldatene på kutterbriggeren.²⁷³ Byfogden og Seidelin fikk dog ikke helt medhold for denne tilbakeholdenheten, og de mistenkte ble kort tid etter aksjonen anholdt og sendt til Odderøens festning i Kristiansand.

Byfogdens egne tanker kommer til uttrykk i rapporten han skrev i etterkant, innunder her ligger også kopier av brev han sendte til stiftamtmanden, sorenskriverne i omegnen og til stattholderen under dagene oppløpet varte. Byfogden hadde forståelse for nøden som herjet, og unnskyldte til dels mange av handlingene til bøndene. Han viste empati med fortvilelsen, og forklarte stiftamtmanden og stattholderen implisitt at han ikke kunne la være å åpne magasinet så lenge det fantes korn og allmuen sultet. Byfogden hadde handlet i mot sentrale ordre og hadde også behov for å rettferdiggjøre egne handlinger.

²⁷⁰ Byfogd Bergs rapport. Kommisjonsprotokollen (Lokalia boks 53, AAA).

²⁷¹ Byfogd Bergs rapport. Kommisjonsprotokollen (Lokalia boks 53, AAA).

²⁷² Byfogd Bergs rapport. Kommisjonsprotokollen (Lokalia boks 53, AAA).

²⁷³ Sjøkaptein Seidelins forklaring. Kommisjonsprotokollen (Lokalia boks 54, AAA).

5.3 BYFOGDFULLMEKTIG NICOLAY JÆGERS FORKLARING

Byfogdens fullmektige Jæger, for øvrig bestefar til den mer kjente Christianiabohemen Hans Jæger,²⁷⁴ trådte frem som en sentral aktør, ikke bare i selve hendelsene i Arendal, men også gjennom rettsprosessen i ettertid. Jæger var Premierløytnant i borgervæpningen og den som ivret sterkest etter å sette inn militær kommando imot bøndene, både under hastemøte i Rådstuen og ved de avgjørende forhandlingene ved Komediehuset da borgerne, mot Jægers vilje, falt ned på å ettergi bøndenes krav om større porsjoner. Da byfogden fattet avgjørelsen om å involvere de militære, tok Jæger i mot rekvisisjonen og var budbringeren som løp fra kommando til kommando for å be bataljonene gjøre seg klare.

Ill. 3 Nicolay Jæger(1780 – 1846) (Foss 1998)

Byfogdsfullmektigen stod også i spissen for borgerkorpset når de innbrakte de fem bøndene ved Rolfsens brygge. Som byfogdsfullmektig og juristutdannet visste Jæger godt at det var viktig å sikre seg noen formenn som kunne straffeforfølges, og skrev ned disse.²⁷⁵ Jæger fikk dermed fem som kunne stå som skyldige og skrev dem ned ”skjøndt der var vel en del flere, men disse kunde han ikke opdage blant Mængden”.²⁷⁶ At Jæger allerede på dette tidspunkt pekte ut fem som han mente kunne stå som skyldige, påvirket saksgangen, og det var en viktig forutsetning for kommisjonsarbeidet. Mer om dette i kapittel 7, i det videre skal jeg se på Jægers forklaring.

Jægers forklaring var blant de minst bondevennlige forklaringene. Han beskrev bøndenes adferd som rå og brutal, og i hans vitnesbyrd var det få hentydninger til at bøndenes handlinger kunne legitimeres på noen måte. Dette gjaldt verken sammenstimlingen, eller voldshandlingene. Han la vekt på at under møtet i rådstuen hadde han hørt allmuen ”storme udenfor med vildskab”, og han tillot bøndene ”Udladelser, som at slaae Borgerne i hiel, hvis de ikke fik saa store Portioner som de forlangte”. Han måtte også medgi – nesten litt skuffet – at da de militære ankom stedet var kampene over ”uagtet Almuen gjorde nogle Forsøg derpaa, ikke havde ret Mod til at fatte Sig til Modværge.” Ufrivillig motsa Jæger her akkurat det han

²⁷⁴ Olaf Jæger, *Stamtavle over familierne Jæger* Familiemanuskript, Wærø, Bergen 1917.

²⁷⁵ Nicolay Jæger ble uteksaminert ved Københavns Universitet i januar 1803 med ”juridisk eksamen for ustuderede”. Jæger overtok byfogdvervet etter sin svigerfar – han var som seg hør og bør gift med byfogdens datter – i 1816, et verv han innehadde til 1846. kilde: Norsk biografisk Leksikon, (www.snl.no/nbl_biografi/Nicolai_henrich_Jæger. Lest: 15.02.2011); Jæger 1917.

²⁷⁶ Nicolay Jægers forklaring (9). Forhør 23–24. Juli 1813 (Lokalia boks 54, AAA).

prøvde å bevise, nemlig at allmuen ”alene stolede på Deres talrige Skare”, og at det hersket en ”allminnelig opprørskhet blant bøndene”. Jæger gav også etterforskningsarbeidet velvillig hjelp i spørsmålet om oppløpet på noen måte var planlagt av bøndene. Han hadde under omstendighetene ”hørt, at det var sendt en Flok Almue til hver Bye, nemlig een til Christianssand og een dertil og flere saadanne Ting, som viser at Opløbet var aftalt blant Almuen, førend den strømmede ned til Byen”.²⁷⁷ Mange av forhørsspørsmålene bøndene fikk var basert på og omhandlet hvorvidt det fantes en plan blant bøndene i hele Kristiansand Stiftamt om å bestorme byene Kristiansand, Arendal og Risør samtidig. Dette ble benektet av alle bøndene. Planen ble ikke nevnt i andre forklaringer, verken av embetsmenn eller borgere, og virker lite sannsynlig. Denne påstanden ble allikevel førende for behandlingen av saken helt opp til overkriminalretten. Knut Mykland tar sågar utgangspunkt i denne påstanden når han vurderer hvorvidt dette oppløpet var planlagt, og slik påvirker Jægers forklaring fortsatt oppfatningen av oppløpet helt frem til i dag.²⁷⁸

5.4 KJØPMANN MORTEN KALLEVIGS FORKLARING

Kjøpmann Morten Kallevig var den første som ble forhørt under seansen i rådhuset tre uker etter oppløpet, og hans forklaring står først i forhørsprotokollen.²⁷⁹ Han gav sin grundige gjennomgang av hendelsesforløpet. Kallevigs forklaring bærer preg av sindighet og nøkternhet. Bøndenes handlinger blir beskrevet uten bruk av svulstig språk og bebreidelser, som kjennetegner en del av de andre borgernes forklaringer. Kallevig forsøker heller ikke å unnskyldes eller forklare bøndenes handlinger, slik byfogden til dels gjør. Kallevig var ikke involvert i volds-handlingene og hadde derfor ikke noe behov for å legitimere egen eller andres opptreden.

Ill 4 Morten Kallevig (1778–1827)

(Foss 1998)

Resten av borgerne ble senere under forhørene bedt om å bekrefte Kallevigs forklaring, samt gi egne tillegg. Denne fremgangsmåten førte til at forklaringene under dette forhøret fikk et noe ensartet preg. Ingen av de forhørte opponerte mot Kallevigs forklaring, og det ble heller ikke introdusert flere antatte gjerningsmenn enn dem Kallevig flittig hadde utpekt i harmoni med listen Jæger hadde skrevet ned under oppløpet over bønder som senere ble innbrakt til

²⁷⁷ Nicolay Jægers forklaring (9). Forhør 23–24. Juli 1813 (Lokalia boks 54, AAA). (alle sitat i avsnittet).

²⁷⁸ Mykland 1996, s. 33f.

²⁷⁹ Morten Kallevigs forklaring (1). Forhør 23–24. Juli 1813 (Lokalia boks 54, AAA).

Odderøens festning. Det var ikke bare i retten Kallevigs forklaring fikk stå sterkt. Den har også vært en av hovedkildene i senere bearbeidelser av oppløpet. Roar Tank brukte Kallevigs forklaring som eneste kilde i sin gjengivelse i sitt bidrag til "Arendal fra fortid til nutid",²⁸⁰ og hendingsforløpet gjenkjennes også i Sætras og Myklands artikler. Kallevigs forklaring oppsummerer mange av borgernes forklaringsmodeller.

5.5 BRØDRENE DEDEKAMS FORKLARINGER OG HANDLINGER

Borgerne la allikevel noe forskjellig vekt på enkelte hendelser. De tre brødrene Dedekam var direkte involvert i oppløpet, og mottok etter eget utsagn "megen Mishandling"²⁸¹ av bøndene. Brødrene var ikke anklaget for noen ting, men allikevel bærer forklaringene deres preg av at de ønsket å renvaske seg. Likesom bøndene er opptatt av at Dedekam-ene startet voldshandlingene, er Dedekam-brødrene raske til å understreke at det var bøndene som var opphav til urolighetene. Dessuten var de opptatt av hvilke andre forhold bøndene hadde gjort seg skyldig i, som for eksempel at Bæraas hadde prøvd å tiltvinge seg brennevin hos Madame Andersen før oppløpet. Det kan virke som om de hadde et behov for å rettferdiggjøre at de måtte kle seg i borgervæpningens uniform. Disse beskyldningene hadde også et moralistisk preg, noe som går igjen i mange av borgernes forklaringer. Borgerne var opptatt av at de selv hadde utført sin plikt, nemlig skaffe til veie kornforsyninger, og de stemplet bøndenes anklager for grunnløse, og fremgangsmåten som urettmessig. De gir ikke uttrykk for, som embetsmennene, formildende omstendigheter, som at det var hungersnød.

Ill. 5 Anders Dedekam (1771- 1843)

(Foss 1998)

I forklaringene florerer også adjektiver og adverb, som da Anders Dedekam forklarte at han ble "paa den *Voldsomste* Maade slaaet, stødt, spendt og træd på", under "ualmindelig Raab af Almuen" [mine fremhevninger].²⁸² Det kan virke som de hadde behov for å understreke at de hadde blitt utsatt for voldshandlinger. I følge distriktslege Alexander Møllers attest, ble brødrene i hvert fall ikke utsatt for varige mén. I en attest han skrev etter oppløpet stod det at de var påført følgende skade;

²⁸⁰ Tank 1923, s. 386–390.

²⁸¹ Anders Dedekams forklaring (2). Forhør 23–24. Juli 1813 (Lokalia boks 54, AAA).

²⁸² Anders Dedekams forklaring (2). Forhør 23–24. Juli 1813 (Lokalia boks 54, AAA).

Blodutrædelse under huden og dennes Ophovning, samt forkrasning paa hovedet, i Ansigtet og forskellige andre Stæder af legemet, da ved udvortes forfordelende Midlers Brug lod sig fuldkommen heelbrede i en Tid af to til tre Uger, uden at efterlade noget Legemsarr, eller Lyte; ligesom de ej heller andlediget uten nogen Feber; eller Sengeliggende.²⁸³

Dedekam-ene og en god del av borgerne beskrev i forklaringene en frykt for hva som kunne ha skjedd dersom de ikke hadde tatt affære, mundert seg og latt alarmen gå. De fleste kildene peker på at det ikke var så store voldshandlinger, og da kan man jo spørre seg om hva det var Dedekam-ene fryktet? Et rimelig svar på det spørsmålet er at de hadde sett hva bøndene hadde vært i stand til å få til tidligere. Aksjoner som Lofthusreisinga, og kornaksjonen i 1801, lå nok bevart på netthinna til borgerne. Helt siden byens grunnleggelse i 1723 hadde det vært sammenstøt mellom bønder og borgere. Kan dette være et tegn på at borgerne fryktet bøndenes presstaktikk? I så fall kan det tenkes at dette var en taktikk som var basert på bøndenes tidligere erfaringer. Det var lite annen ordensmakt i Arendal, og masseoppbud kunne være et godt virkemiddel for å presse gjennom politikk.

5.6 DE MILITÆRES BESKRIVELSER

For Arendal var en by med lavt militært nærvær. I tillegg til den lave statlige tilstedeværelsen, lå byen også militært i den strategiske skyggen til Kristiansand. Arendals militære besto av borgervæpningen og jægerkorpset, i tillegg lå det på den aktuelle tiden, tre brigger til kai i Arendal; Lolland, Samsøe og Kiel med hvert sitt trenete soldatmannskap.²⁸⁴ Borgervæpningen (det borgerlige jægerkorps) besto av en del av borgerne som hadde uniformer og våpen, men med varierende militær trening, og hadde som oppgave å forsvare byen, og opptre som ordensvern.²⁸⁵ Jægerkorpset besto av lokale bondesoldater, gutter og menn under verneplikt under Kaptein Kuurs kommando. Jægerkorpset lå ved det kildene omtalte som ”batteriet”, hvilket Arendal var forsynt med to av.²⁸⁶ Byfogd Berg benyttet etterspillet etter oppløpet til å be om større militær tilstedeværelse. I sin rapport reiste han et ønske om at byens jægerkorps måtte ”blive ombyttet med et Compagnie fra Østlandet, helst gevorbne, hvis Soldater ikke staar, som disse, i nær Slægtskab og Forbund med Almuen”.²⁸⁷ Her pekte Berg på et problem. Jægerkorpset under Kaptein Kuurs ledelse kom fort til stedet, men klarte ikke å oppta den autoritet som han ønsket fordi da allmuen blant ”de faa soldater allene fandt deres Gaarder og

²⁸³ Legeattest fra Alexander Møller 2de Juli 1814 (Lokalia boks 53, AAA).

²⁸⁴ Briggene hadde året i forveien utkjempet kamper mot engelskmennene i forbindelse med senkingen av ”Najaden”. Kilde: Forskjelligt om Arendal under syvårskrigen 1807-1814 (Lokalia boks 14, AAA).

²⁸⁵ Norsk Historisk Leksikon, s. 59.

²⁸⁶ Foss 1998, s. 244.

²⁸⁷ Byfogd Bergs rapport. Kommisjonsprotokollen (Lokalia boks 53, AAA).

Familier viste de ingen Frygt for disse”.²⁸⁸ Denne dynamikken var en utfordring for både de militære og embetsmennene. Statsstyrelsen var avhengig av motiverte soldater, og ikke minst avhengig av velvilje fra bøndene som utstyrte og sendte vernepliktige til garnisonene. I alle tilfeller måtte de være veldig forsiktige med å bruke soldaten mot sine egne. Derfor stod nok Arendal og borgerne i en enda mer sårbar situasjon da det kom under press fra bøndene. Og bøndene visste å utnytte dette maktforholdet. Tolv Hillestad viste at bøndene var fullt klar over hvilken rolle soldatene spilte og forklarte at de under oppløpet først gikk til kjøpmennene etter korn og ikke ”til Kongens Magasin, hvorfor de vægrede Sig, da de hadde hørt der var lidet, og Kongen hadde mange Krigsfolk at forsyne”.²⁸⁹ Denne bevisstheten kan ha påvirket dynamikken mellom gruppene og kan ha gjort at byfogden, som representant for myndighetene, i større grad måtte imøtekomme krav fra bøndene.

Forhørene av de militære avstedkom en del oppklarende og interessante bemerkninger. De militære spilte en helt annen rolle enn både bøndene og embetsmennene og ble ikke involvert i hendelsene før under selve oppløpet og kunne gi andre vurderinger av hendelsene. De militære handlet også kun etter ordre fra byfogden, og hadde ikke så stort behov for å legitimere seg etter oppløpet, slik alle de andre gruppene kunne synes å ha. Seidelin var sjøløytnant og kommandant over soldatene som lå til kai i Arendal. Da han ankom stedet var det etter hans anslag kun et halvt hundre menn igjen utenfor hos byfogden. Han så det ikke hensiktsmessig å anholde noen personer, og satte heller sine styrker til å patruljere hvis ”hensigt var at bringe Orden tilveje mellom Borger og Bønder”. Bøndene hadde ”ved Allarmskuddets Løsning, for en deel flygtede af Byen”, mens de som var igjen ”ikke yttrede nogen Tummult”.²⁹⁰ Seidelin fant ingen bønder med våpen eller verge og uttrykte heller undring over at han og hans tropper ble tilkalt. Kaptein Kuur, jægerkorpset kommandør, kommer med en likeens betraktning:

Efter disse omstendighederne skjønnede ikke Comparenten [Kuur] det var nødvendigt at anvende nogen Magt fra de Militaires Side, hvorfor han blev staaende med sin Kommando, uden at foretage videre, men han have hørt at, uden at selv have erfaret det, at de borgelige Jægere skal have; aget efter nogle af Almuen, ved hvilken Leilighed nogle Almuesmænd skal være kommen til Skade.²⁹¹

Kaptein Seidelin var heller ikke så imponert over Dedekam-enes fremferd. Da den ene av brødrene hadde tvunget seg frem og forlangt en av bøndene arrestert, forklarte Seidelin at ”Dedekam viste sig meget hidsig, og efter Comparentens [Seidelins] Formæning usindig”.²⁹²

²⁸⁸ Byfogd Bergs rapport. Kommisjonsprotokollen (Lokalia boks 53, AAA).

²⁸⁹ Tolv Gundersen Hillestads forklaring. Forhørene i Østre Råbyggelaget (Lokalia boks 54, AAA).

²⁹⁰ Sjøkaptein Seidelins forklaring. Kommisjonsprotokollen (Lokalia boks 54, AAA).

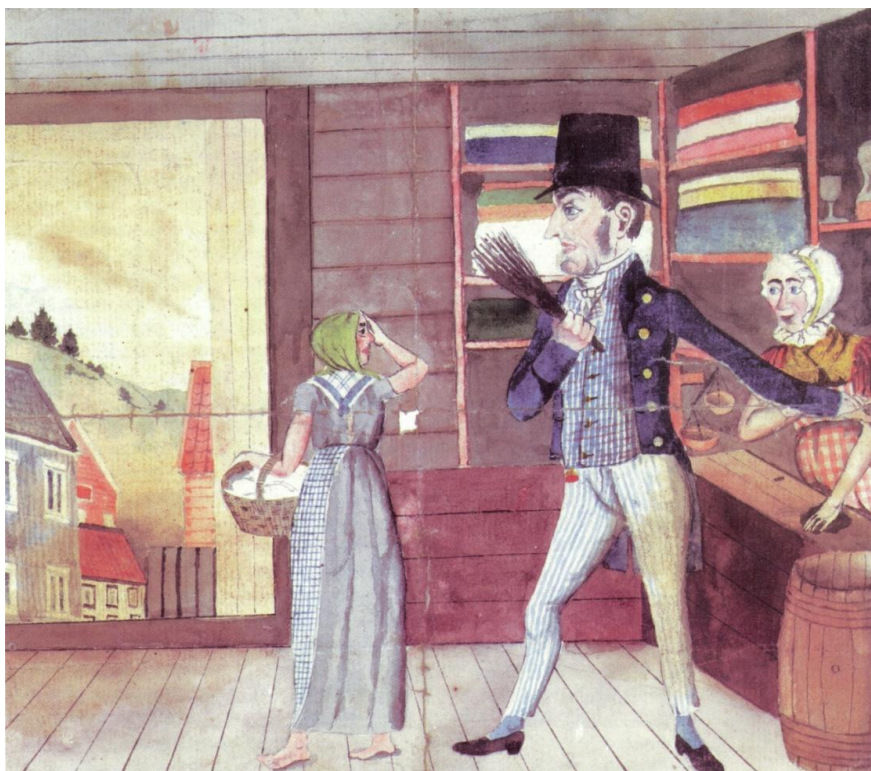
²⁹¹ Kaptein Kuurs rapport. Kopi vedlagt Forhør 23–24. Juli 1813 (Lokalia boks 54, AAA).

²⁹² Sjøkaptein Seidelins forklaring. Kommisjonsprotokollen (Lokalia boks 54, AAA).

5.7 OPPSUMMERING

Byfogden Berg var kjent som en bondevennlig byfogd, og hadde også fokus på den tunge hungersnøden som herjet i området da han skulle vitne om bøndenes handlinger. Han mente at sammenstimlingen lett kunne forklares i hungersnøden som rådet, men han var allikevel klar på at da aksjon gikk fra å være "nød til vold" mistet den også sin legitimitet og byfogden måtte ty til militære krefter for å håndheve ro og orden. Byfogden forholdt seg også før og under oppløpet til et lederskap, mens han hadde andre han ikke ville føre forhandlinger med. Dedekam-ene nevner likeens Even Olsen Oland og Tolv Hillestad eksplisitt i sine vitneavhør, og slik fremstod disse i viktige roller.

Borgernes forklaringer bar mer preg av moralistiske beskyldninger overfor bøndene. Borgerne mente bøndenes krav og handlinger ikke hadde legitimitet, da de selv hadde jobbet for å skaffe dem korn. Borgerne hadde også potensielt opptrådt utilbørlig, og forklaringen deres bar preg av et behov for å rettferdiggjøre egne handlinger. Borgerne fryktet en reaksjon som ikke kom, og det at bøndene selv – eller i hvert fall et distingvert lederskap – avblåste handlingene, kan tyde på at bøndene klarte å balansere maktbruken under oppløpet. De militære vektla i likhet med bøndene at oppløpet ikke virket så alvorlig og utviste undring over at de i det hele tatt ble tilkalt. Grunnen til dette kan selvfølgelig være at de militære kom til stedet etter at voldshandlingene hadde blitt avblåst av bøndene selv.

Ill. 6 "Prospækt af en
købmand som slaar en Pige
mæd Riis" Motiv fra Stranden
i Arendal, ukjent kunstner
(Foss 1998)

6. ORGANISERING OG LEGITIMERING

Spørsmålet om hvem bøndene som deltok i oppløpet var, kan besvares på flere måter. I kapittel 4 så jeg på den sosiale stillingen og den økonomiske bakgrunnen til bøndene, men svaret på spørsmålet ligger også i hvordan aktørene vurderte seg selv og sine handlinger. I dette kapitlet skal jeg først vise hvordan bøndene organiserte seg. Videre skal jeg drøfte hvordan bøndene fremstilte seg selv, og hvordan de legitimerte sine handlinger gjennom forklaringene de gav i rettsforhørene. Til slutt skal jeg vurdere hvordan samfunnsgruppene forholdt seg til hverandre før, under og etter oppløpet. De fleste av beskrivelsene fra oppløpet er produsert i etterkant, dette gjelder forhørene, rapporter og en del brevkorrespondanser. Referatet fra borgermøtet som besluttet magasinåpning er den eneste kilden som ble utferdiget mens hendelsene stod på, mens det finnes noen brev som ble sendt i forkant fra byfogd Berg til Stattholderen og Provideringskommisjonen. Brevet fra bonden Torjus Olsen Østenaæ, og de dømte bøndenes supplikk om benådning, er de eneste kildene som ble skrevet av bøndene selv.

6.1 METODISKE UTFORDRINGER VED BEHANDLING AV KOMMISJONSARBEIDET

Rettskilder er blant de nærmeste kildene man har til bøndenes og allmuens tankemåte og rettsoppfatning på 1700-tallet, og kan være et unikt innblikk i bøndenes tanker om seg selv og sin posisjon i samfunnet. Rettsaken etter oppløpet i Arendal i 1813 avstedkom et omfangsrikt kildemateriale som gir anledning til å studere hvordan bøndene vurderte seg og sine handlinger. I det følgende skal jeg, ved bruk av forklaringene, rekapitulere hvordan bøndene organiserte seg og hvordan de legitimerte handlingene sine. Det er knyttet noen utfordringer til å benytte kildematerialet på denne måten.

Forhørene ble gjennomført og nedskrevet i den hensikt å bli brukt som bevis i en rettssak. I første omgang ble historien skapt og formet av bøndene og tiden mellom hendelsene og forløpet, deretter ble den formet gjennom skriften og språket til embetsmennene som skrev ned bøndenes vitnesbyrd. Natalie Zemon Davis viser i *Fiction in the archives* hvordan

supplikker om benådning av dødsdommer og remisjonskrifter i Frankrike kunne være rene fantasihistorier som ble skapt til å passe inn i et mønster myndighetene var i stand til å benåde etter i henhold til lov og moral.²⁹³ Gjennom bruk av kjente handlingsmønstre, settinger og symboler ble historien om hendelsene skapt. På samme måte ble supplikkene fra Norge også ofte nedskrevet av embetsmenn og formet gjennom deres språklige koder og avsløpning. Embetsmennene som nedtegnet bøndenes vitnesbyrd, hadde nok også et annet språk enn bøndene, og dette formet bøndenes forklaringer slik de fremstår. Aslak Halvorsen Bæraas' setning, "Allmuen yttrede at de helst ønskede, blot at erholde Korn, hvilket da blev dem tilstaaet",²⁹⁴ ville nok sett annerledes ut om han selv med sitt språk hadde utformet den.

Under forhørene stod bøndene i en posisjon som gjorde at påvirkningsmulighetene var små og det var hensiktsmessig å gi myndighetene så lite informasjon som mulig. En av taktikkene til bøndene under slike forhør og ellers i møte med myndigheter har blitt gjenkjent som å spille dum eller uvitende.²⁹⁵ Denne lukketheten fører til at kildemateriale til tider ikke gir informasjon om annet enn vold og oppløp. Dette var straffbare forhold, og derfor var det også disse hendelsene som var de viktigste for rettsvesenet. Derfor blir også beskrivelsene av oppløpet og ettertidens behandling opptatt av nettopp dette.

Strategien til bøndene kan synes å ha vært å svare at de opptrådte "alle som een mann"²⁹⁶ i den forstand at de selv bare var en av en mengde, men ikke på en sann måte at oppløpet var planlagt eller at de var del av en større aksjon. Gjennom spørsmålsformene og forhørsmetoden ble de også gitt muligheten til å gjennomføre nettopp denne strategien. Spørsmålene ble lagt opp med ja/nei-form og veldig få bønder fikk oppfølgingsspørsmål. Forhørene av bøndene ble holdt i slutten av oktober 1813, og bøndene hadde hatt god tid til å snakke sammen og til å skape en felles forståelse av hva som hadde hendt. Denne felles forståelsen kunne både bli skapt som en bevisst strategi, men også gjennom at slike hendelser ble fortalt ved hjelp av faste, kjente mønstre. I Johannes Skars *Gamalt or Sætesdal* finnes likeledes en traktering av oppløpet i Kristiansand som foregikk samme år som oppløpet i Arendal. Her står sulten og nøden sentralt i legitimeringa av bøndenes handlinger. Bøndene ble beskrevet som heltedige, mens amtmannen fikk gjennomgå som hjerterå. Amtmannen skal formodentlig ha oppfordret bøndene til å dra hjem og spise sine barn om de var sultne.²⁹⁷ Gjennom slike

²⁹³ Natalie Zemon Davies, *Fiction in the archives pardon tales and their tellers in sixteenth-century France* Polity Press, Cambridge 1987.

²⁹⁴ Aslak Halvorsen Bæraas forklaring. Kommissjonsprotokollen (Lokalia boks 53, AAA).

²⁹⁵ Dørum 2006; Slettebø 2007.

²⁹⁶ Dette er stort sett myndighetenes språkbruk.

²⁹⁷ Johannes Skar, *Gamalt or Sætesdal*, Samla utgåve band 1, Lokalhistorisk forlag, Espå 1997, s. 349–350.

fortellinger oppstod en felles forståelse av hvordan legitimiteten og handlingene skulle forstås.

Bøndene visste også godt hvem som var arrestert og i den grad noen gjerningsmenn ble nevnt gjennom avhørene dukket det ikke opp andre navn enn de som allerede satt i arresten i Kristiansand. I tråd med James Scotts ”transcript”-teori (se s. 12) kan man si at det underlå en (skinn)konsensus om at oppløpet måtte få konsekvenser og rettsaken ble dermed en måte å opprettholde spillereglene, maktbalansen og samfunnskontrakten på.

Disse innvendingene betyr allikevel ikke at det ikke ligger mye verdifull informasjon i bøndenes forklaringer. Bøndene vektla mange av de samme argumentene, og skildringene av hendelsesforløpet fremstår enhetlig og konsistent. Bøndenes hovedmotiv var å legitimere sine handlinger, og svarene de gav grunner seg uansett på deres egen erfaringshorisont og virkelighetsoppfattelse.

6.2 MOBILISERING GJENNOM ORGANISERING

Knut Mykland skriver i sin artikkel fra 1996 om avhørene at det finnes omtrent like mange historier som det fantes avhørte bønder.²⁹⁸ Det stemmer ikke helt overens med mitt inntrykk. Omtrent alle bøndene i det materiale jeg har undersøkt svarte at de den angjeldende dag *helt tilfeldig* befant seg i Arendal mer eller mindre for å se om det var noe korn å få tak i, og hvor de møtte en mengde bønder. Enten støtte de på mengden ved komediehuset, hvor rekvireringen av utdelingssedler skjedde, eller utenfor hos byfogd Niels Berg. De uttrykte seg også samstemmige med hvordan de forholdt seg før, under og etter oppløpet. De fleste bøndene fortalte noe i nærheten av ”at de var uskyldig kommen som Tilskuer iblant Mængden”²⁹⁹ og at de stod så langt bak at de verken hørte eller så noe til voldshandlingene som utspant seg. Etter konkrete spørsmål uttalte noen bønder seg om hvem som kunne tenkes å ha stått bak voldsomhetene. Alle disse pekte ut, om enn noe unnvikende, Even og Aslak Bæraas som gjerningsmenn. Av de andre bøndene som også ble pekt ut som gjerningsmenn, fantes kun bønder som satt i arresten i Kristiansand. Denne konsensusen kjennetegnet bøndenes forklaringer om hendelsesforløpet. I spørsmålet om skyld var ikke den interne justisen så sterk og forklaringene sprikte mer, men det kommer jeg tilbake til senere i kapittelet. Foreløpig viser denne samkjøringen av vitnesbyrdene en viss organisasjonsevne, men hvordan organiserte bøndene seg før og under oppløpet?

²⁹⁸ Mykland 1996, s. 33.

²⁹⁹ Sveinung Aanonsen Omdahls forklaring. Forhørene i Østre Råbyggelaget (Lokalia boks 54, AAA).

6.2.1 Før oppløpet – Plan og rykter

Forordningen av 5. juli 1765 gav lovhjemmel til å sanksjonere dersom oppløpet hadde vært planlagt, og undersøkelseskommisjonen lette derfor med lys og lykter etter indisier på; om oppløpet var en planlagt aksjon, om det i forkant hadde vært et møte eller avtale mellom bøndene, om det hadde gått rundt budstikke og om oppløpet hadde noen formenn. Rettsaker etter tidligere uroligheter i Arendalsområdet hadde også hatt slike formål og det kan virke sannsynlig at bøndene under forhørene hadde en interesse av å dølge antydninger til at oppløpet var planlagt. Derfor ble det gitt lite informasjon om forutgående avtale og samling fra bøndenes side, de hevdet derimot, som nevnt, at de møttes helt tilfeldig i Arendal. Når man leser bøndenes vitnesbyrd skinner det allikevel gjennom på enkelte steder at aksjonen kan ha vært – om ikke planlagt – så i hvert fall, initiert i forkant. På spørsmål om hvorfor han hadde reist til Arendal forklarte bonden Ole Rosef at han

i avfigte Sommer, da han var reist nødlidende for korn, og han havde hørt, at mange fra flere Sogne, havde bestemt Sig til Arendahl for at forsynes dermed, reiste han ogsaa i samme hensigt af frygt for at intet siden skulde blive at have.³⁰⁰

Han sa vel således for å unnskyldte seg litt – han måtte dra ellers kunne det bli tomt – og på et mer direkte spørsmål om oppløpet var planlagt benektet han kategorisk at det forelå en plan.³⁰¹ Sognepresten i Vestre Moland, Grøgaard, som under de to første tingsvitnene hadde vært på Eidsvoll for å delta under riksforsamlingen, gjorde kommisjonen og rettsinstansene oppmerksomme på at han i det aktuelle tidsrom hadde hørt at det hadde gått rundt en budstikke i området. Derfor hadde han forbudt sine tjenestefolk å reise til Arendal. Han hadde også bedt dem gå med beskjed til naboer og advare dem mot å dra.³⁰² Tjenestemennene til Grøgaard ble avhørt og kunne bekrefte dette under to særlig oppnevnte tingsvitner, i juli og august 1814. Et par snakkesalige allmuesmenn fra Vestre Moland kunne også under det samme møtet bekrefte at det hadde gått beskjed fra dør til dør om at det var korn å få i Arendal, og at man måtte ta turen dagen etter.³⁰³ Grøgaard er dog den eneste som eksplisitt nevner budstikke som kommunikasjonsmiddelet. Han nevnte også selv i sitt notat at han senere hadde hørt at det kun var muntlig beskjed som var gått rundt, og kommisjonen betvilte budstikkepåstanden i kommisjonsdommen.³⁰⁴ Vestre Moland sogn lå i nærheten av det som i dag er Lillesand, altså langt fra Åmli og bygdene hvor de fleste av de forhørte kom fra. Knut

³⁰⁰ Ole Rosefs forklaring. Forhørene i Østre Råbyggelaget (Lokalia boks 54, AAA).

³⁰¹ Ole Rosefs forklaring. Forhørene i Østre Råbyggelaget (Lokalia boks 54, AAA).

³⁰² Grøgaards notat av 10. juni 1814 (Lokalia boks 54, AAA).

³⁰³ 11. juli-forhøret 1814 (Lokalia boks 54, AAA).

³⁰⁴ Kommisjonsdommen (Lokalia boks 52, AAA).

Mykland har gjort et poeng ut av at dersom det stemmer, at aksjonen var planlagt fra Hillestad i Tovdal, via Rosef i Mykland, til prestegården i Vestre Moland, så gir dette et veldig stort nedslagsfelt og beviser en grad av organisasjonstalent blant bøndene og allmuen.³⁰⁵

Allikevel, det finnes flere grunner til å trekke i tvil at oppløpet som sådan var planlagt og organisert.³⁰⁶ De overstående eksempler på «forsnakkelser» kan tyde på at folk riktignok hadde pratet sammen om å dra til Arendal, noe som ikke er urimelig. Som Torjus Olsen Østenaas allerede har blitt sitert på var det vanlig å reise flere sammen til byen og at det var ”Skik og Brug at der man boer eller de andre, naar flere var til Byen fra et Bøygdelaug, (...) [måtte] blive til Selskabet ere færdige”.³⁰⁷ Men selv om man organiserte en felles reise til byen, betydde ikke dette at man nødvendigvis planla opptøyer og voldsomheter. Det hadde vært kornutdelinger hele våren, og kjøpmennene og embetsmennene gikk også stadig og ventet på ladninger av korn til byen. I ukene før oppløpet er det registrert liten aktivitet i Arendal Tollkammer, og det er lite som tyder på at det faktisk var korn å få tak i.³⁰⁸ Det eneste som hadde kommet var de 400 vågene tørrfisk sluppen ”Speculationen” hadde bragt med seg.³⁰⁹ Derfor var det ikke unaturlig at det hopet seg opp mange bønder og allmuesmenn som hadde søkt til byen i håp om å få forsyninger til seg og sine.

Mange av bøndene fra Froland, som hadde kort vei til byen fortalte at de kom til byen først torsdag den 1. juli, altså dag to av utdelingen, da de hadde hørt at magasinet var åpnet. I et samfunn hvor ryktene gikk fort, er det ikke vanskelig å se for seg at beretningene om kornutdelingen tidligere på dagen spredte seg som ild i tørt gress om kvelden den 30. juni. Med det store kornbehovet som fantes i distriktet var det forståelig at en nyhet om åpning av magasinet kunne få mange til å ta turen i fall ryktene var sanne. Det kan ha vært slike rykter presten Grøgaard hadde fått farten av.

6.2.2 Mobilisering

Om så bøndene hadde planlagt å reise til Arendal i felleskap, betyr det automatisk at de planla å ta i bruk maktmidler? Det virker åpenbart at det skjedde en utvikling av bøndenes mål og midlene de var villig til å ta i bruk i løpet av dagene opp mot den 1. juli 1813. Nye bønder og allmuesfolk kom til, og bøndenes krav og påstander ble flere og sterkere. I denne tilspissede

³⁰⁵ Mykland 1996, s. 36.

³⁰⁶ Mykland 1996, s. 36.

³⁰⁷ Torjus Olsen Østenaas forklaring. Forhørene i Østre Råbyggelaget (Lokalia boks 54, AAA).

³⁰⁸ Meldinger om korninnførsel 01.11.1812–31.12.1813, pakke 1673 (Stiftamtmanden i Kristiansand, SAK).

³⁰⁹ Innrapportering til Provideringskommisjonen 29. juni 1813. Kopibok, Sak 1174 (Provideringskommisjonen 1811–1814, RA).

situasjonen som hadde oppstått kan man si at det hadde åpnet seg et rom for at uventede ting kunne skje, men denne muligheten er ikke tilstrekkelig for å forklare bøndenes reaksjons- og handlingsmønster. Handlingsmønstrene ble utviklet som et resultat av de erfaringer bøndene opparbeidet seg i kombinasjon med interaksjonen de hadde med myndighetene, slik Karin Sennefelt forklarer det.³¹⁰ Bøndenes handlingsmønster under oppløpet i Arendal kan forklares gjennom fase nummer to og tre i mobiliseringsprosessmodellen til Sennefelt, og man ser da at alle inntreffer innenfor en kort tidsramme.³¹¹ For det var først da bøndene var samlet i Arendal at mobiliseringsprosessen mot *aksjon* kom i gang. Den første fasen – *forming av konsensus* – hadde allerede blitt formulert og iverksatt gjennom den felles handlingen det var å søke til Arendal etter korn. Konsensusen fantes i et mål om kornutdeling som ikke ble innfridd, eller som Stiftamtmann Schouboe senere skrev; at den ”Tanke eller falske Underretning at Kiøbmændene i Arendal vare forsynede med Korn, men nægtede den samme, har bragt dem til (...) at handle anderledes end de burde”.³¹²

Og, det *var* i interaksjon med myndighetene at resten av mobiliseringen skjedde. I den tidlige fasen av oppløpet, før borgermøtet, var bøndenes handlinger saklige. Det var en fremgangsmåte som ble belønnet av byfogden, og bøndene fikk blant annet gehør for kravet om inspeksjon av kjøpmennenes kornloft. I denne fasen hadde bøndene henvendt seg på egen hånd til de kjøpmennene hver enkelt hadde kontakt med. Da bøndene onsdag 30. juli henvendte seg *samlet* til byfogden og ikke var fornøyd med kvanta utdelingen skulle skje i, var holdningene til bøndene en annen og kravene samkjørt. Her inntraff andre fase i modellen, da man kan si at det hadde skjedd en *mobilisering av konsensus*, og at flere av bøndene delte en oppfatning av – det man på dette tidspunktet kunne kalle – aksjonens mål og midler.

Denne konsensusmobilisering kunne skje på flere plan. Flere av studiene jeg har vist til i innledningskapitlet fremholder trusler og sosial sanksjon som forenings- og samhandlingsstrategi.³¹³ I budstikken som ble sendt rundt i Bergens omegn i 1814 fulgte det med beskjed om at de bøndene som ikke deltok i aksjonen kunne vente ”stor Straf”.³¹⁴ Munch-Møller legger spesielt vekt på at ved blant annet å presse allmuen til å ta stilling til aksjonen, fikk aksjonistene i Dypvåg i 1801 samlet nok oppslutning til å legitimere bemektigelse og utdeling av Seegerts hvetelast.³¹⁵ Etter oppløpet i Arendal i 1813 kom det også frem at det ble utstedt

³¹⁰ Sennefelt 2001, s. 31.

³¹¹ Dette er en videreutvikling av Bert Klandermans mobiliseringsprosessmodell som er presentert i Sennefelt, s. 27ff.

³¹² Schouboes følgebrev, journalsaker pakke 26 (2. departement for justissaker, RA).

³¹³ Horneman 1995; Munch-Møller 2010; Slettebø 2007.

³¹⁴ Horneman 1995, s.1.

³¹⁵ Munch-Møller, s. 46.

et forbud internt blant bøndene om å dra fra byen. Denne aksjonen kunne bunne i to ting: enten så ville bøndene se hvor stort potensiale det lå i magasinåpningen, og deretter dele kornet rettferdig internt, eller så ønsket man å være mange dersom det skulle bli nødvendig å presse borgerne til å dele ut mer korn. Enkelte bønder fortalte at de hadde fått sine hester holdt tilbake, og de ble med trusler om sanksjoner bedt om å bli værende. Torjus Olsen Østenaee skrev i sitt brev til Anders og Hans Dedekam at han ”beder om Forladelse thi jeg blev tvungen til at være med siden jeg kom i det onde Selskap”.³¹⁶ Det virker som om det var umulig ikke å føye seg for truslene – muligens av frykt for sosialt stigma – og flere av bøndene brukte truslene som unnskyldning for at de ikke dro fra byen slik de høyst trolig hadde blitt anmodet om av byfogden og borgerne.³¹⁷

6.2.3 Organisasjon og ledelse

I innledningskapittelet påpeker jeg at en politisk kultur blant bøndene også fordret en intern rollefordeling både i kommunikasjon med gruppen og eksternt. Som vist, fungerte sosiale sanksjoner, som vold eller trusler om vold som et middel for mobilisering. Hvis slike trusler skulle virke, så måtte det også finnes noen som iverksatte slike tiltak, et ledersjikt. Det finnes en del antydninger til at det fungerte et lederskap under alle fasene av oppløpet. Disse lederne kommuniserte også med borgerne underveis. Et eksempel er Even Olsen Oland:

Den 1. Juli omtrent ½ Time før Opløbet, kom Bonden Even Oland ind paa Deponentens [Hans Dedekam] Handels Kontoir i et Ærend, og fortalte ved den Leilighed, at han frygtede der ville blive Allarm og Opstand i Byen af Almuen.³¹⁸

Dette foranlediget at brødrene Dedekam iførte seg mundering, og viser hvordan bøndene holdt borgerne informert om hva som skjedde.

Bøndene Tolv Hillestad og Alv Kittelsen Uldahl trådte også frem som myndige under oppløpet, og var de to som avblåste aksjonen. De ante vel kanskje at det ville avstedkomme mye rabalder dersom liv gikk tapt. Indisier tyder også på at de samme bøndene var blant de som truet de andre til ikke å forlate byen. I etterkant av oppløpet, i rettsforhørene, var det ingen – verken bønder, borgere eller embetsmenn – som pekte på dette ledersjiktet som skyldige. Bonden Torjus Olsen Østenaee er den eneste som kan sies å ha rettet mistanker mot Tolv Hillestad, da han sa at Hillestad på anmodning om å forlate byen hadde svart ”aa nej, vi

³¹⁶ Brev fra Torjus Olsen Østenaee til Anders og Hans Dedekam, (kopi) Forhør 23–24. Juli 1813 (Lokalia boks 54, AAA).

³¹⁷ Det kommer ikke eksplisitt fram i kildematerialet at bøndene faktisk fikk påbud om å dra, selv om det var intensjonen bak vedtaket om å gi Åmlibøndene høyere porsjoner.

³¹⁸ Hans Dedekams forklaring (6). Forhør 23–24. Juli 1813 (Lokalia boks 54, AAA).

blive vel alle til vi ere færdige”.³¹⁹ Men Østenaas meldte seg for forhørsmyndigheten igjen neste dag – ”ved nøyere eftertanke” fryktet han at han kunne ha sagt noe feil – og endret forklaring til at Tolv Hillestad kun hadde ment å vente på sine naboer, som jo var skikk og bruk.³²⁰ Dette viser at trusler om sanksjoner også virket i fasen etter oppløpet, mon tro hvilke beskjeder Østenaas hadde fått som gjorde at han endret forklaring. Hillestad kan, sammen med Even Olsen Oland, sies og å ha hatt ”lederfunksjoner” under oppløpet og er blant de bøndene som i kapittel 4 er trukket frem blant de med høy sosial og økonomisk posisjon.

6.2.4 Handlingsmobilisering gjennom solidaritet

Bøndernes politiske kultur ble altså utviklet i interaksjon med myndighetene, og kan sies å kjennetegnes ved bøndernes svarrepertoar og hvordan de organiserte seg for å møte utfordringer fra myndighetene.³²¹ Da myndighetene svarte på kravet om større porsjoner med å tildele bøndene fra de forskjellige bygdelagene forskjellige mengder korn ble bøndene altså enige om å bli igjen i byen for å sørge for en rettferdig fordeling av godene. Byfogden og borgerne hadde regnet med at solidariteten i beste fall gikk innad i bygda, og at Åmli-bøndene skulle reise hjem glade for å ha karret til seg den største skjerven. Men det er gjennom politikken, utfordringen og mobiliseringen at gruppen ble skapt.³²² Og akkurat i dette øyeblikket, da gruppen ble til, gjenkjennes siste fase i mobiliseringsmodellen; *mobilisering til handling*.

Dette øyeblikket gjenkjennes som Hobsbawms klasselignende situasjoner (se s. 14). Behovet for å uttrykke felles krav og interesser presset allmuen til å opptre ”klasseaktig” i opposisjon til myndigheter og kjøpmenn, skriver Hobsbawm.³²³ Åmli-bøndene nektet å dra fra byen før alle bøndene hadde fått utdelt samme mengde korn, og det var i realiteten dette som utløste det fysiske sammenstøtet og voldsutøvelsen. Bøndene ble gjennom denne prosessen presset til å handle samlet og ikke å godta urettferdighet innad i gruppen i sitt møte med myndigheter og kjøpmenn i Arendal og deres maktmidler.

Interaksjonen med myndighetene skjedde ikke bare under oppløp, slike situasjoner var en del av en lengre pågående prosess. Et slikt oppløp ble lagret i bøndernes kollektive minne, og hvilken handlingsmåte begge parter valgte kunne skape presedens for flere lignende

³¹⁹ Torjus Olsen Østenaas forklaring. Forhørene i Østre Råbyggelaget (Lokalia boks 54, AAA).

³²⁰ Torjus Olsen Østenaas forklaring. Forhørene i Østre Råbyggelaget (Lokalia boks 54, AAA).

³²¹ Sennefelt 2001, s. 18.

³²² Sennefelt 2001, s. 18.

³²³ Hobsbawm 1973, s. 5.

situasjoner senere. Karin Sennefelt har kalt fasen etter et oppløp for *demobiliseringsfasen*, og den er viktig for hvordan forholdet mellom samfunnsgruppene ble senere. Jeg skal ikke befatte meg ytterligere med den fasen, bortsett fra å konstantere at forhørene som jeg benytter meg av i denne fasen er en del av denne demobiliseringen.

Denne solidaritetshandlingen står i motsetning til hvordan de forholdt seg i etterkant av oppløpet, og understreker ytterligere at man kan snakke om en klassesdannelse i striden, som Koht snakker om. Flere steder i forhørene kom det frem motsetninger mellom fjellbøndene og bønder fra andre distrikter. Mange av de avhørte fra Froland, og allmuen fra byen la stor vekt på at det var fjellbøndene som var de mest oppviglede, og at det var de som kom i konflikt med borgerne. Det kan fortelle om lokale konflikter, men også om fravær av felles identifikasjon. Forhørene er gjort i opptil ett år etter oppløpet og situasjonen kan betraktes som normalisert. Da var ikke bøndene presset inn i en solidaritetssituasjon lenger.

6.2.5 Legitimering i etterkant

Under forhørene og i rettsforhandlingene i etterkant av oppløpet var det få som betvilte allmuens nødsituasjon og at det var hungersnød i byens oppland. Spesielt mellom embetsmenn og bønder virket det som at det hersket en enighet om at bøndenes sammenstimling i Arendal kunne legitimeres i den håpløse matsituasjonen. Derfor brukte heller ikke bøndene så mye krefter på å forklare det embetsmennene anså som en legitim samling av bønder. I kommisjonsdommen stod det også at ”samlingen af Almuen var følgen af en almindelig og længe prøvet korntrang”.³²⁴ Like rørende var ikke enigheten om hvem som hadde startet voldshandlingene. Bøndene pekte alle på Dedekam-ene som ”slo vilt rundt seg med nøgne Sabler”,³²⁵ som voldsstifterne. Også det faktum at borgerne hadde mundert seg og byfogden hadde latt alarmskuddet gå provoserte bøndene.

I sine teorier om folkelige opptøyer i tidlig nytid peker E.P. Thompson på at en faktor som kan utløse opprør og opptøyer er det allmuen oppfattet som brudd på reglene i en moralsk økonomi. Som en del av en slags samfunnskontrakt grunnet i et merkantilistisk og pater-
nalistisk distribusjonssystem, oppfattet allmuen at myndighetene, spesielt under hunger- og dyrtid, hadde et ansvar for å sørge for stabile og overkommelige korntilførsler og -priser. Allmuen kunne derfor legitimere sine handlinger gjennom at forventningene til disse moralske pliktene ikke ble innfridd.³²⁶ Knut Myklands tolkning av kornoppløpene rundt 1800 ligger tett

³²⁴ Kommisjonsdommen (Lokalia boks 52, AAA).

³²⁵ Blant andre Tolv Gundersen Hillestads forklaring. Forhørene i Østre Råbyggelaget (Lokalia boks 54, AAA).

³²⁶ Thompson 1971, s. 95.

opp mot en slik forståelse. Mykland mener at det var kjøpmennene som var målet for aksjonene, og at det kan skyldes at de holdt tilbake korn, eller i hvertfall at bøndene fant det sannsynlig at de gjorde det.³²⁷ Hobsbawms teori om de klasselignende situasjonene forutsetter også et slikt skille mellom allmuens forventninger og myndighetenes og borgernes respons. En slik tolkning av bøndenes virkelighetsforståelse og legitimeringsstrategier blir likevel ikke mer enn en teoretisk øvelse dersom tolkningen skal prøves på bøndenes forklaringer. Ingen av bøndene prøvde å legitimere sine handlinger i at kjøpmennene tok for høye priser eller prøvde å utnytte dem og den håpløse situasjonen de var havnet i. Bøndene gis dog heller ikke muligheten til å peke på brudd i den moralske økonomien som legitimerende årsak gjennom spørsmålstillingene i forhørene. Det er allikevel tydelig at det var kjøpmennene som var målet da voldshandlingene først kom i gang. Kjøpmennene, derimot, hadde i etterkant et sterkt behov for å bruke moralskt ladete forklaringer for å forsvare egne handlinger. Kjøpmennene påpekte flere ganger i forhørene at de hadde oppfylt sin plikt, og Hans Dedekam la følgende ord (fra oppløpet) i egen munn: ”Mishandlingen paa dem var saa meget (...) Skammelig, som de baade havde skaffet meget Korn til Egnens Forsyning”.³²⁸ Kjøpmennene viste indignert til uttalelser fra bøndene som ”Vi skal spare Eders liv, naar I siger os hvor kornet er”, og Anders Dedekam fikk vite at ”de skulle have alt dette fordi de gav den hestehavre, hvorved de meente den havre som var paa Magasinet”.³²⁹ Kjøpmennene var altså opptatt av at de hadde oppfylt sin moralske plikt, og den forventningen som formodentlig lå i den.

6.3 ALLMUEN

I forhørene finnes vitnesbyrd fra enkelte arbeidere med tilholdssted i byen og disse tok også sterk avstand fra bøndene som hadde invadert byen. De forteller om fjellfolkene som kom for å lage bråk. Etter at aksjonen hadde blitt mobilisert til handling i Arendal forsøkte fjellbøndene gjentatte ganger å få med seg arbeiderne i byen, men arbeiderne fortalte at de motsatte seg dette. Dette kan skyldes at arbeiderne, som arbeidet på borgernes verft og brygger, var mer avhengig av et godt forhold til borgerne. Konsensusen hadde ikke blitt mobilisert til disse. Følgende spørsmål dukker opp; Kan man allikevel slutte av dette at arbeiderne ikke hadde solidaritet med disse bøndene som kom langveisfra? I ytterste konsekvens var det arbeidernes brød og mat de kom for å kreve.

³²⁷ Mykland 1978, s. 246.

³²⁸ Hans Dedekams forklaring (6). Forhør 23–24. Juli 1813 (Lokalia boks 54, AAA).

³²⁹ Anders Dedekams forklaring (2). Forhør 23–24. Juli 1813 (Lokalia boks 54, AAA) (begge sitat).

Horneman tolker det lave antall allmuesmenn i rettskildene etter ”det tumultuariske Optrin” i Bergen i 1814 med at allmuen valgte å stå og se på når hendelsene kom ut av kontroll.³³⁰ Jeg vil i utgangspunktet slutte meg til en slik tolkning. Allmuen, og spesielt byallmuen stod i et sterkt avhengighetsforhold til kjøpmennene og borgerne som var deres arbeidsgivere og garantister for livsopphold. Som vi har sett stod bøndene også i et avhengighetsforhold, men dette hadde ikke samme paternalistiske karakter som allmuens. Jeg vil allikevel uttrykke visse betenkeligheter ved tolkningen. De få arbeiderne som *ble* forhørt hadde sterk interesse av å legge skylden på fjellbøndene, og det at allmuen ikke fremstår som delaktige i rettsdokumentene betyr ikke at de ikke deltok, men at de ikke ble identifisert og rettsforfulgt. Årsaken til dette kan også være at rettsoppgjøret var rettet mot bøndene. Som jeg skal behandle senere var en av de viktigste hensiktene med rettsaken å gi uttrykk for regimets politikk og å statuere ett eksempel, noe som hadde en større hensikt overfor ressursterke bønder enn overfor arbeidere og andre allmuesfolk myndighetene hadde større kontroll over i det daglige.

6.4 KVINNENES ROLLE

Kvinnenes rolle kan også tyde på at allmuen var mer solidarisk med bøndene enn allmuen selv var villige til å innrømme. Byfogden påpekte i sin rapport at kvinnene oppilnet mennene til å stå imot da de ble angrepet av borgerkorpset. ”Paa 2de Stæde hvor der var Plads, gjorde de [bøndene] dog Front, med Stagerne løftede i Vejret, encouragerede af Almuens Fruentimmere, som raabte ’Ere I Mænd, saa Staar I’”.³³¹ Dette var høyst sannsynlig allmuekvinner fra byen som stilte seg solidarisk med fjellmennenes sak. Kvinnene i Arendal og dens nærmeste omegn hadde en aktiv rolle i å forsyne husholdet med korn og brød fra magasinet og fra kjøpmenn.³³² Byene i området hadde blant annet flere ganger i denne nødsperioden organisert offentlig brødbaking hvor kvinnene var målgruppen. Stiftamtmann Diriks skrev til Kanselliet i 1812 om en brødutdeling i Kristiansand som kom ut av kontroll, at det var den ”kvindelige andel af almuen som syntes mindst rolig”.³³³ Den lave andelen kvinner i forhørs materialet behøver nødvendigvis ikke være et resultat av at det var få kvinner tilstede under oppløpet. Målgruppen for myndighetenes politikk og maktutøvelse var rettet mot menn. Horneman på sin side mener at årsaken til at kvinnene var få kan skyldes at ”opprøret rettet seg mot en gruppe det vanligvis var mennene som hadde kontakt med, kjøpmennene”, uten å

³³⁰ Horneman 1995, s. 34.

³³¹ Byfogd Bergs rapport. Kommisjonsprotokollen (Lokalia boks 53, AAA).

³³² Oftedal ca. 1920, s. 13.

³³³ Jacob Friis, *Stiftamtmenn i Kristiansand. Før 1814* Fædrelandsvennens trykkeri. Kristiansand 1941, s. 138.

ta i betraktning hvem som dominerer forhørsprotokollene.³³⁴ En av de få kvinnene man får kjennskap til i kildene er en gammel enke som Tolv Hillestad var verge for. Hun var i byen på ”manneoppdrag” for å skaffe korn. Som enke kunne hun operere som representant for husholdet sitt. Hun ble ikke innkalt til forhør, selv om det kommer frem i avhørene at hun var tilstede i byen.³³⁵ De eneste tilfellene hvor kvinner har vært innkalt til forhør har, i likhet med allmuen, vært for å avdekke konkrete forhold og spørsmål de kunne gi mer informasjon om. For eksempel ble tjenestepiken til Hendrik Moen på Tromøya innkalt til forhør for å bevitne om oppløpet var planlagt.³³⁶

Få av borgerfruene – kun én – ble forhørt, også hun ble innkalt utelukkende for å gi informasjon om et forhold. Hun svarte bekreftende på at det var Even Bæraas som i forkant av oppløpet hadde kommet inn i hennes krambod for å tiltvinge seg brennevin. Det er litt uklart hvorfor brennevinssaken fikk plass i forhørsmaterialet. Den er ikke nevnt i dommene, og hadde ikke noe med oppløpshandlingen å gjøre. Kanskje var det et ledd i borgernes strategi om gjennom moralske forklaringer å tegne et helhetsbilde av fjellbøndene som rå, usiviliserte og utakknemlige.

6.5 FORHOLDET MELLOM GRUPPENE

Bøndenes utakknemlighet ble også trukket frem flere ganger. Det vekket ikke så stor forståelse blant borgerne og i embetsverket at bøndene takket nei til tørrfisk, men som Defensor Hielm argumenterte ”det maae staae til mig at hungre naar jeg ikke vil spise hvad jeg kun faar”.³³⁷ Både borger- og bondekilder bekreftet at bøndene ikke ville motta tørrfisk, og det kan tenkes at tørrfisk ble et symbol på det uverdige i situasjonen. I innledningen reiser jeg spørsmålet om verdighet og trussel mot verdighet som mulige årsaker til oppløp og opprør. Det er ikke nødvendigvis hungersnød og forverrede livsvilkår i seg selv som utløser opptøyer, men hvordan disse blir oppfattet.³³⁸ I den grad fjellbøndene hadde hatt mulighet til å utvikle en politisk kultur var det ved å kjempe for sine interesser under langvarige interessekonflikter, og ved tidligere forhandlinger om kornutdeling. Fjellbøndenes politiske kultur var ikke nødvendigvis rustet til å takle verdirelaterte konfliktsituasjoner. Strandsitterne og bøndene rundt byen var mye mer vant til å samles i byen for å vente på kornskuter og forhøre

³³⁴ Horneman 1995, s. 32.

³³⁵ Tolv Gundersen Hillestads forklaring. Forhørene i Østre Råbyggelaget (Lokalia boks 54, AAA).

³³⁶ Personen kommisjonen innkalte var Maren Olsdtr. som riktignok gikk i tjeneste hos Moen, men hun benektet all befatning med oppløpet da hun på tiden under oppløpet befant seg helt andre steder i landet.

³³⁷ Defensors prosedyre 8. mars 1817, Overkriminalrettsaken (Lokalia boks 54, AAA).

³³⁸ Sandnes 1989, s. 91; Thompson 1991, s. 262–263.

seg hos kjøpmennene, og på dem prellet kanskje borgernes splitt-og-hersk mye lettere av. Det var en vanlig del av dagliglivet og maktstrukturen kystbøndene og allmuen måtte forholde seg til, mens fjellbøndene, som vanligvis opptrådte både som driftige tømmermenn og handelspersoner lokalt, fikk sin verdighet truet da de måtte tigge for å få korn hos kjøpmenn og myndigheter. Dårlig vær og dårlige avlinger var heller ingen grunn til å gjøre oppløp – ingen kunne gjøre noe med det – men når *noen* måtte holdes ansvarlig for at den moralske økonomien ble brutt var det lett å peke på kjøpmennene som ikke hadde holdt sin del av avtalen, som var å holde bøndene med korn.

Det var ikke bare bøndene som kritiserte borgerne for sin håndtering av kornimporten. Gjennom krigsårene på starten av 1800-tallet kom det stadig hentydninger fra embetsverket om at kjøpmennene ikke tok sin del av ansvaret for å forsyne landsdelen med korn. Stiftamtmann Thygeson, som satt i Kristiansand fra 1804-09 uttrykte en sterk forakt for ”nutidens høkerånd” som hadde infisert kjøpmennene som ikke turde å sende kornskuter til Jylland og Danmark i frykt for at de skulle komme tomhendte tilbake eller bli oppbrakt av engelske krigsskip og påføre kjøpmennene økonomiske tap.³³⁹ Otto Joachim Moltke som satt som stiftamtmann under oppløpene i 1801 hadde også vanskeligheter med å få med seg kjøpmennene på å ta økonomisk risiko for å forsyne allmuen.³⁴⁰ Også i Arendal i 1813 under forhandlingene om større porsjoner til bøndene kom motsetninger mellom embetsmenn og kjøpmenn frem. Kaptein Kuur, som stod for Jægerkorpsets kommando, og som for enhver pris ville unngå å sette inn sine soldater mot bøndene, ”bad for Bønderne”, men ”Dedekammerne i Anledning af Kuurs Anbefaling sagde at den er villig til at love, den som mindste haar”.³⁴¹ Dette utsagnet kom fra en bonde i forhørene, og bøndene hadde nok oppfattet uenighetene som rådet. Under oppløpet i Kristiansand samme år distingverte også bøndene mellom de militære og embetsmennene. Mens amtmannen ble betegnet som veik og hjerterå, fremsto oberst Arenfelt – i Skars tekst har bøndene forfremmet han til general – som bøndenes venn og hjelper, og bøndene spilte aktivt på forholdet mellom disse to.³⁴²

6.5.1 Felles legitimeringsbehov

Som jeg har vist hadde bøndene selv under oppløpets dramatikk en klar strategi og taktikk for å presse gjennom sin politikk (bemektige seg åpning av magasinet), og for å legitimere sitt oppløp. De visste hvor grensen til det ulovlige lå, og hadde tydeligvis erfaring med retorikken.

³³⁹ Friis 1941, s. 122.

³⁴⁰ Friis 1941, s. 109f.

³⁴¹ Ole Rosefs forklaring. Forhørene i Østre Råbyggelaget (Lokalia boks 54, AAA).

³⁴² Skar 1997, s. 349–350; Mykland 1996, s. 37–38.

Byfogdens argumenter ble møtt ”med deres sædvanlige Raaben, at Kongen ikke kan eller vil lade sine Folk sulte ihjel, saa længe han har Korn i Magasinet”³⁴³ I en sånn situasjon var det viktig for byfogden å vise hvem som bestemte. Og det *var* byfogden som tok den endelige avgjørelsen om å åpne magasinet. I sine rapporter til sine overordnede ville han ikke innrømme at det skjedde under press, men antallet bønder, over fem hundre som skrek og truet utenfor hans hus, kan jo tenkes å ha påvirket byfogden. Her var imidlertid embetsmenn og bønder enige om hungersnødsaspektet ved hendelsen. Dette ble en redningsplanke både for byfogden og allmuen, og det var nødsituasjonen som ble problemet ikke bøndene: ”Maatte dog hungersnøden, denne Norges farligste Fiende, kunde overvindes”.³⁴⁴

6.6 OPPSUMMERING

Det er en stor grad av sammenfall i bøndenes forklaringer i forhørene. De fleste bøndene forklarte at de hadde kommet til Arendal helt tilfeldig, hvor de så hadde møtt mange andre bønder. En rekke ”forsnakkelser” kan tyde på at bøndene til en viss grad hadde planlagt å reise sammen til byen, men det finnes få spor som peker i retning av at oppløpet som sådan var planlagt.

Det kan virke som om mange bønder hadde ligget i byen i flere dager i håp om at det skulle være korn å få tak i og at bøndenes mål og midlene de var villige til å ta i bruk, var i utvikling gjennom hele oppløpet. Fase to og tre i mobiliseringsprosessen til Sennefelt inntraff under et veldig kort tidsrom. Denne prosessen kunne skje med bakgrunn i den politiske kulturen til bøndene og i interaksjon med byfogd Berg og borgerne. Bøndene ble satt under et press som gjorde at de handlet samlet som en gruppe med felles interesser. Under oppløpet fremsto det også personer som opptrådte i forskjellige lederroller. Disse bøndene holdt borgerne informert underveis, samtidig som de sørget for, blant annet gjennom trusler, at ingen dro fra byen før aksjonen var over. Lederbøndene var også de som avblåste voldshandlingene. Disse gjenkjennes som bøndene som i kapittel 4 ble fremhevet med en høy økonomisk og sosial posisjon.

De fleste bøndene forklarte også at da voldshandlingene brøt ut stod de så langt unna at de ikke fikk med seg hva som skjedde. I de tilfellene der gjerningsmenn ble utpekt, holdt bøndene seg til de som allerede var satt i arresten.

³⁴³ Byfogd Bergs rapport. Kommisjonsprotokollen (Lokalia boks 53, AAA).

³⁴⁴ Byfogd Bergs rapport. Kommisjonsprotokollen (Lokalia boks 53, AAA).

Hungersnøden var ansett av embetsmennene som en akseptert legitimeringsgrunn for bøndernes samling og bønderne brukte derfor ikke krefter på å forklare den. Bønderne prøvde heller ikke å forklare handlingene sine med bakgrunn i brudd på en moralsk økonomi. Allikevel var bøndernes handlinger under oppløpet rettet mot kjøpmenn. Bønderne var i ettertid opptatt av at det ikke var de som hadde foranlediget voldshandlingene. De mente at det var Dedekam-ene som hadde opptrådt utilbørlig.

I innledningen spør jeg hvorfor så mange flere ble dømt i Bergen enn i Arendal. Hvilken form mobiliseringsprosessen ble skapt i var en del av årsaken til at det var så mange flere som ble dømt i etterkant av ”det tumultuariske Optrin” i Bergen året etter. I forkant av opptrinnet i Bergen hadde det gått rundt budstikke, og over en tredjedel av de skyldige ble dømt med bakgrunn i at de hadde hatt befatning med budstikken.³⁴⁵ I Arendal fant man ingen tegn på at oppløpet hadde vært planlagt og derfor kunne man heller ikke tiltale noen for dette.

³⁴⁵ Horneman 1995, s. 19–20.

7. RETTSBEHANDLINGEN

I kapittel 5 og 6 viste jeg, ved bruk av forhørsmaterialet, hvordan aktørene selv vurderte og tolket handlingene under oppløpet. Rettsprotokollene er denne oppgavens hovedkilde, men hvordan ble dette materialet tolket i sin samtid? I det videre skal jeg se på hvordan den samtidige domsmyndigheten vurderte de enkelte aktørene og deres handlinger, og hvordan den vurderte samspillet mellom embetsmenn, bønder og borgere. Spørsmål om hvilke paragrafer som ble fulgt, samt hvilke straffereaksjoner som ble valgt og embetsverkets behov for legitimering vil kun bli berørt når det kan belyse disse problemene. De samtidige dommerne som skulle iverksette maktapparatets straffereaksjoner hadde i tillegg til en normativ funksjon som kan røpe samtidens prinsipper og idealer, også i oppgave å felle en riktig og en – der det krevdes – rettferdig dom.

7.1 KOMMISJONSARBEIDET

Men, først skal jeg redegjøre for kommisjonsarbeidet og diskutere saksgangen i retten. Rettsbehandlingen hadde to hovedfokusområder: **1.** Om sammenstimlingen på noen som helst måte var planlagt. Myndighetene ville vite om det i forkant hadde gått rundt budstikke eller om det hadde vært avholdt noen form for forsamling, og i så fall hvem som hadde stått i bresjen for dette. **2.** Hvem som stod for voldsutøvelsen. Vektleggingen og vurderingen av disse to områdene spriker mellom rettsinstansene, det kommer jeg nærmere inn på. Enkelte steder blir også disse faktorene sammenblandet ved at myndighetene ser på voldsutøvelsen som en konstituerende handling av potensielle formenn og ledere. Lederne blant bøndene under oppløpet fungerte derimot på flere plan og måten øvrigheten i Arendal hadde utpekt lederne på virker mer pragmatisk med tanke på å finne noen å holde ansvarlig, enn den virker fundert på de virkelige lederne i oppløpet.

I dette skjæringspunktet mellom pragmatisme og realisme møtes også noe som kan kalles for ny og gammel rettspraktikk. Rettsystemets funksjon i det gamle eneveldet var å legitimere kongen som maktutøver og som øverste dommer i samfunnet. Det å finne noen å straffe, var vel så viktig som å utøve rettferdighet i en moderne forståelse av ordet. I forbindelse med

Strilekrigen i 1765 formulerte embetsmennene kongsideologien som ”først, som rettfærdig Dommer at straffe, og siden, som en mild Fader, at forlade.”³⁴⁶ I årene rundt 1814 var en del av disse idealene i forandring. Et eksempel er da Stattholder Christian Fredrik ba om at *alle* – i sin likhet for loven – i en tre miles omkrets av Arendal skulle innkalles til forhør. De lokale embetsmennene valgte allikevel kun å innkalle de mest hensiktsmessige vitnene for å finne noen å straffe. Da advokatene ble koblet inn i saken avstedkom deres inntreden mange ekstraretter og tingsvitner for å følge opp nye spor og for å innhente vitnesbyrd fra personer forhørskommisjonen hadde ”oversett”. Her ble det nye representert ovenfra, og det er verdt å merke seg at rettssaken startet i 1813 under eneveldet, mens endelig dom ble avsagt i 1817 under en grunnlov med demokratiske trekk.

Overkriminalretten var høyeste rettsinstans som behandlet saken. Her ble kommisjonens arbeid delvis stadfestet og delvis kritisert. I dette kapittelet vil jeg bruke mest plass på overkriminalrettens arbeid med saken, og legge vekt på embetsmenn på høyeste nivåes vurderinger i kontrast til kommisjonsarbeidet og forhørene som var utført av lokale embetsmenn. I dette skille mellom hvordan lokale og sentrale embetsmenn behandlet saken kan man også finne spor til hvorfor saken utartet sånn at den til slutt havnet på kongens bord. Blant annet legger overkriminalretten sterkere vekt på hungersnødaspektet. Overkriminalrettsadvokatene var også mye mer prinsipielle i sin argumentasjon enn underrettsprosedyren. Majestetsfornærmelse, som Kristen Gregersen og allmuen ble dømt for av lokale embetsmenn og siden frifunnet for etter oppløpet i 1752 (se s. 26), ble ikke behandlet som tema etter oppløpet i 1813.

7.1.1 Saksgangen

Etter at rapportene om oppløpet hadde nådd Stattholderskapet nedsatte altså Christian Fredrik den 21. august 1813 en kommisjon ”angaaende at undersøge og paakiende den framfærd, som nogle Almuesmænd skulle have tilladt seg ved et Opløb i Arendal”.³⁴⁷ Kommisjonen fungerte som arbeidsorgan for myndighetene og fikk både i oppgave å undersøke og å dømme i saken. Kommisjonsinstituttet ble ofte brukt for å gjennomføre slike rettsprosesser, og hadde også en politisk funksjon i å gjennomføre eneveldets politikk.³⁴⁸ I Arendal, med liten militær tilstedeværelse, var det viktig at embetsverkets sanksjonsapparat og politikk ble effektivt og virksomt kommunisert. Slike ad-hoc-kommisjoner hadde også blitt nedsatt for å undersøke og

³⁴⁶ Slettebø 2007, s. 1.

³⁴⁷ Christian Fredriks ordre om nedsettelse av undersøkelseskommisjon (Lokalia boks 53, AAA).

³⁴⁸ Gudmund Sandvik, *Dømande kommisjonar i Norge. Ein rettshistorisk studie*. Institutt for privatrett, Oslo 1974, s. 69.

dømme etter Strilekrigen i 1765 og Lofthusreisninga i 1786-87.³⁴⁹ ”Det tumultuariske Optrin” i Bergen i 1814 fikk også sin kommisjon.³⁵⁰ Kommisjonen som ble utnevnt i arendalsaken bestod av stiftsoverrettsassessor Lange og stiftssekretær Kiersgaard som tok fatt på arbeidet 14. september 1813. Sekretær Kiersgaard har ikke etterlatt seg mange spor, men Lorentz Lange var en respektert embetsmann i Kristiansand, representerte byen ved det første overordentlige stortinget okt.-nov. 1814 og ble i 1816 ansatt som første professor i lovkyndighet ved Universitetet i Oslo.³⁵¹ Fordi arrestantene satt i Kristiansand fikk også kommisjonen tilholdssted her, mens vitneavhørene av de impliserte bøndene ble organisert i to sesjoner i Østre Råbyggelaget og Nedenes av de respektive sorenskriverne.

Sorenskriverne valgte til dels forskjellige fremgangsmåter. Thomas Bryn i Østre Råbyggelaget lot bøndene selv fortelle sin historie før han forela dem femten spørsmål basert på en rekke punkter kommisjonen hadde sendt. Tolv Hillestad, som har blitt presentert i kapittel 4, var den første som ble forhørt. Han gjorde som foreskrevet, avga sin forklaring og svarte på de femten spørsmålene kommisjonen hadde kommet med. Bøndene som fulgte fikk deretter mulighet til å gi sin forklaring og svare på spørsmålene. Selv om forhørene ble opptatt en og en kan det virke som om bøndene fikk tilgang til Tolv Hillestads og andres vitnesbyrd, og flere valgte kun å si seg samstemmig med ham eller andre, på hele forklaringen eller på enkelte punkter. Sorenskriver Andreas Finne i Nedenes var om mulig enda mer konform i sin etterforskning. Finne formulerte femti detaljerte spørsmål, som i form, men ikke i innhold, skilte seg fra spørsmålene bøndene ble stilt av Bryn i Østre Råbyggelaget, og bøndene fikk i liten grad mulighet til å forklare seg utenfor rammene av disse spørsmålene. Tingsvitnene og ekstrarettene som ble holdt etter at bøndene hadde fått oppnevnt prokurator, og etter at aktor ble brakt inn i saken, benyttet bøndene, borgerne og embetsmennene til å bekrefte sine vitnesbyrd, og lite nytt kom frem her.

7.1.2 Spørsmålene

Før kommisjonen ble nedsatt hadde det allerede den 23. og 24. juni 1813 vært avholdt et forhør av byens embetsmenn og borgere om oppløpet i Arendal. Under denne seansen ble språkbruken og forståelsen av hendingsforløpet etablert – det ble omtalt som et allmuens *oppløp* – og det videre arbeidet i kommisjonen tok sterke føringer herfra. Hendelsesforløpet, ordvalg og hvem de skyldige var, ble altså etablert tidlig i prosessen, og liketil en del

³⁴⁹ Slettebø 2007, s. 71.

³⁵⁰ Horneman 1995, s. 18.

³⁵¹ Norsk biografisk Leksikon (www.snl.no/nbl_biografi/Lorentz_Lange. Lest:15.02.2011).

påstander som ble gitt av borgerne og embetsmennene under den første vitneopptagelsen fulgte hele prosessen. En del av disse påstandene ble formulert som direkte spørsmål til bøndene i vitneavhørene i sorenskriveriene. Spørsmålene bøndene fikk var i liten grad åpne og de var preget av ledende formuleringer. Et eksempel som illustrerer dette godt har jeg omdiskutert ved behandlingen av byfogdfullmektig Jægers vitnesbyrd. Jæger påstod at han hadde hørt at det var en plan blant allmuen om å bestorme de andre byene i stiftet. I vitneavhørene av bøndene ble påstandene formulert i spørsmål til bøndene som:

Veed I om der ogsaa til denne Forsamling var indkaldet og mødte Almuesmænd af Christianssands og Østre Riisøers Opland, og at aftalen med disse blev denne, at Christianssands og Øster Riisøers kjøbstæder skulle af deres Oplands Almue bestormes til samme Tiid, som Arendahl af denne Oplands Almue skulle bestormes?³⁵²

Det var også flere spørsmål som var av et slikt innhold at hendingsforløpet allerede var etablert og som ikke gav rom for andre forklaringer, som følgende tre eksempler:

Hvilke vare de Personer, som ved Eders Ankomst vare forsamlede, og hvem af dem førte Ordet, og tillod Sig Myndighed ved at befale eller raade?³⁵³

Blev Almuen foreviist deals af Byfogden, deals af Borgerne selv, Borgernes Kornlofte?³⁵⁴

Blev de Mishandlede, spændt eller slaget i hovedet og Ansigtet og træd under fødder, samt slæbet i deres Blod langs Gaden eller Bryggen i Arendal?³⁵⁵

Det første eksemplet viser også til lovanvendelsen. Dersom antagelsen om at bøndene hadde en større plan hadde vært riktig, hadde myndighetene hatt mulighet til å anvende 5. juli 1765-forordningen. Denne forordningen hadde blitt brukt ved flere anledninger i årene før 1813, blant annet da en gjeng bønder gjorde motstand på Karmøy i 1803, og egnet seg godt til dette formålet da det ikke fantes gode anvendelige paragrafer i Christian den femtes norske lov.³⁵⁶ En del andre spørsmål knytter seg også direkte opp mot områder hvor det fantes lovanvendelse. Bøndene visste, som vist, godt hva som var de rette svarene, og forhørsprotokollene byr på en endeløs rekke av svar som at bøndene ”visste ikke videre derom”, eller at de ”erfarede intet saadant”. På den annen side hadde vel ikke forhørsmyndigheten store forventninger om at bøndene skulle utlegge stort på åpne spørsmål, og det var vel like greit å få avkreftet eller bekreftet byborgerne og embetsmennenes forklaringer. Dette virker også greit for bøndene. Det var få av dem som fant det umaken verdt å forsvare de allerede utpekte bøndene. Noen måtte jo dømmes uansett.

³⁵² De femtini spørsmål stilt av Finne, nr. 3 (lokalia boks 54, AAA).

³⁵³ De femtini spørsmål stilt av Finne, nr. 14 (lokalia boks 54, AAA).

³⁵⁴ De femtini spørsmål stilt av Finne, nr. 20 (lokalia boks 54, AAA).

³⁵⁵ De femtini spørsmål stilt av Finne, nr. 57 (lokalia boks 54, AAA).

³⁵⁶ Nils Olav Østrem, *Karmøys Historie*, Fagbokforlaget, Bergen 2010, s. 28.

Denne prosessen ligner til tider på det James Scott foreskriver om ”public transcript” (se s. 12).³⁵⁷ Prosessen fremstår lukket og det er til tider vanskelig å trenge gjennom til hva aktørene egentlig mente. Bøndene spilte uvitende og gav akkurat så mye informasjon som nødvendig, mens myndighetene fikk muligheten til å formidle sin politikk og sitt rettssyn. Slik unngikk partene de store konfrontasjonene. Under rettsforhandlingene befant aktørene seg i en situasjon og på en arena hvor frontene var satt, og hvor de hadde tid til å overveie handlinger og utsagn.

7.1.3 Kommisjonsdommen

Kommisjonen endte med å dømme Even Bæraas til seks måneder, Aslak til fire og Gregers Rejersen Omdahl til to måneders tukthusarbeid. Ole Olsen Sparrisaas og Christian Pedersen Tofslund slapp fri for tiltale, men alle fem ble dømt til å betale saksomkostninger. Det fantes ingen beviser for at Aslak Olsen Oland var skyldig og han ble helt frikjent. Bøndene ble i hovedsak dømt for ”tummultuariske udladelser og adfærd”, og for å ha forstyrret den offentlige ”rolighed”. Kommisjonen kunne ikke finne anvendelse for 5. juli 1765-anordningen.³⁵⁸

7.2 OVERKRIMINALRETTSAKEN

Etter at kommisjonen hadde fattet dom i saken, ble den anket inn for Overkriminalretten i Christiania. Overkriminalretten var en institusjon som fungerte som høyesterett i krigsperiodene 1807–10 og 1813–15.³⁵⁹ Denne saken kom opp for Overkriminalretten 7. juni 1815, men på grunn av stort arbeidspress, spesielt hos defensor, lå saken i bero her inntil dommen falt 28. mai 1817. Dommen ble forkynt for de angjeldende kort tid etterpå. Saken var den siste som ble pådømt i Overkriminalretten i Norge.

Både aktor og defensor påpekte sakens ”vidtløftighed”, og klaget over at de ikke hadde fått forberedt seg bedre. Aktor hadde allerede 30 andre saker å forholde seg til, hvorav to var av slik vidtløftighed. Han var så overarbeidet, skrev han, at han sågar ”har maattet anvende Natten til mine Private Forretninger”.³⁶⁰ Ingen av advokatene har heller utført videre deduksjoner utover de som ble ført i kommisjonen, men heller behandlet saken på et mer prinsipielt plan.

³⁵⁷ Scott 1990.

³⁵⁸ Kommisjonsdommen (Lokalia boks 52, AAA).

³⁵⁹ Norsk Historisk Leksikon, s. 307–308.

³⁶⁰ Aktors prosedyre 7. juni 1815, Overkriminalrettsaken (Lokalia boks 54, AAA).

7.2.1 *Aktor*

Aktor N. Aars virker veldig konsentrert om hendelsesforløpet. Han portretterte allmuen som utakknemlige i deres krav til borgerne, og identifiserte forbrytelsen i oppløpets grunnløshet. Borgerne hadde gjentatte ganger understreket at det ikke var noe mer korn å dele ut. I henhold til Schlegels definisjon (se s. 4) viste han her at bøndene verken hadde materiell eller formell rett til noen av handlingene de foretok seg. Hovedfokuset hans lå allikevel i at allmuen motsatte seg ordrer og befalinger fra myndigheten og lå således tett opp mot Schlegels definisjon av tumult. Han brukte ikke begrep som oppløp, opprør eller oppstand om handlingene. I likhet med andre embetsmenn som stod litt lenger unna sakens sentrum, som for eksempel de militære, vurderte han ikke voldsomhetene som alvorlige. Han skrev at Peder Dedekam ble ”overfaldt (...) saa at han sejnede ned”, en formulering som knapt påkaller hevette øyenbryn hos leserne. Likeens gjelder beskrivelsen av Stadthauptmand Leth som kom seg løs fra bøndene ”og fik ei anden Skade end at hans kiole blev iturevet”.³⁶¹ Ingen av borgerne så ut til å ha fått – etter tidens standarder – så voldsom behandling, selv om de selv, og spesielt Dedekam-ene, hardnakket påstod at de fryktet for sine liv. Dedekam-enes påståtte frykt kan ha vært et grep for å forsterke anklagene mot bøndene, men det kan også tenkes at de faktisk fryktet en voldshandling som aldri ble fullbyrdet.

Aars valgte å gjøre som aktor og prokurator Rogstad hadde gjort i kommisjonsbehandlingen, å legge seg på en streng domspåstand. Fordi Even og Aslak hadde vært de fremste voldsutøverne og gjennom det kunne kalles formenn, kunne de dømmes etter 5. juli 1765-forordningen og burde dømmes til 5 års straffearbeid på nærmeste festning. Gregers Rejersen Omdahl skulle få tre og Aslak Olsen Oland burde få to års festningsarbeid. Ole Olsen Sparrisaas og Christian Pedersen Tofsland burde arbeide 6 måneder hver på Kristiansand tukthus. I tillegg skulle de alle, på grunn av sakens vidløftighet, betale 50 riksdaler til aktor.³⁶² Jeg vurderer det som et stort avvik mellom prosedyre og påstand, og Aars virker ikke helt overbevist av sine egne argumenter.

7.2.2 *Defensor*

Retten lå i bero i to år i påvente av defensor Jonas Anton Hielms innlegg i saken. Hva han brukte natten til skrev han lite om, men han lot retten få vite at også han hadde jobbet under stort arbeidspress. Hielm var både fryktet og respektert for sine retoriske evner og en mye

³⁶¹ Aktors prosedyre 7. juni 1815, Overkriminalrettsaken (Lokalia boks 54, AAA).

³⁶² Aktors prosedyre 7. juni 1815, Overkriminalrettsaken (Lokalia boks 54, AAA).

brukt forsvarsadvokat i høyesterett. Han var en radikal og frimodig ytrer av liberale ideer og en ellers frittalende mann. Senere i karrieren ble han stortingsmann og politisk nært knyttet til bondeopposisjonen.³⁶³ Sammenblandingen av alle disse rollene førte til at han ble dømt til landsforvisning og fengselstraff for majestetsfornærmelse og brudd på trykkefrihetsloven.³⁶⁴

Hielm var også en pragmatiker, og utviste en mer moderne forståelse av hendelsene enn de som hadde behandlet saken før ham. Forsvarsskriftet ville man allikevel kanskje i dag kalle svulstig og pompøst, men det er godt poengtert og til tider morsomt. Han var i likhet med andre embetsmenn godt orientert om den alminnelige hungersnød og urolighet som rådde flere steder våren 1813, men med henvisning til etterspillet, mente han at ”paa intet Sted visste man saaledes at skabe Elefanter af en Myg, som i Arendahl”.³⁶⁵ Saken var overdrevet, mente han.

Hielms kronargument var at samlingen mennesker lett kunne forklares da ”Almuen hungrede, [og] Hungeren drev derhen, hvor man haabede at faae noget at stille den med”.³⁶⁶ Hielm doserte videre at hungerens naturlige følge var raseri og gav legale unnskyldninger for ellers lovstridige handlinger. Derfor var det oppsiktsvekkende at det ikke kom til større voldsomheter og virkelig uorden. Bøndene var en stor og tallrik mengde som lett kunne ha knust sine motstandere uten at man kunne finne noen skyldige. Dessuten var det sikkert mye brennevin i omløp blant bøndene, mente Hielm, og det at ikke bøndene lot seg egge av borgernes oppførsel viste at det ikke fantes ”Opprørsaad” blant dem. Bøndene hadde altså materiell rett, men brukte den ikke. ”Hos vore kraftfulde forfædre” mente Hielm, ”vilde en saadan af hunger sammendrevet Menneskeflok, ikke henholdt Sig med en saadan Moderation”. Bøndenes munterhet og fyrrighet hadde bleknet under eneveldets åk og denne mangelen på opprørsånd skyldtes at bøndene ”framtvinger et fuldstændigt slavesind blandt Sig”.³⁶⁷ Her trådte vel den fremtidige bondevenn og opposisjonspolitiker Hielm fram, men det viser i det minste at tiden ikke var helt umoden for slike ”klasseaktige” tanker.

I likhet med min tolkning av Aars mente Hielm at voldsomhetene var av bagatellmessig karakter og ikke mer enn at ”Dedekammerne (..) ved den omhandlede leilighed tildeltes nogle ubeleilige pryde”.³⁶⁸ Han mente at håndgemenget var ”noget aldeles privat imellem disse”, og

³⁶³ 1830, 1833, 1836/37, 1842 fra Smaalenenes Amt.

³⁶⁴ Norsk biografisk Leksikon (www.snl.no/nbl_biografi/Jonas_Anton_hielm. Lest: 15.02.2011).

³⁶⁵ Defensors prosedyre 8. mars 1817, Overkriminalrettsaken (Lokalia boks 54, AAA).

³⁶⁶ Defensors prosedyre 8. mars 1817, Overkriminalrettsaken (Lokalia boks 54, AAA).

³⁶⁷ Defensors prosedyre 8. mars 1817, Overkriminalrettsaken (Lokalia boks 54, AAA).

³⁶⁸ Defensors prosedyre 8. mars 1817, Overkriminalrettsaken (Lokalia boks 54, AAA).

holdt årsaksforklaringen vekk fra ansamlingen av mennesker.³⁶⁹ Han påpekte at de bøndene angrep var kjøpmenn, og implisitt at bøndene ikke angrep staten eller dens menn. Rangtittelene (Løitnant og Kaptein) Dedekam-ene hadde fått som deltagere i borgervæpningen hang ikke så høyt og ble kun brukt av aktoratet ”for at give Tingene at være andseende”.³⁷⁰ At Hielm anslo håndgemenget for en privat affære er interessant. Hielm var selv fra Kristiansand, og hadde således kjennskap til forholdene mellom trelastbøndene og kjøpmennene i distriktet.

Hielm hadde gjennom sitt hjemsted også kjennskap til byfogd Niels Berg, og arendalsmagistraten fikk ikke akkurat blomstrende attester fra advokaten. Berg var en konfliktsky og viljeløs mann, skulle man tro Hielm, og byfogdens håndtering av hendelsene var avgjørende for at oppløpet kom ut av kontroll. ”Jeg veed, at blot et Bud af Mængden giærne skulde faaet den gamle frygtsomme Byfogd til at krybe i et musehul”, triumferte Hielm.³⁷¹ Hielm henviste her til Bergs kornutdeling i 1801. De ”Skrækkebilleder, som hans Indbildninger havde skabt ham” hadde fått ham - etter påtrykk fra allmuen - til å beordre utdeling av skip som lå til kai i Arendal.³⁷²

Marthe Glad Munch-Møller beskriver handlingene til Berg i 1801 som bondevennlige.³⁷³ Berg valgte, i motsetning til sin kollega i Risør, Tobiesen, å imøtekomme allmuens krav. I følge en befaling fra Stiftamtmann Moltke i Kristiansand, hadde Berg selv måttet vurdere situasjonen, og sørge for at ”Foranstaltningen maae være Deres [Bergs] og ikke Almuens Werk”.³⁷⁴ Munch-Møller har tolket det slik at Berg nettopp lyktes med dette, men skal man tro Hielms vurdering kan den peke i motsatt retning. Kanskje er man igjen på sporet av noen erfaringer som gjorde at bøndene gjentatte ganger under oppløpet i 1813 valgte å bruke press som taktikk for å få byfogden til åpne magasinet.

Både Bergs og Dedekam-enes frykt grunner seg på erfaringer med oppløpstradisjonene i området, og ifølge Hielm var det hele tiden embetsmennenes erfaringer og håndtering – ikke bøndenes – som styrte hendelsesforløpet. Dette kan skyldes at Hielm som defensor ville forsøke å skyve ansvaret bort fra bøndene, men det er uansett et interessant perspektiv. Embetsmennene var få og stod svakt i Arendal, og borgerne innehadde ikke samme formelle sanksjonsmuligheter. Sjøkaptein Seidelin vurderte også sett utenfra den overdrevne volds-

³⁶⁹ Defensors prosedyre 8. mars 1817, Overkriminalrettsaken (Lokalia boks 54, AAA).

³⁷⁰ Defensors prosedyre 8. mars 1817, Overkriminalrettsaken (Lokalia boks 54, AAA).

³⁷¹ Defensors prosedyre 8. mars 1817, Overkriminalrettsaken (Lokalia boks 54, AAA).

³⁷² Defensors prosedyre 8. mars 1817, Overkriminalrettsaken (Lokalia boks 54, AAA).

³⁷³ Munch-Møller 2010, s. 29.

³⁷⁴ Munch-Møller 2010, s. 29.

bruken fra borgere og embetsmenn i Arendal som unødvendig. Denne skjøre maktbalansen er nok noe av grunnen til at situasjoner som var håndterbare andre steder i Norge våren 1813, utviklet seg til oppløp og maktutøvelse i Arendal.

7.2.3 *Dommen*

Det var Hielm som skulle få mest medhold i straffeutmålingen, selv om kun Aslak Olsen Oland slapp helt fri for tiltale. Even Bæraas ble dømt til seks måneders i Kristiansand tukthus, broren Aslak fikk fire, mens Gregers Rejersen Omdahl, Ole Olsen Sparrisaas og Christian Pedersen Tofslund fikk to måneder hver seg i samme institusjon. De tre første fikk samme dom som av kommisjonen, mens de to siste fikk strengere straff.

Ved første øyekast kan det synes at Gustav Sætra og andre som mente at oppløpet kun var spontane aksjoner for å skaffe mat, er i tråd med overkriminalrettens vurdering som var at bøndernes ”hensigt gik blot ud paa at erholde korn for at stille hungeren”,³⁷⁵ og at

det lader Sig let forklares, at Almuen, efter at Plougaanden var tilendebragt, hobevis søgte til nærmeste Bye Arendal, hvor man havde indbildt Bønderne, at der skulde være Korn, som nogle Kiøbmænd sagdes at have lagt Haand paa.³⁷⁶

Det overkriminalrettsdommen derimot gjorde var riktignok å sette hunger og nød som årsak til sammenstimlingen av bønder, men ikke som årsak til at det ble oppløp og voldshandlinger. Det er denne distinksjonen som ikke alltid har vært like klar i tidligere studier av oppløpet. Sammenstimling av bønder som var i byen for å skaffe mat var et vanlig syn over hele landet våren 1813, samtidig som det var en velkjent foreteelse i Arendal under nødsårene. I en diskusjon over 5. juli 1765-forordningens anvendelse på denne saken fant overkriminalretten det for legitimt at bøndene kom til Arendal fordi det hadde gått rykter om at det var korn å få tak i, men hva gjorde at aksjonen i Arendal fikk et voldelig utfall, i motsetning til alle andre steder? Svaret må søkes i dette skille mellom ansamling og oppløp. Kunne en slik ansamling i Arendal fungere som oksygen til et allerede ulmende bål som myndighetene gjennom 1700-tallet aldri hadde klart å slukke? Even Halvorsen Bæraas som var den som fikk strengest straff, ble dømt for voldshandlinger, for å ha ”opkastet sig til ordfører og talsmann”,³⁷⁷ og for å ha fremstått ”som den mest virksomme Deltager”,³⁷⁸ altså for å ha utført handlinger innenfor en allerede oppstått situasjon. Med andre ord: Benyttet han den alminnelige opprørsstemningen til å gi kjøpmennene en (velfortjent?) kilevink.

³⁷⁵ Domsprotokoll 18/11 1807 – 6/6 1810 og 1/9 1813 – 28/5 1817, s. 223 (Overkriminalretten 1807-1817, RA).

³⁷⁶ Domsprotokoll 18/11 1807 – 6/6 1810 og 1/9 1813 – 28/5 1817, s. 223 (Overkriminalretten 1807-1817, RA).

³⁷⁷ Domsprotokoll 18/11 1807 – 6/6 1810 og 1/9 1813 – 28/5 1817, s. 224 (Overkriminalretten 1807-1817, RA).

³⁷⁸ Domsprotokoll 18/11 1807 – 6/6 1810 og 1/9 1813 – 28/5 1817, s. 224 (Overkriminalretten 1807-1817, RA).

Dommen så derimot ingen sammenheng mellom de som ble utsatt for vold. Dette står i motsetning til det jeg tidligere i oppgaven har antydnet, nemlig at voldshandlingene var rettet i mot spesielle personer, eller som Knut Mykland har ment, spesielle grupper. Overkriminalretten vurderte det slik at det at embetsmennene, Stadshauptmand Leth og Kaptein Ebbell, kun ”med lidt Skade paa deres klæder, undslap for videre Mishandling, ikke [kan] beskrives Almuens Tilbageholdenhed eller Beskedenhet, men alleene den Hendelse, da disse vare komme saa langt op paa Trappen (..) at disse kunde (..) verne Sig ved ad Døren”.³⁷⁹ Her fant overkriminalretten en akseptabel forklaring på hvorfor embetsmennene unnslopp voldshandlingene, og måtte ikke lete videre etter årsaker til at det kun var kjøpmannsbrødrene Dedekam, tre i tallet, som ble utsatt for omfattende vold. Overkriminalretten var oppmerksom på at de fleste bøndene i forhørene hadde forklart ”at Dedekamerne selv dertil skulde have givet anledning, ved at trække deres Sabler”,³⁸⁰ men bøndene ble avfeiet som ”villige Vidner”, fordi de selv hadde deltatt i oppløpet og forklaringene deres ble diskvalifisert av den enkle grunn at de var ”gitt af Almuens Folk”.³⁸¹

Dette viser ikke bare, som flere har påpekt, at bøndene hadde en egenskap til organisering og samkjøring av svarene i en rettssak, men at også overkriminalretten, muligens situasjonsbettinget, anså bøndene – her omtalt som allmuen, men i praksis bønder – som en gruppe med felles interesser.³⁸² Overkriminalretten så det også som skjerpende at Even Bæraas hadde oppkastet seg til formann for ”et ham uvedkommende Præstegjelds Almue”.³⁸³ Skal man tro denne formuleringen var det skjerpende at han henvendte seg til og allierte seg med bønder utenfor sitt prestegjeld. Det kan bety at solidaritet innad i bygda og en kommunalistisk tankegang kunne være akseptabelt fra myndighetene, men dersom man viste solidaritet og identifikasjon på bakgrunn av skjebnefelleskap eller gruppefelleskap – et ”klasselignende” felleskap – utover bygdesamholdet, ble dette slått ned på.

Overkriminalretten overså at det også fantes motstridende vitnesbyrd blant embetsmennene, og slik forsterket de selv skillet mellom bøndene på den ene siden og embetsmennene og borgerne på den andre. Det var ikke bare allmuen og de deltagende bøndene som mente at ”Dedekamerne brugte uforsigtighed, eller ubesindighed”.³⁸⁴ Blant de militære som kom til stede var det flere som mente at reaksjonen fra borgerkorpset var overdreven, og blant annet

³⁷⁹ Domsprotokoll 18/11 1807 – 6/6 1810 og 1/9 1813 – 28/5 1817, s. 224 (Overkriminalretten 1807–1817, RA).

³⁸⁰ Domsprotokoll 18/11 1807 – 6/6 1810 og 1/9 1813 – 28/5 1817, s. 224 (Overkriminalretten 1807–1817, RA).

³⁸¹ Domsprotokoll 18/11 1807 – 6/6 1810 og 1/9 1813 – 28/5 1817, s. 224 (Overkriminalretten 1807–1817, RA).

³⁸² Dette argumentet finnes blant annet i Sætra 1998, s. 302; Erling Sandmo, Saker og ting – Om Opplysningstiden i det norske bondesamfunnet i *Arr* bind 2, 1995.

³⁸³ Domsprotokoll 18/11 1807 – 6/6 1810 og 1/9 1813 – 28/5 1817, s. 224 (Overkriminalretten 1807–1817, RA).

³⁸⁴ Domsprotokoll 18/11 1807 – 6/6 1810 og 1/9 1813 – 28/5 1817, s. 224 (Overkriminalretten 1807–1817, RA).

sjøkaptein Seidelin som var kommanderende for troppene om bord i briggene som lå til kai i Arendal var sterkt skeptisk til spesielt Dedekam-enes opptreden.

7.2.4 *Anken*

Anken ble formet som en supplik med søknad om benådning til Kongen i Stockholm. De fem dømte bøndene gjorde ingen store forsøk på å renske seg, men appellerte heller til kongen om å vise nåde for fattige bønder. Fokus lå på hvilken byrde et tukthusopphold ville være for dem og deres familie. Vedlagt supplikken lå betenknninger fra stiftamtmann Schouboe og fra den nye sorenskriver Astrup i Østre Råbyggelaget. Søknaden om benådning ble behandlet av høyesterett, og med endelig sanksjon av kongen. Ingen av de tre nivåene i embetsverket gikk inn for full frifinnelse av bøndene, men alle har imidlertid forskjellig fokus.³⁸⁵

Amtmannen i Nedenes og Råbyggelaget, Olof de Schouboe – som også var stiftamtmann i Kristiansand³⁸⁶ – tolket det hele som en politisk handling. Symbolkraften og til en viss grad prevensjonsnytt i fullbyrdelse av straffen ble i så måte veldig viktig. Man måtte unngå en situasjon hvor ”en samling af Bønder, stolende paa Deres Kræfter, tør ville bestemme Øvrighedens Handlinger”.³⁸⁷ Dette ble vurdert til spesielt viktig i Arendal med lav militær tilstedeværelse. Bøndene ble her eksplisitt identifisert som (politiske) aktører. Amtmannen mente også at saken ”har gjort megen Opsigt blant Almuen”, som ”have troet den [saken] var bortfalden fordi Øvrigheden og de paagiældende borgere frygtede Dens Udfald”. Avstraffelse skulle ”tjene til et advarende Exempel”.³⁸⁸ Her måtte man vise hvem som bestemte.

Sorenskriver i Østre Råbyggelaget, Astrup, var ikke fullt så instrumentell og mente ”at den øyensynlige Hungersnød foreenet med den Tanke eller falske Underretning at Kiøbmændene i Arendal vare forsynede med Korn, men nægtede den samme, har bragt dem til at tage Deel i hine Optrin eller at handle annerledes end de burde”.³⁸⁹ Et poeng som ble spisset i Høyesterett som mente at dette var den eneste formildende omstendighet som fantes og at dommen var så mild eller ”lemfældig” at de ikke så noen grunn til videre benådning eller nedsettelse av dommen. Høyesterett, som avsa innstilling for kongen, så ingen politikk eller annen

³⁸⁵ Sak 2522 - 1817, pakke 26 (2. departement for justissaker, journalsaker, RA).

³⁸⁶ Amtmannsvervet i Nedenes og Råbyggelaget var besatt av stiftamtmannen i Kristiansand. Schouboe uttalte seg her som amtmann.

³⁸⁷ Schouboes følgeskriv, sak 2522 - 1817, pakke 26 (2. departement for justissaker, journalsaker, RA).

³⁸⁸ Schouboes følgeskriv, sak 2522 - 1817, pakke 26 (2. departement for justissaker, journalsaker, RA).

³⁸⁹ Astrups følgeskriv, sak 2522 - 1817, pakke 26 (2. departement for justissaker, journalsaker, RA).

planmessighet fra bøndenes side, men mente at de var ”Urostiftere, og den offentlige Sikkerheds Forstyrre”.³⁹⁰

7.3 BØNDER OG EMBETSMENN

Man kan undre seg over om høyesteretts ønske om å skape slike vanntette skott mellom borgere og embetsmenn på den ene side og bønder og allmue på den annen side, noe som muligens var en maktstrategi, har påvirket historiografien en del. Mange av rettsforklaringene både fra embetsmenn og bønder kan tyde på at de ikke stod så steilt mot hverandre som overkriminalretten skulle ha det til. Borgerne var stort sett konsistente innad i sine forklaringer, mens embetsmennenes forklaringer spriker en del, selv om overkriminalretten prøvde å dekke over dette. Overkriminalretten var på den ene siden avhengig av å skape en dom som kunne virke rettferdig og som kunne legitimere myndighetenes maktutøvelse, men også som kunne virke legitimerende innad blant borgere og embetsmenn.

Bøndenes handlinger viste også en høyere grad av fleksibilitet og forhandlingsvilje enn de blir gitt av rettsvesenet. Som ytterste konsekvens kan man si at utdeling av magasinet var et forhandlingsresultat etter maktpåvirking. Kravet om like porsjoner for alle lot seg ikke drive gjennom, selv om de hadde klart å øke porsjonene underveis i samarbeid med byfogden. Disse forhandlingsposisjonene ble ikke holdt mot bøndene. Volden, derimot, ble ikke ansett som en lovlig og ansett forhandlingstaktikk.

7.4 OPPSUMMERING

Etter initiativ av Stiftamtmanden ble det allerede tre uker etter oppløpet avholdt et vitneavhør av de av Arendals borgere og embetsmenn som hadde vært involvert. Under denne seansen ble hendelsesforløpet etablert og vitnesbyrdene borgerne og embetsmennene gav, farget resten av rettsbehandlingen. I vitneavhørene høsten 1813, ble bøndene stilt en rekke spørsmål basert på borgerne og embetsmennenes sin versjon av hendelsene. I likhet med andre lignende rettsprosesser i etterkant av opprør og oppløp, hadde bøndene mest å tjene på stilltiende å godta denne versjonen, og derfor ble heller ikke et annet hendelsesforløp forsøkt etablert av bøndene.

Overkriminalrettens behandling bærer preg av myndighetenes behov for å sanksjonere bøndenes opptreden, og å holde noen ansvarlig. Derfor slapp heller ingen fri for straff;

³⁹⁰ Høyesteretts betenkning, sak 2522 - 1817, pakke 26 (2. departement for justissaker, journalsaker, RA).

benådningssøknaden ble – mot etablert praksis – heller ikke imøtekommet. Prosedyrene til overkriminalrettens aktor og defensor, samt domsavsigelsen, går allikevel langt i å tegne bøndenes handlinger som legitime. Allikevel legges en klar distinksjon mellom det retten oppfatter som lovlig og alminnelig samling og voldshandlingene. Overkriminalretten retter også kritikk mot borgernes oppførsel, og mener i likhet med de militære vitnene at borgerne utviste utilbørlig oppførsel. Defensor Hielm gikk så langt som til å betegne voldshandlingen som et privat oppgjør mellom Dedekam-ene og bøndene. Som lokalfødt kjente han maktstrukturene i området.

Tidligere studier av oppløpet har ikke tatt hensyn til dette skillet høyesterett legger opp til, et skille som er nyttig for å få klarhet i de kausale virkningsforholdene. Verken Gustav Sætra eller Knut Mykland, drar en klar skillelinje mellom på den ene siden, at bøndene planla å dra til byen for å skaffe korn, og på den andre, voldshandlingen som utspilte seg da de var ankommet.³⁹¹ Høyesteretts vurdering gir argumenter til min antydning i kapittel 4 om at mobiliseringen først startet da bøndene var kommet til byen, og at sammenstimlingen av bønder ikke var planlagt som et oppløp. God organisering og erfaringer med pressmakt gjorde at bøndene oppnådde sitt første mål, åpning av magasinet, mens likefordelingskravet ikke fikk gjennomslag og førte bøndene ut i en rettssak.

³⁹¹ Sætra 1998; Mykland 1996.

8. OPPSUMMERING OG KONKLUSJON

Det kan umulig ha vært en lystig tur de to brødrene Bæraas foretok fra Arendal og hjem til Åmli etter oppløpet kvelden og natta den 1. juli 1813. Riktignok hadde de med seg korn til familiene sine – sulten skulle de stille – men de hadde pådratt seg en straffesak som skulle forfølge dem i mange år fremover. De ble stemplet som skyldige av så vel embetsmenn og borgere som sambygdinger, og selv om de hadde vært aktive under oppløpet måtte de stå til ansvar for handlingene til et helt bygdesamfunn.

Men først fikk de selv mulighet til å påvirke rettsgangen. Da lensmannen kom til Bæraas for å innhente brødrene, var det også sendt ut arrestordre på tre andre. Etter at arrestantene kom til Odderøens festning hvor de i første omgang skulle tilbringe seks måneder ble de avhørt av kommisjonen. Her oppgav de fem arrestantene navnene på søtti andre bønder som hadde deltatt og disse søtti ble senere avhørt i regi av kommisjonen. Navnene og forklaringene til disse bøndene har også fungert som grunnlag for denne studien nesten 200 år senere, og et av hovedmålene med denne oppgaven har vært å finne ut mer om bøndene som ble forhørt.

8.1 PROBLEMSTILLINGENE

Min hovedproblemstilling gjennom oppgaven har vært; *hvem var bøndene som deltok i oppløpet?* Det finnes flere svar på det spørsmålet og det har vært nødvendig å strukturere problemstillingen inn i flere underspørsmål. Kapitlene tar hver for seg opp de forskjellige underspørsmålene.

Det første jeg har ønsket å finne ut av var; hvilken økonomisk og sosial posisjon hadde disse bøndene? Undersøkelsene av bakgrunnen deres i kapittel 4 viser at de forhørte bøndene kom fra det øvre økonomiske sjikt i bygdene. De fleste bøndene kunne karakteriseres som fjellbønder med et stort innslag av skog- og tømmerdrift i næringsveiene. Brukene bøndene kom fra var i 1802 taksert blant de med middels til høy verdi relativt til sambygdingene. Dessuten var det en konsentrasjon av bønder fra de mest verdifulle gårdene samlet sett. Videre viser undersøkelsen av den sosiale stillingen til oppløpsbøndene, at en del av dem befant seg i sentrale organisasjonsroller og maktposisjoner lokalt. Bøndene som hadde

lederroller under oppløpet gjenfinnes også i stor grad i lokal forvaltning, som i skolestyrene og i fattigstyrene.

Den neste problemstillingen jeg har befattet meg med i denne studien er; hvilke tradisjoner fantes det for opprør, oppløp og politikk i området rundt Arendal? Dette spørsmålet ble også belyst i kapittel 4. Det var en rekke sammenstøt mellom befolkningen på landsbygda og byboerne i Arendal gjennom hele 1700-tallet. Disse aksjonene knyttet seg i stor grad til praktiseringen av privilegiesystemet i området, og til konflikter i trelasthandelen mellom kjøpmennene i byen og fjellbøndene rundt Nidaråvassdraget. En nærmere undersøkelse av aktørene under disse aksjonene viser en stor grad av sammenfall hva gjaldt sosial sammen-setning, men uten det samme geografiske nedslagsfelt som i 1813. Aksjonene på 1700-tallet var av mer lokal karakter. Lofthusreisinga er derimot et unntak, da det geografiske kjerneområde i konflikten mellom kjøpmenn og bønder var det samme som det bøndene kom fra i 1813. Fremgangsmåten til bønder og allmue under aksjonene i Arendal på 1700-tallet var, igjen med unntak av Lofthusreisinga, til dels svært lik måten bøndene opptrådte på i 1813, med masseoppbud og trusler om selvbemektigelse som pressmiddel. Aksjonen i 1801, på sin side, korresponderte med oppløpet i 1813 *både* i nedslagsfelt og i fremgangsmåte.

Det som også kjennetegner begge hendelsene i 1801 og i 1813 er byfogd Bergs håndtering av saken. Begge gangene følte byfogden seg truet, men i 1801 klarte han å stagge allmuen ved å innfri kravene deres uten å måtte ty til borgerkorps eller militær inngripen. Den erfaringen allmuen og bøndene fikk om at de kunne presse byfogden til å gå utover sitt mandat som byfogd, kan ha bevirket til handlingsmåter i 1813. 1801-aksjonen hadde også bakgrunn i krig og hungersnød.

Hvordan påvirket disse faktorene samhandlingen mellom aktørene både innad i bondegruppen og på tvers av samfunnsgrupper, og hvordan legitimerte og organiserte bøndene sine handlinger? Denne problemstillingen ble behandlet i kapittel 6. Det har vært en tendens til å se deterministisk på oppløpet, slik at da bøndene dro innover til byen så var målet å få byfogden til å åpne magasinet, og pressmiddelet var bråk og uroligheter. Jeg mener det er grunn til å tro at mobiliseringa av oppløpet skjedde etter hvert som situasjonen utartet i Arendal. Det er grunn til å tro at bønder og allmue hadde ligget flere dager i byen og ventet på korn, og at de hadde vært inn og ut av byen hele våren. Det hadde vært organisert flere utdelinger tidligere på året. Beretningene fra oppløpet i 1801 tyder på lignende forløp. Bønder og allmue hadde også den gangen vært inn og ut av byen på dags- eller ukesbasis drevet av et lite håp om at det skulle ankomme noe korn til byen. På bakgrunn av dette er det ikke så rart

at domsmyndighetene ikke fant antydninger til at oppløpet var planlagt. Av den grunn er det heller ikke hensiktsmessig å lete etter den utløsende årsaken i hungersnød og krig, slik som enkelte har forsøkt. Jeg mener den utløsende årsaken snarere kan spores i den interne forskjellsbehandlingen bøndene ble utsatt for. Det var da bøndene samlet gikk til byfogden med krav om at alle skulle få utdelt like porsjoner, og de ble nektet dette, at voldshandlingene startet.

Kapittel 5 og 7 svarer på hver sin måte på spørsmålet om hvordan bøndene og deres handlinger ble vurdert av samtidens aktører. Byfogd Berg vurderte, i likhet med embetsverket på høyere nivå, hungersnøden som årsak og forklaring på bøndenes sammenstimling i byen. Det virker som en konsensus blant tidens embetsmenn at hungersnøden våren 1813 hadde presset allmuen til handlinger de ellers ville ha unngått. Derfor idømte overkriminalretten lavere straff enn den hadde gjort under andre omstendigheter. Byfogd Berg beskrev allikevel øyeblikket da bøndenes handlinger gikk fra å bli drevet av nød til vold, og deres handlinger ikke lenger kunne unnskyldes og de militære måtte kalles inn. I dette øyeblikket ble grunnlaget for rettsaken skapt. Embetsmennene var også fokusert på enkeltbøndenes handlinger, blant annet at enkelte bønder hadde utnyttet situasjonen til å oppkaste seg til formenn. Borgerne på sin side utviste ikke like stor forståelse for bøndenes mål og handlinger, og brukte moralskt ladete forklaringer. De fokuserte på at bøndene ikke hadde noen legitim grunn til å beklage seg fordi borgerne hadde arbeidet for å skaffe dem mat, og således oppfylt sin plikt i henhold til sin rolleforståelse. De var også opptatt av bøndenes kollektive benektelser og anklager. Alle, både embetsmenn, borger og bonde pekte på de samme gjerningsmennene.

8.2 HYPOTESE OG METODE

Kan man så på bakgrunn av dette, si at oppgavens hypotese om at det var bønder fra det øverste sjikt i lokalsamfunnet både sosialt og økonomisk, som gjorde oppløp i Arendal, og at oppløpet kan plasseres som en del av en større maktkamp om politikk og ressurser i området, har blitt bekreftet? Den første delen av hypotesen har blitt utformet med utgangspunkt i to teorier. På den ene siden, omhandlende de økonomiske kriterier, har jeg brukt Halvdan Kohts påstand om at det utover på 1700-tallet skjedde en økonomisk utvikling blant bøndene, og at det gjennom dette utviklet seg et bygdearistokrati, et lederskap som gikk foran i kampen mot øvrigheten. Resultatene viser et jevnt høyt verdianslag blant bøndenes bruk, men ikke kun helt i toppsjiktet.

En av forutsetningene for resultatene i denne undersøkelsen er at bøndene som ble innkalt til avhør, ble innkalt fordi de var de mest aktive og derfor havnet i myndighetenes søkelys. Hensikten med straffekommisjoner, slik som det ble nedsatt i denne saken, var ofte like mye at myndighetene ønsket å kommunisere sin politikk, som at de ønsket å straffe skyldige. Det kan virke som om det i forkant av oppløpet hadde skjedd en nettverksbasert mobiliseringsprosess, da det var mange bønder fra de samme bygdelagene, og gjerne med likhet i alder, som ble innkalt til forhør i kommisjonen. Dette peker videre til den andre påstanden denne hypotesen er basert på, nemlig Knut Dørums antagelser om at bøndene fikk organisasjons-erfaring gjennom kommisjonsarbeid og annen deltagelse i lokalstyrer. Denne delen av hypotesen synes å ha kunne blitt bekreftet gjennom en rekke enkeltaktører som var delaktige i skole- og fattigstyrer i bygda, oppnevnte som lagrettemenn og som i tillegg hadde fått hederlig omtale av embetsmenn lokalt og regionalt. Likhetene mellom aksjonene i 1801 og 1813 antyder også at bøndenes fremgangsmåte for å oppnå deres mål under oppløpet ikke var tilfeldig, men basert på erfaring. Denne studien har hatt fokus på det eksepsjonelle i en oppløpssituasjon. Knut Dørum har på den annen side betont bøndenes hverdagsmotstand som en viktig del av bøndenes politiske kultur, og det kan godt tenkes at bøndene rundt Arendal drev hverdagsmotstand til hverdags, og at det har påvirket fremgangsmåten under oppløpet. En mer systematisk utforskning av hverdagsmotstanden i området kunne derfor vært en meget spennende oppfølger til dette prosjektet. Denne studien har vist at mye av årsaken til at aksjonen ble så omfattende lå i maktstrukturene lokalt, og en nærmere undersøkelse av bøndenes hverdagsmotstand i møte med byfogd Berg og trelasthandlerne kunne gitt et utfyllende bilde på hvordan disse maktstrukturene fungerte.

Den politiske kulturen bestod av en interaksjon som ikke var konstant, men snarere i stadig utvikling, og ble med tiden en del av erfaringshorisonten til *alle* aktørene som deltok i eller kom i kontakt med denne kulturen. Slik ble ikke bare *bøndenes* handlinger determinert av deres egne erfaringer og tradisjoner, men motpartens forventninger ville også bli farget av bøndenes politiske kultur. Denne øvrighetens forventninger kunne også skape situasjoner, og slik kan også Bergs handlinger være interessante tilskudd til den politiske kulturen som fungerte lokalt, og ikke bare innad hos bøndene.

Hypotesen har blitt testet gjennom en aktøranalyse. Studiens hovedkilde, forhørsmateriale etter oppløpet, har blitt holdt sammen med lokalhistorisk litteratur, samt en rekke andre arkivkilder. Denne fremgangsmåten har blitt brukt til å belyse hypotesen og oppgavens problemstilling, men har også avstedkommet et innblikk i en rekke forhold i områdets lokalhistorie. Gjennom denne metoden har også studien satt tidligere oppfatninger av

oppløpet i et nytt lys. Denne undersøkelsen er den første aktøranalysen av dette oppløpet, og ingen andre har vurdert bakgrunnen eller posisjonen til aktører som vi har blitt kjent med i denne fremstillingen, som bøndene Tolv Hillestad og Even Olsen Oland, eller for den saks skyld byfogdsfullmektig Jæger eller Kaptein Kuur. Noen av embetsmennene, borgerne og de sentrale bøndene har blitt nevnt, uten å bli analysert, i andre studier. Derfor vil det ikke tjene noen hensikt å sette mine resultater eksplisitt opp mot annen forskning på oppløpet i 1813. Derimot har denne studien, gjennom den valgte innfallsvinkel, kunnet kaste nytt lys på enkelte sider av hvordan oppløpet og rettsoppgjøret kan forstås.

Den siste delen av hypotesen har utgangspunkt i Knut Myklands påstand om at oppløpet i Arendal i 1813 var rettet mot kjøpmennene og deres kornlagre, og ikke mot embetsmenn og stat.³⁹² Isolert sett var oppløpet, som Gustav Sætra har påpekt, kun spontane aksjoner for å skaffe mat. Bøndene henvendte seg der det var korn å få; først til kjøpmenn, deretter til byfogden, og som en av bøndene selv – Tolv Hillestad – sa vegrede de seg for å gå til magasinet, da det var korn tiltenkt ”krigsfolkene”. At voldshandlingene var rettet mot kjøpmennene peker også i den retning. Men dersom vi sammenholder denne aksjonen med de tidligere aksjonene i Arendal gjennom 1700-tallet og i 1801 – noe som ikke er blitt gjort før – kan det tyde på at det er hold i Roar Tanks påstand om at ” det er mulig at se stemninger her som gaar tilbake til motsætninger mellem kjøbmændene og landdistriktets beboere”,³⁹³ og at oppløpet kan plasseres som en del av en større maktkamp om politikk og ressurser i området. Dette er siste del av denne studiens hypotese. Sammenfall både i fremgangsmåte og deltagere tyder på en utviklet politisk kultur i området rundt Arendal. Roar Tank påstår videre at ”Det voldsomme utbrud har imidlertid sin umiddelbare aarsak i den saarest og sørgeligste hunger”.³⁹⁴ Jeg har på min side pekt på at denne kausale virkningskjeden må snus på hodet. Sammenstimlingen av mennesker skyldtes nøden og elendigheten, men det ”voldsomme utbrud” kan snarere tilskrives den politiske kulturen aktørene opererte i og forholdet mellom gruppene. Som Defensor Hielm argumenterte med eksisterte det i forkant av oppløpet gnisninger mellom trelasthandlerne og allmuen i området. Oppløpet kunne være en kjærkommen anledning til et oppgjør med kjøpmennene. Oppløpssituasjonen åpnet et rom som ble utnyttet av bøndene.

En nærmere undersøkelse av forhørsmaterialet har også gjort det mulig å tilbakevise indisiene som tydet på at ”i Arendal hadde de ledere som også hadde deltatt i Lofthusreisinga”.³⁹⁵ Et

³⁹² Mykland 1996, s. 40.

³⁹³ Tank 1923, s. 386.

³⁹⁴ Tank 1923, s. 387

³⁹⁵ Sætra 1998, s. 312.

syn Gustav Sætra har hevdet i Historisk Tidsskrift-artikkelen fra 1998. I sin artikkel i 1984 nevner han Wrold Hovatten eksplisitt og det er nok Wrold som også blir brukt som grunnlag for påstanden i 1998. Men Wrold var ikke med i 1813 og var følgelig ingen leder. Heller ingen andre av lederne fra Lofthusreisinga gjenfinnes i dette oppløpet.

Knut Myklands åpne spørsmål og antydning om at oppløpet kan ha vært planlagt er basert på Jægers uttalelser om at det fantes en plan blant allmuen om å bestorme alle byene i distriktet, og en del forsnakkelser fra bønder om at de hadde planlagt reisen. Sognepresten i Vestre Moland, Grøgaard, hadde også fått ferten av slike rykter. Tidligere hungersnødsperioder, som den i 1801, viser at det var helt vanlig at allmuen hopet seg opp i byen når det var lite korn. Det hadde allmuen alt gjort hele våren 1813, og timingen rett etter at våronna var ferdig kan ha bevirket til at trykket ble ekstra stort i slutten av juni og starten av juli da oppløpet inntraff. En nærmere gjennomgang av forhørsmateriale viser også at Jægers påstander om at oppløpet var en del av en større aksjon, verken bekreftes eller antydes av andre kilder. Påstandene virker fabrikkert for å spore rettsprosessen og normbruddet inn på en linje det fantes domsanvendelse for. Jæger lyktes også langt på vei, da mange av spørsmålene bøndene fikk under avhørene nettopp handlet om hvorvidt aksjonen var planlagt. De tidligere bearbeidinger av oppløpet som har ønsket å diskutere hvorvidt oppløpet var planlagt eller ikke, har heller ikke skilt mellom bøndenes samling og bøndenes handling. Det kan virke som om det har vært behandlet som forutbestemt at da bøndene kom til byen så var det for å lage bråk.

Denne studien bringer ny kunnskap om gruppedynamikk og samarbeid mellom samfunnsgruppene under oppløpet. Skottene mellom kjøpmenn og bønder var ikke så tette som enkelte studier har tatt utgangspunkt i, noe som ikke bare gjelder behandlingen av oppløpet i 1813, men også andre oppløp. Denne studien viser at det foregikk samarbeid ikke bare mellom embetsmenn og bønder, men også mellom kjøpmenn og bønder under oppløpet, selv om det var her konflikten i hovedsak stod.

Allikevel spores mest sympati med bøndene hos embetsmennene. Undersøkelsen har vist at oppløpsbøndene ofte var driftige karer med innpass i den lokale maktelite som embetsmennene var avhengig av et godt samarbeid med. Embetsmennenes legitimeringsstrategi kan også peke i denne retningen. Embetsmennene legger stort trykk på å forklare bøndenes handlinger utifra hungersnød, og ikke utifra bøndene selv.

Til slutt vil jeg trekke frem en faktor som kan ha innvirket på at ansamlingen utviklet seg til oppløp, og som er kommet frem ved bearbeidelsen av bøndenes organisering i kapittel 6;

forskjellsbehandlingen. Byfogden, hans fullmektig Jæger og Anders Dedekam feilvurderte nok sprengkraften i å gi bøndene fra Åmli over dobbelt så mye korn som bøndene fra Froland og andre bynære strøk. Dette ble ikke godtatt av bøndene. Da bøndene for tredje gang samlet henvendte seg til byfogden, og med en sånn styrke at han ikke turte annet enn å kalle på borgerkorpset og militære styrker, var det for å tvinge gjennom kravet om at alle skulle ha samme mengde korn. Det hadde skjedd en identifikasjon og en indre konsolidering gjennom den solidaritetshandlingen denne konsensusformeringen hadde skapt. ”I striden var de en klasse” har Koht skrevet om bøndene og bondesamfunnet.³⁹⁶ Og i dette øyeblikket var det også som om bøndene stod sammen mot en overklasse. De godtok ikke forskjellsbehandlingen og stod solidarisk side om side mot en felles fiende. Slik peker oppløpet like mye fremover, som bakover.

Den 12. februar 1818 ble Even Halvorsen Bæraas, Aslak Halvorsen Bæraas, Gregers Rejersen Omdahl, Christian Pedersen Tofslund og Ole Olsen Sparrisaas lagt i lenker og innbrakt på tukthuset i Kristiansand. Den siste av dem, Even, ble sluppet ut 11. august 1818.³⁹⁷ Fem år og to måneder etter at han sulten en morgen sto opp og begynte å gå mot Arendal etter korn. En reise som ble lenger enn han hadde tenkt seg.

³⁹⁶ Sætra 1998, s. 304.

³⁹⁷ Fangeprotokoll. Innkomne fanger 1781-1823 (Kristiansand Tukthus, SAK).

KILDER

UTRYKTE KILDER

Aust-Agderarkivet (AAA)

Lokalia boks 14.

Lokalia boks 52.

Lokalia boks 53 (AA6016–6018, AA6020–34).

Lokalia boks 54 (AA6035–AA6042).

Forretningsarkiv boks 91.

Åmli kommunearchiv.

- 9.5.1 Fattig Regnskabsbog for Omblie Præstegield.
- 9.5.2 Regnskabsbog over Fattig Cassens Indtægt og Udgift.
- Åmli skule regnskapsprotokoll.

Statsarkivet i Kristiansand (SAK)

Arendal Byfogd.

- Justitsprotokoll 1812–1821.

Kristiansand Stiftsoverrett.

- Justis- og Domsprotokoll nr 4. 1817–1824.

Kristiansand Tukthus.

- Fangeprotokoll. Innkomne fanger 1781–1823.

Stiftamtmanden i Kristiansand.

- Sakinndelt avdeling til mai 1815.
 - o Innførsel. Pakke 1673.

Østre Råbyggelag sorenskriveri.

- Rettergang. Tingbok 24, 1807–1817.
- Rettergang. Tingbok 25, 1817–1821.

Åmli Sokneprestkontor.

- Skatteligning for Risland tinglag 1816–1826.

Riksarkivet (RA)

2. departement for justissaker.

- Journalsaker, pakke 25.
- Journalsaker, pakke 26.

Finansdepartementet, 3. revisjonskontor.

- Regnskap Nedenes Amt.

Overkriminalretten 1807-1817.

- Domsprotokoll 18/11 1807 – 6/6 1810 og 1/9 1813 – 28/5 1817.
- Dokumenter til saker pådømt juni – okt. 1815, des. 1815, jan. – febr. 1817, mai 1817.

Provideringskommisjonen 1811–1814.

- Kopibok.

Rentekammeret inntil 1814. Realistisk ordnet avdeling.

- Magasinvesen.
 - o Pakke 15, Innrapportering om høstens utfall 1800–1812.
- Protokoller vedrørende jordavgift, 1803–1804.
 - o Råbyggelaget fogderi. Oppebørselregister.
 - o Råbyggelaget fogderi. Kommisjonsprotokoll for Østre Råbyggelags sorenskriveri.
 - o Råbyggelaget fogderi. Deliberasjonsprotokoll for Østre Råbyggelags sorenskriveri.
 - o Nedenes fogderi. Oppebørselregister.

Stattholderembetet 1810–1814, 2. kontor.

- Meldinger om utsæd og forventet forbruk .

TRYKTE KILDER

Agderposten 23. desember 1944.

Agderposten 23. februar 1984.

Agderposten 18. juni 2005.

Astræa 1798.

Christianssands Adressekontoirs efterretninger nr. 50, 23. juni 1813.

Christianssands Adressekontoirs efterretninger nr. 52, 30. juni 1813.

Wessel-Berg, Fr. Aug. (red.) *Kongelige Rescripter, Resolutioner og Collegial-Breve for Norge i Tidsrummet 1660–1813, Register og Anhang*, bind 4, 1841–1847.

INTERNETT

<http://maps.google.com>, (Lest: 24.09.2010).

http://snl.no/.nbl_biografi, Diverse biografier, Norsk biografisk Leksikon, (Lest: 15.02.2011).

http://www.hf.uio.no/iakh/forskning/prosjekter/tingbok/kilder/chr5web/chr5_06_04.html,
(Lest: 30.04.2011).

<http://www.digitalarkivet.no>, (Lest: 04.05.2011).

<http://www.statkart.no>, Statens kartverk (cc-by-sa-3.0) (Lest 21.04.2011).

http://da2.uib.no/pontopkart/Pkart_oversikt.htm (Lest: 31/1–2010).

LITTERATURLISTE

OPPSLAGSVERK

- Dyrvik, Ståle. *Mellom Brødre*, Aschehougs Norgeshistorie bind 7, Ascheoug, Oslo 1996
- Mykland, Knut. *Kampen om Norge*, Norges historie bind 9, Cappelen, Oslo 1978
- Imsen, Steinar og Harald Winge. *Historisk Leksikon Norsk historisk leksikon: kultur og samfunn ca. 1500 – ca. 1800*, Cappelen Akademisk Forlag, Oslo 1999

ANNEN LITTERATUR

- Davis, Natalie Zemon. *Fiction in the archives: pardon tales and their tellers in sixteenth-century France* Polity Press, Cambridge 1987.
- Dørum, Knut. Hvordan kullbøndene seiret i striden med Bernt Anker, *Historisk tidsskrift* 85, 2006, s. 403–431.
- Dørum, Knut. Opprør eller legitim politisk praksis? Kommunalisme og folkelige aksjoner i Norge ca. 1750–1850 i Sandvik (red.) *Demokratisk teori og historisk praksis*, Scandinavian Academic Press, Oslo 2010.
- Døssland, Atle. *Embetsmenn, Bønder og fadderskap i Hosanger sokn 1750-1854*, Notat 20/10, Høgskulen i Volda 2010.
- Fiane, Egil. *Froland IV*, Froland bygdeboknemnd, Kragerø 1991.
- Fiskaa, Ingrid. *Statsmakta og Lofthusreisinga : styresmaktene si handtering av allmugereisinga i Nedenes og Bratsberg 1786–87*, Masteroppgave, Universitetet i Oslo 2009.
- Foss, Fridtjof. *Arendal Byes Historie* (original 1889–1893), Arendal Historielag 1998.
- Friis, Jacob. *Stiftamtmenn i Kristiansand. Før 1814* Fædrelandsvennens trykkeri. Kristiansand 1941.
- Gustafsson, Harald. *Political interaction in the old regime. Central power and local society in the eighteenth-century nordic states*, Studentlitteratur, Lund 1994.
- Herstad, John. *I helstatens grep*, Tano Aschehoug, Oslo 2000.

- Hess-Bing, Lars. *Topografiske Efterretninger angaaende Østre-Raabygdelaugets Sorenskriverie i Christianssands Stift*, Agderpostens Boktrykkeri, Arendal 1926, original 1809.
- Hobsbawm, E.J.. Peasants and Politics, i *Journal of Peasant Studies* bind 1, 1973.
- Hodne, Torgils. *Åmli - Ætt og Heim* bind 1, Bygdeboknemda Åmli, Kragerø 1977.
- Hodne, Torgils. *Åmli - Ætt og Heim* bind 2, Bygdeboknemda Åmli, Kragerø 1981.
- Horneman, Emma Elisabeth. *Det tumultuariske Optrin, Bergen 1814*, Universitetet i Bergen 1995.
- Hyvik, Jens Johan. En nasjonal og lokal forening. Arendal Distriktskommisjon av Selskabet for Norges Vel (1810–17), *Heimen* 42, 2005, s. 205–224.
- Imsen, Steinar. *Norsk bondekommunalisme: fra Magnus Lagabøte til Kristian Kvart* bind 1, Tapir, Trondheim 1990.
- Imsen, Steinar. Bondemotstand og statsutvikling i Norge ca. 1300 til ca. 1700, *Heimen* 27, 1990(2), s. 79–95.
- Jæger, Olaf. *Stamtavle over familierne Jæger* Familiemanuskript, Wærø, Bergen 1917.
- Kirkebye, Birger. *Gards- og slekthistorie Ullern sokn øst for Glomma*, Sør-Odal bygdebok bind 6, Sør-Odal kommunale bygdebokutvalg 1990.
- Kjelland, Arnfinn. *Fadderskap som sosial relasjon*, Notat 16/10, Høgskulen i Volda 2010.
- Koht, Halvdan. *Norsk bondereising*, Aschehoug, Oslo 1926.
- Lindström, Jonas. *Distribution and differences: stratification and the system of reproduction in a Swedish peasant community 1620–1820*, Acta Universitatis Upsaliensis, Uppsala 2008.
- Michalsen, Dag. “Grændses skillet imellem Trykkefrihed og Trykkefrækhet” – Johan Frederik Wilhelm Schlegel, Astræa og trykkefrihetens grenser i Sandvik (red.). *Demokratisk teori og historisk praksis*, Scandinavian Academic Press, Oslo 2010.
- Munch-Møller, Marthe Glad. *Med plikt til å redde sine liv - Hungersnød og protest i Dypvåg 1801*, Mastergradsoppgave, Universitetet i Oslo 2010.
- Mykland, Knut. *Mykland – Ei bygd i Råbygdelaget – Gard, ætt, grend*, bind 1, Mykland Bygdeboknemd, Kristiansand 1967.
- Mykland, Knut. *Mykland – Ei bygd i Råbygdelaget – Gard, ætt, grend*, bind 2, Mykland Bygdeboknemd, Kristiansand 1967.
- Mykland, Knut. Bondeoppløpene på Agder våren og sommeren 1813, i *Vår barndoms Have*, Vest-Agder Fylkesmuseum, Kristiansand 1996.
- Oftedal, Johan Werner. *Af Arendals Historie Aaret 1801* Separataftryk av Vestlandske Tidende ukjent år (ca. 1920).

- Rian, Øystein. *Maktens historie i dansketiden*, i Makt- og demokratiutredningen 1998-2003, Oslo 2003.
- Salvesen, Olaf. *Bidrag til Åmli Bygdehistorie*, Stavanger 1936.
- Sandmo, Erling. Saker og ting – Om Opplysningstiden i det norske bondesamfunnet i *Arr* bind 2, 1995.
- Sandnes, Jørn. Norsk bondemotstand i hundreåret etter reformasjonen, *Heimen* 16, 1989, s. 84-92.
- Sandnes, Jørn. Bondeopposisjonen i Norden ved utgangen av middelalderen og i tidlig nytid i Sogner, Sølvi (red.). *Rapport 2. Normer og sosial kontroll i Norden ca. 1550–1850: domstolene i samspill med lokalsamfunnet*, Oslo 1994.
- Sandvik, Gudmund. *Dømande kommisjonar i Norge. Ein rettshistorisk studie*, Institutt for privatrett, Universitetet i Oslo 1974.
- Scheel, Fredrik (red.). *Arendal fra fortid til nutid*, Gyldendalske forlag, Kristiania, 1923.
- Scott, James. *Domination and the arts of resistance: hidden transcripts*, Yale University Press, New Haven 1990.
- Scott, James. *Weapons of the Weak. Everyday forms of peasant resistance* Yale University Press, New Haven 1985.
- Sennefelt, Karin. *Den politiske sjukan. Dalupproret 1743 och frihetstida politisk kultur*, Gidlund, Hedemora (Uppsala) 2001.
- Skar Johannes. *Gamalt or Sætesdal*, Samla utgåve band 1 (original 1903-16), Lokalhistorisk forlag, Espå 1997.
- Slettebø, Thomas Ewen. *"først, som rettfærdig Dommer at straffe, og siden, som en mild Fader, at forlade": Det dansk-norske enevældets håndtering av Strilekrigen i Bergen 1765*, Masteroppgave Universitetet i Bergen 2007.
- Soltow, Lee. The Distribution of Real Estate Among Norwegian Farmers in 1802 i *Historisk Tidsskrift* 57, 1978, s. 239–250.
- Steen, Sverre. *Kristiansands historie 1641–1814*, Grøndahl, Oslo 1941.
- Steen, Sverre (red.). *Breve fra slekten Aalls arkiver 1738–1905*, Dreyer, Oslo 1948.
- Sverdrup, Georg. *Lofthusbevægelsen*, Grøndahl, Kristiania 1917.
- Sætra, Gustav. *Embetsmann, Bonde, Borger*, Hovedoppgave i historie, Universitetet i Bergen, Bergen 1980.
- Sætra, Gustav. Skutehandelen i Nedenes. Kampen om liggedagsordningen og Nedenes-privilegiene i Bäck, Kalle (red.) *Skog och brännvin*, Universitetsforlaget, Oslo 1984.
- Sætra, Gustav. Fra opprør til revolusjon? Agder på 1700-tallet, i *Vår barndoms Have*, Vest-Agder Fylkesmuseum, Kristiansand 1996.

- Sætra, Gustav. Markedsøkonomi i Agders bygder 1650–1850, i Tranberg, Sprauten (red.) *Norsk bondeøkonomi 1650–1850*, Det Norske Samlaget, Oslo 1996(2).
- Sætra, Gustav. Fra bondeledere til fanger i Agder *Historielag Årsskrift* nr. 72, 1996(3).
- Sætra, Gustav. Norske bondeopprør på 1700-tallet, en trussel mot den dansk-norske helstaten?, *Historisk tidsskrift* 77, 1998, s. 301–335.
- Sætra, Gustav. Lofthusreisinga og følgene 1786–1797 i Johnsen, Berit Eide og Gustav Sætra (red.) *Kristian Lofthus og hans tid – Artikler fra historisk sommerseminar*, Høgskolen i Agder, 1998(2).
- Sætra, Gustav. Kornet og kampen om Norge i Christensen, Erik *et. al* (red.) *Nordjylland under Englandskrigen 1807–1814*, Aalborg Universitetsforlag, Aalborg 2009.
- Tank, Roar. Arendal under eneveldet 1660–1814 i Scheel, Fredrik (red.). *Arendal fra fortid til nutid*, Gyldendalske forlag, Kristiania, 1923.
- Thompson, Edward P.. The Moral Economy of the English Crowd, i *Past & Present* bind 51, 1971.
- Thompson, Edward P.. *Customs in Common*, Merlin, London 1991.
- Østrem, Nils Olav. *Karmøys Historie* Fagbokforlaget, Bergen 2010.
- Øverland, A.O. *Norges Bygdemagasiner*, Kristiania 1913.
- Aall, Jacob. *Om Kornmangel i Norge, med hensyn på Misvæxten 1812*. – Et Døgnskrift, Christianssand 1813.

VEDLEGG

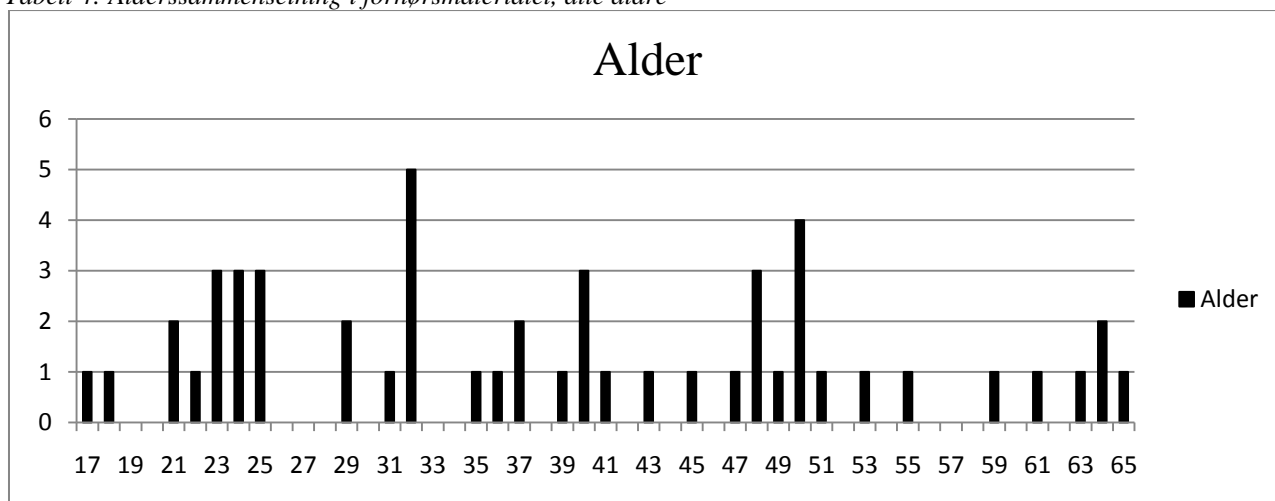
TABELLER

Tabell 3: Oversikt over antall deltagende bønder fra forskjellige sogn

Sogn	Deltagere
Tovdal	4
Gjøvdal	8
Mykland	5
Åmli	8
Froland	26
Austre Moland	3
Herefoss	1
Øyestad	4
Tromøya	2
Fjære	2

Kilde: Kommisjonsprotokollen. (Lokalia boks 53, AAA)

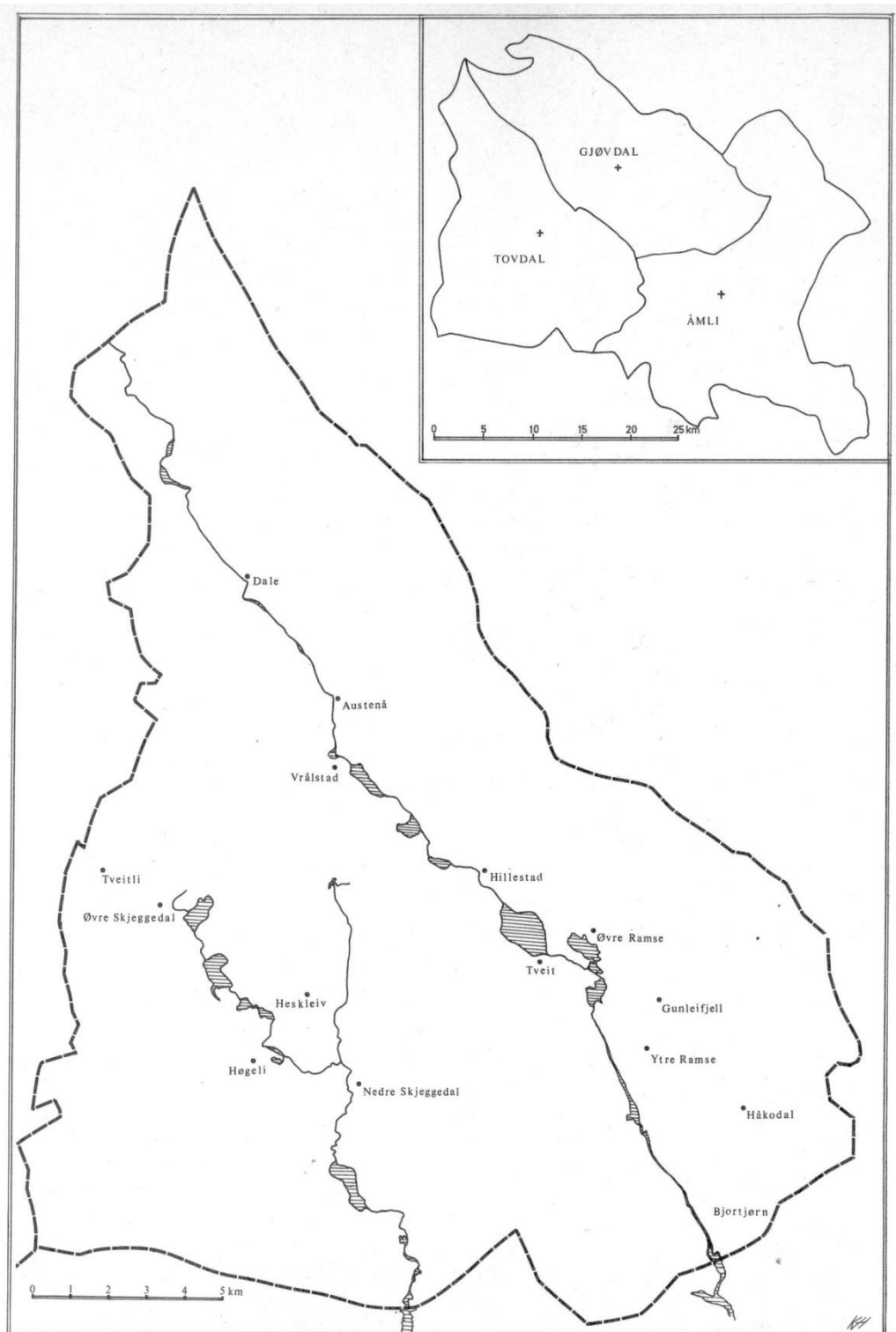
Tabell 4: Alderssammensetning i forhørsmaterialet, alle aldre

Kilde: Forhør i Østre Råbyggelaget (Lokalia boks 54, AAA); Forhør i Nedenes (Lokalia boks 54, AAA)

KART

Kart 2: Tovdal

Kilde: Hodne 1977

Kilde: Hodne 1981

Kart 4: Arendal 1814

Kilde: Scheel 1923

Kart 4: Arendals oppland

Kilde: "Kartgrunnlag: Statens kartverk (cc-by-sa-3.0)" (www.statkart.no – Lest 21.04.2011)